

ODILLIK MEZONI

ILMIY-AMALIY, HUQUQIY JURNAL

21 октябрь —

Ўзбек тили
байрами кун

Миллатни дунёга
миллат қилиб
танитадиган
муҳим белгиларнинг
энг асосийси тилдир.

Абдурауф
ФИТРАТ

“ODILLIK MEZONI”

илмий-амалий, ҳуқуқий журнал

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Судьялар
олий кенгаши ҳузуридаги
Судьялар олий мактаби

Ҳамкорлар

Ўзбекистон Республикаси
Судьялар олий кенгаши,
Ўзбекистон Судьялари ассоциацияси

ТАҲРИР КЕНГАШИ

Холмўмин ЁДГОРОВ
Убайдулла МИНГБОЕВ
Ҳожиг-Мурод ИСОҚОВ
Дилшод АРИПОВ
Комил СИНДАРОВ
Худойкул АЗИЗОВ
Илҳом НАСРИЕВ
Малика ҚАЛАНДАРОВА
Беҳзод МЎМИНОВ
Собир ХОЛБАЕВ

Бош муҳаррир

Арслон ЭШМУРДОВ

Навбатчи муҳаррир

Ҳамроқул ҚАРИШИЕВ

Саҳифаловчи дизайнер

Шокиржон АЛИБЕКОВ

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация
комиссияси Раёсатининг 2019 йил 31 январ-
даги 261/8 сон қарори билан юридик фанлар
бўйича диссертациялар асосий илмий нати-
жаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Манзил: 100097, Тошкент шаҳри,
Чилонзор тумани, Чўпон ота кўчаси, 6-уй

Электрон манзил:
odillikmezoni2019@umail.uz

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва
ахборот агентлигидан 2019 йил 27 августда
0972-рақам билан қайта рўйхатдан ўтган.

Обуна индекси: 1317

Ҳар ойда бир марта чоп этилади.

Журналда эълон қилинган материаллардан
фойдаланилганда манба қайд этилиши керак.

Босишга 24.10.2024 да рухсат берилди.

Бичими 60x84 13/8, 8 босма табок.

Буюртма № 3. Адади 1380.

Баҳоси келишилган нархда.

“ATLAS PRINT MEDIA” МЧЖ

босмаҳонасида чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

Тошкент шаҳри, Шайхонтохур тумани,
Дархан, Ипак берк кўчаси, 35-уй

МУНДАРИЖА

МУНОСАБАТ

4

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА ЁХУД “ЎТМИШДАН
КЕЛГАН АДОЛАТЛИ НИДОЛАР”

6

КУН МАВЗУСИ

СУДЬЯЛАР ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ
ЭЛЕКТРОН-РЕЙТИНГ БАҲОЛАШ МИЛЛИЙ
ТИЗИМИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

МУЛОҲАЗА

8

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМДА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТ

10

ПРОКУРОР НАЗОРАТИ ТУШУНЧАСИ ВА
ВАЗИФАЛАРИ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

12

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УСТУВОРЛИГИНИ
ТАЪМИНЛАШДА АРАЛАШ САЙЛОВ
ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ

14

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ:
ҚОНУНЧИЛИК ВА АМАЛИЁТ

ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ҲУҚУҚ

16

ИНТЕРНЕТДАН ФОЙДАЛАНИШ ҲУҚУҚИ
ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ
ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР

19

НУҚТАИ НАЗАР

ЁРДАМЧИ РЕПРОДУКТИВ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
(ЁРТ) ВОСИТАСИДА ТУФИЛГАН БОЛАЛАР
ҲУҚУҚЛАРИНИ МУСТАҲКАМЛАШ

МУТАХАССИС МУЛОҲАЗАСИ

22

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТДА ПРОКУРАТУРАНИНГ ЎРНИ

23

КАФИЛЛИК – ТАЪМИНОТ
УНДИРИЛИШИНинг БИР ТУРИ СИФАТИДА

ЯНГИ ДАВР НАФАСИ

24

АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЁРДАМИДА
СОДИР ЭТИЛГАН ЖИНОЯТЛАРНИ ФОШ ЭТИШ
УСУЛЛАРИ

26

МУҲИМ МАВЗУ

ТЕРРОРИЗМ ЖИНОЯТЛАРИНИ
ТЕРГОВ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС
ХУСУСИЯТЛАРИ

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

28

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ТАФТИШ
ТАРТИБИДА ИШ КЎРИШ

30

ҚОНУН ВА ИЖРО

ҚОНУНЛАР ИЖРОСИ УСТИДАН
ПРОКУРОР ТЕКШИРУВЛАРИ

СУДЬЯ МИНБАРИ

32

ШАРТНОМАВИЙ МАЖБУРИЯТЛАРНИ
БАЖАРМАСЛИК ОҚИБАТЛАРИ

34

ИҚТИСОДИЙ СУДЛАРДА БУЙРУҚ
ТАРТИБИДА ИШ ЮРИТИШ

36

ЕР ВА БИНО-ИНШООТЛАРИГА ОИД
ҚОНУНЧИЛИК ҲУЖЖАТЛАРИ
ИЖРОСИ

37

СУДЬЯЛАР ОДОБИ КОДЕКСИ – ОДОБ
ПОСБОНИ

ТАДҚИҚОТ

38

ДОМЕН НОМИ ВА ТОВАР БЕЛГИСИГА
БЎЛГАН ҲУҚУҚНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ:
АҚШ ВА ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ
МИСОЛИДА

40

ОЛДИ-СОТДИ ШАРТНОМАСИ:
ТАВСИФИ, ТУРЛАРИ ВА АЛОҲИДА
ШАРТЛАРИ

42

МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИ МУҲОФАЗА
ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

44

ОИЛАВИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР
СОҲАСИДА ҚОНУНЧИЛИКНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

46

КОРРУПЦИЯВИЙ ХУЛҚ-АТВОР —
ИЛМИЙ МУАММО СИФАТИДА

48

ХОЛИСЛИК ИНСТИТУТИ БЎЙИЧА
ЮЗАГА КЕЛАЁТГАН МУАММОЛАР:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

49

ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ЖАРАЁНИДА
САНКЦИЯ АСОСИДА ТАДБИРЛАР
ЎТКАЗИШНИНГ АҲАМИЯТИ

52

ИНСОННИНГ МЕҲНАТГА ОИД
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚЛАРИ
ТУШУНЧАСИ

54

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

ОХРАНА ТРАДИЦИОННЫХ ЗНАНИЙ
В СИСТЕМЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
СОБСТВЕННОСТИ:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И
РЕКОМЕНДАЦИИ ВОИС

ВАЖНАЯ ТЕМА

56

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ДОГОВОРОВ В СИСТЕМЕ
МЕЖДУНАРОДНОГО КУЛЬТУРНОГО
ПРАВА

59

ANALYSIS

THE USE OF INVESTMENT TREATIES
TO PROTECT FOREIGN INVESTMENT

RESEARCH

62

PECULIARITIES OF REGULATING
THE LABOR OF REMOTE WORKERS

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

ЁХУД “ЎТМИШДАН КЕЛГАН АДОЛАТЛИ НИДОЛАР”

Адлия, прокуратура ва суд органларида кўп йиллар фаолият юритган, адлия органлари фахрийлар кенгашига узоқ йиллар раислик қилган, Адлия вазирлиги тарихи музейини ташкил қилишда фидоийлик кўрсатган Эрмуҳаммад Шерматов томонидан ёзилган “Ўтмишдан келган адолатли нидолар” номли китоб ўзига хос услубда ёзилганлиги билан таҳсинга сазовор.

Мазкур китоб Ўзбекистон Республикаси давлат архиви, Ўзбекистон миллий архиви, Ўзбекистон Республикаси Президенти архиви, Давлат хавфсизлик хизмати архиви ва бошқа тегишли муассасалардан олинган тарихий ҳужжатлар, тарих ва юридик фан соҳалари олимлари томонидан тарихий манбалар ва ҳуқуқий ҳужжатларга таяниб ёзилган илмий асарлар асосида нашрга тайёрланган.

Муаллиф ўз олдига адолатли давлат ва жамият барпо этишда адлия органларининг ўрни ва ролини очиб беришни мақсад қилиб қўйган ва унга эришган.

Муаллиф китобни буюк алломаларимиз Абу Наср Фаробий, Абу Лайс Ас-Самарқандий, Бурҳониддин Ал-Марғиноний, Амир Темур, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг илм ва адолат ҳақидаги бебаҳо тарихий меросларидан иқтибослар келтириш билан бирга уларнинг адолат кўргонини яратишдаги улкан ҳиссаларини қисқа сатрлар орқали аниқ ва лўнда ифодалашдан бошлаган.

Хусусан, Амир Темур шахсий ҳаётида уч мўтабар асос – диёнат, адолат ва қатъият билан амалга оширилган сиёсатга таянган. Унинг “Куч – адолатда” шиори Янги Ўзбекистон сиёсатида ҳам ўз аксини топмоқда.

Конституциямизда инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадрият ҳисобланадиган инсонпарвар демократик давлатни, очиқ ва адолатли жамиятни барпо этиш асосий мақсадимиз эканлиги таъкидланганлиги ҳам шундан далолатдир.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, – **“Халқимиз ҳамма нарсадан устун қўядиган адолатни ҳаётимизда том маънода қарор топтириш энг асосий вазифамизга айланиши шарт. Қонун адолатли бўлса, у инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоя қилса, шундагина одамлар қонунни ҳурмат қилади ва унга итоат этади”**.

Ушбу китоб икки бобдан иборат бўлиб, унинг биринчи бобида Туркистон ўлкаси, Ўзбекистон ССР Юстиция халқ комиссарлиги (министрлиги) ва мустақил Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига раҳбарлик қилган 38 та шахсининг ҳаёти ва фаолияти кенг ёритилган.

Уларнинг адлия органларидаги фаолияти орқали адлия вазирлигини ташкил қилиш, қайта ташкил қилиш, тугатиш ва қайта тиклашга оид тарихий манбаларга назар ташлаш, унинг асосий вазифалари ва функцияларини таҳлил қилиш имконияти пайдо бўлади.

70 йилдан ортқ онгимизга сингдириб келинган коммунизм қуриш ғояси Улуғ Октябрь революцияси ғалабаси деб номланган давлат тўнтариши билан бошлангани кўпчилигимизнинг ёдимизда.

1917 йил 23 ноябрда Тошкент шаҳрида Туркистон ўлкаси Халқ комиссарлар совети 15 та комиссарлардан иборат тар-

кибда, шу жумладан Когон шаҳрида оддий судья вазифасида ишлаётган Владимир Залесский Юстиция комиссари сифатида эълон қилинган. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси (ЎзССР) ташкил қилингунга қадар Юстиция комиссарлари лавозимида Владимир Зеленский, Александр Сидоров, Аристах Казаков, Абдуллажон Муҳаммаджонов, Р.Капкаев, Хусаин Ибрагимов, Ш.Ахметдиев, Дўст Устабоев, Бўтабой Дабоев фаолият юритганига оид маълумотлар келтирилган.

Исоқ Ғозиев Туркистон АССРнинг охириги ва Ўзбекистон ССРнинг биринчи Юстиция халқ комиссари бўлган. Шундан кейин бу лавозимда Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар Аҳмадбек Мавлонбеков, Шермат Эрматов, Эдуард Синат, Давронбек Аҳмадбеков, Саид Али Ходжаев, Абрам Абдурахмонов, Дадахон Турдиев, Вали Умаров, Ахрор Мухторов, Гульчира Хамзина, Кабир Комилов, Мурод Шералиев, Хадича Сулаймонова, Мамлакат Восикова, Нўмон Бўрихўжаев, Баходир Олимжонов, Мирзо Улуғбек Абдусаломов (министр вазифасини бажарувчи) фаолият юритганлар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин Адлия вазирли лавозимида Муҳаммад Бобур Маликов, Алишер Мардиев, Сирожиiddин Мирсафоев, Абдусамат Полвонзода, Бўритош Мустафоев, Фозилжон Отахонов, Равшан Мухитдинов, Нигматилла Йўлдошев, Музроф Икрамов, Русланбек Давлетов фаолият кўрсатдилар. 2022 йил 16 ноябрдан бошлаб Акбар Тошқулов Адлия вазирлигига раҳбарлик қилиб келмоқда.

“Ўтмишдан келган адолатли нидолар” китобида Адлия вазирлиги раҳбарлари фаолияти орқали адлия вазирлигининг ташкил қилиниши, унинг таркибий тузилиши, асосий вазифалари ва функциялари, адлия органлари фаолиятининг ижобий ва салбий натижалари тўғрисида бизга маълум ва номаълум бўлган маълумотлар, тарихий ҳужжатлар келтирилганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу нарса адлия

органларининг ривожланиш босқичларини ва ролини илмий-амалий жиҳатдан ўрганишда қимматли манба бўлади.

Китобнинг иккинчи бобида мамлакатимизда XX асрда содир бўлган фожиали воқеалар, қатағон қурбонлари, “пахта иши” ва “ўзбеклар иши” архив материаллари ва ишончли манбалардан фойдаланилган ҳолда ёритилган.

Бу борада Президентимиз Шавкат Мирзиёев Мустақиллигимизнинг 31 йиллиги байрами муносабати билан 2022 йил 31 август куни Шаҳидлар хотираси хиёбонида қатағон қурбонларини ёд этиш маросимида миллатимиз маърифатпарварлари ва қаҳрамонлари бўлган қатағон қурбонлари ҳақида гапириб, ҳали бу тарих охиригача ўрганилмагани, қатағон қурбонларини аниқлаш ва хотирасини тиклаш бўйича изланишларни давом эттириш кераклигини таъкидлаб айтган куйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: “Бутун дунёда бир парча қоғоз бўлсаям, қанча маблағ кетсаям, ўзбек миллатига мансуб ҳужжатларни топинглар, деб топшириқ бергандим. Охириги йилларда яна қанча қатағон қурбонлари аниқланди ва аниқланмоқда. Адолат нуқтаи назаридан қаҳрамон боболаримизнинг номларини тиклаяпмиз. Ўтган бир йил ичида Ўзбекистон Олий суди томонидан 235 нафар ана шундай ватандошимиз оқланди. Жаҳид боболаримиз номи билан аталувчи музейлар, мактаблар ташкил қилаяпмиз. Тошкент марказида Абдулла Қодирий мактабини қуриб, ҳайкалини ўрнатдик. Нима учун? Одамлар ўтганда кўриши, “Мен кимларнинг авлодиман” деб ўйлаши, асарларини билиши учун. Ёки Чўлпонни тиклаш қандай қийин бўлди? Бугун биз пастга тушинглар, халқнинг ичига боринглар, деяпмиз, халқдан куч олаяпмиз. Чўлпон ҳам шундай деган. Бундай хайрли ишларни тўхтатмаслик керак. Янги китоблар, фильмлар чиқариш зарур”.

Шунинг учун ҳам муаллиф Ўзбекистонда адлия вазирлиги тарихи билан боғлиқ ушбу китобга шўролар давридаги қатағонлар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни киритиш, улар ҳақида сўз айтиш зарур деган ҳулосага келади ҳамда уни куйидагилар билан изоҳлайди:

биринчидан, қатағонлар даврида шўролар раҳбарлари адлия тизими томонидан ишлаб чиқилган қонунлар, қарорлар, фармонлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлардаги инсон эрки, шаъни, қадр-қиммати билан боғлиқ қоидаларни кўпол равишда буздилар, аниқроғи, уларни умуман эътиборга олмадилар. Ҳуқуқсизлик, қонунсизлик ҳукмрон бўлди;

иккинчидан, адлия тизимида, шунингдек суд, прокуратура ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда фаолият юритган инсонларнинг бир қисми ҳам турли даврларда қатағон қурбонларига айландилар;

учинчидан, қатағон қурбонлари бўлган жабрдийдаларнинг номларини оқлаш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш, фаолиятларига ҳолис баҳо бериб, гуноҳсиз жазоланганларини исботлаб бериш ҳам аксарият ҳолларда адлия тизими вакиллари зиммасига тушди.

Шунинг учун ҳам ушбу китобда собиқ Совет иттифоқида қатағон уч марта ўтказилган бўлса, унинг чекка ўлкаси Туркистон, шу жумладан Ўзбекистонда беш марта амалга оширилганлиги таъкидланиб, Ўзбекистон ССРда биринчи қатағон 1925–1930 йиллар оралигида “Сув ва сувни национализация қилиш тўғрисида” ва “Ер-сув ислохоти тўғрисида” Ўзбекистон ССР Марказий ижроия комитетининг декретлари қабул қилиниши билан бошланганлиги ва бунинг оқибатида

беш мингга яқин бой хўжаликлар тугатилганлиги, 23 мингдан зиёд ўзига тўқ хўжаликларнинг ерлари, қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган асбоб-ускуналари, чорва моллари, отлари ва бошқа бойликлари тортиб олинганлиги, 17–20 мингта атрофида кулоқлаштирилган оилалар Украина, Шимолий Кавказ, Сибирь, Қозоғистон, Узоқ Шарқ ва бошқа ўлкаларга сургун қилинганлиги ва қатағон оқибатлари келтирилган.

Ўзбекистон ССРда қатағоннинг иккинчи тўлқини 1929 йилда юзага келганлиги ва унда мавжуд тузумга муҳолифатда бўлган, большевикларга хизмат қилаётган кўплаб зиёлилар “халқ душманлари”, “буржуа миллатчилари” каби айбловлар билан жисмонан маҳв қилиниб, йўқ қилишга киришилганлиги аниқ фактлар билан ёритиб берилган.

Хусусан, Ўзбекистон ССР Олий судининг раиси Саъдулла Қосимов ва унинг 6 та сафдоши устидан Самарқанд шаҳрида СССР Олий суди сайёр сессиясида суд жараёни бўлиб ўтади ва унда судланувчилар босмачиларни қўллаб-қувватлашда, аксилинқилобчи – миллатчи ташкилотлар билан алоқа боғлашда, Ислох динини ҳимоя қилишда ва советларга қарши “Қосимовчилик” гуруҳини тузишда айбланадилар ва суд ҳукмига кўра С.Қосимов, Б.Шарипов, Н.Алимов отиб ўлдиришга, қолган 3 та судланувчилар 10 йилдан қамоқ жазосига ҳукм қилинадилар.

“Катта террор”, “Катта қиргин” – деб аталган учинчи қатағон 1936–1937 йилларда амалга оширилганлиги, 1937 йилнинг 2 июлида Бутуниттифоқ Коммунистик партияси Марказий комитети сиёсий бюросининг “Антисовет унсурлар тўғрисида”ги Қарори қабул қилиниб, уларни текшириш учун “учлик”ларни ташкил этиш белгиланганлиги ва Иттифоқ марказидаги “учлик”нинг буйруғи билан 1937 йилда Ўзбекистон ССР бўйича 1 489 киши отиб ўлдиришга ва 3 950 киши сургун қилишга кўрсатма берилганлиги қайд қилинган. Улар қаторида турли йиллар Юстиция комиссарлари бўлган А.Сидоров, Ҳ.Ибрагимов, Б.Дадабоев, И.Ғозиев, А.Мавлонбеков, Д.Аҳмадбеков, С.Хўжаевлар ҳам бўлганлиги таъкидланган.

Советлар давридаги навбатдаги тўртинчи қатағон 1950–1952 йилларда амалга оширилган ва унда ижодкорлар, олимлар ҳур фикрлар айтишдан, кўнгилларидаги орзу-ниятларини изҳор қилишдан маҳрум қилинган. Бу даврда республикамиздан Мақсуд Шайхзода, Шухрат, Шукрулло, Ҳамид Сулаймон, Ортиқ Қаюмов, Ҳабибулло Қодирий каби юзлаб зиёлилар Сибирь, Қозоғистон ва Узоқ Шарқдаги қамоқларга ташланган.

1983–1989 йилларда Советлар даврининг Ўзбекистонда бешинчи қатағони амалга оширилган. Дастлаб “пахта иши”, яъни пахтачиликда қўшиб ёзишлар, коррупция ҳолатлари, пахта тайёрлаш тизимидаги суиистеъмолликлар билан боғлиқ ҳолда бошланган қатағон, кейинчалик “ўзбеклар иши”га айлантирилганлиги таъкидланиб, унда беш мингга яқин қишлоқ хўжалик ходимлари, раҳбарлар, пахтакорлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари жазоланганлиги, аслида ушбу қатағон даҳшатларини халқимизнинг бир неча ўн минглаб вакиллари бошидан кечирганлигига оид аниқ мисоллар келтирилади.

Муаллиф томонидан мамлакатимизда қатағон қурбонларини оқлаш бўйича амалга оширилган ва оширилаётган машаққатли ишлар тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.

Ғозилжон ОТАХОНОВ,

Судьялар олий мактаби профессори,
юридик фанлар доктори.

СУДЬЯЛАР ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ЭЛЕКТРОН-РЕЙТИНГ БАҲОЛАШ МИЛЛИЙ ТИЗИМИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада Судьялар олий кенгаши томонидан ишлаб чиқилган судьялар фаолиятининг самарадорлигини электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизимининг ўзига хос жиҳатлари, бу тизимнинг хорижий давлатларда жорий этилган баҳолаш тизимларидан фарқи, судьялар фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш инсон омилсиз ва аралашувисиз амалга оширилиши, бу борада хорижий давлатлар тажрибаси, баҳолаш натижалари таҳлил қилиниши ва унинг оқибати бўйича қандай чора-тадбирлар кўрилиши, электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизими сунъий интеллект технологияси ҳисобланиши таҳлил қилиниб, электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизимини ҳақиқий сунъий интеллект технологиясига айлантириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: судьялар фаолияти, электрон-рейтинг баҳолаш, суд қарорлари сифати, судьянинг одоби ва масъулияти, инсон омилли ва аралашуви, хорижий тажриба, сунъий интеллект.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 декабрдаги “Судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш ҳамда суд тизимида коррупциянинг олдини олиш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6127-сонли Фармонида асосан Судьялар олий кенгаши томонидан судьялар фаолиятининг самарадорлигини электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизими ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг 2021 йил 6 декабрдаги 1646-сонли қарори билан тасдиқланган “Судьялар фаолияти самарадорлигини электрон рейтинг баҳолаш тартиби тўғрисида”ги Низомга мувофиқ, суд қарорларининг сифати (50 балл), судьянинг одоби ва масъулияти (45 балл), чет тилларини билиши (5 балл) судьялар фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг асосий мезонлари ҳисобланади.

Мазкур баҳолаш тизимини миллий деб таъкидлаш бежизга эмас. Чунки, бу тизим хорижий давлатларда жорий этилган баҳолаш тизимлардан тубдан фарқ қилади.

Энг муҳим фарқларидан бири —судьялар фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш инсон омилсиз ва аралашувисиз амалга оширилишида. Тўғри, электрон-рейтинг Дастурига (матнда бундан кейин “Дастур” деб юритилади) ҳар ой якунида тегишли маълумотлар масъул ходим томонидан киритилади, лекин судьянинг рейтинг баҳоси Дастурга киритилган маълумотлар асосида автоматлаштирилган тарзда шаклланади.

Суд қарорларининг сифати мезони бўйича судья томонидан чиқарилган суд қарорининг юқори инстанцияларда бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши Дастурга киритилган жарима баллари асосида баҳоланади.

Дастурга суд қарорларининг бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши оқибатидан келиб чиқиб 74 та ҳолатда жарима баллари белгиланган.

Мисол учун, апелляция инстанциясида айблов ҳукми тўлиқ бекор қилиниб оқлов ҳукми чиқарилиши 8 балл, ҳал қилув қарори тўлиқ бекор қилиниб янги ҳал қилув қарори чиқарилиши 6 балл, ишни тугатиш ажрими тўлиқ бекор қилиниши 2 балл қилиб белгиланган.

Судьянинг қарори бекор қилинганда масъул ходим бу ҳақида Дастурга маълумот киритади, Дастур қарорининг бекор қилиниши сабаби ва оқибатидан келиб чиқиб белгиланган жарима баллини судьянинг жами баллидан айиради.

Судьяга суд қарорларининг сифати мезони бўйича жами 50 балл берилган бўлиб, у суд қарорлари барқарорлигини таъминлаган ҳолда шу баллни сақлаб қолиши керак.

Суд қарорининг сифати фақатгина унинг бекор қилинганлиги ёки ўзгартирилганлиги билан эмас, балки тўғри расмийлаштирилганлиги, матнда ҳаттолик йўқлиги ҳамда асосланганлиги билан ҳам баҳоланиши мумкин.

Бирок, суд қарори матнини баҳолашни инсон омилсиз ва аралашувисиз амалга ошириб бўлмайди. Бу ўринда баҳоловчининг савияси, суд

қарорини танлаш услуги турли хил ёндашувга олиб келиши ва натижада адолатсиз баҳо қўйилишига сабаб бўлиши мумкин.

Шу сабабли Ўзбекистонда судьялар фаолияти самарадорлигини электрон рейтинг баҳолаш миллий тизими инсон омилсиз ва аралашувисиз амалга оширилиши тамойили асосида ишлаб чиқилди.

Бу борада тажрибаси ўрганилган барча ривожланган хорижий давлатларда судьянинг фаолияти самарадорлиги бир гуруҳ судьялар томонидан муҳокама қилиниб баҳоланиши, яъни баҳолаш натижаси субъектив хулосалардан келиб чиқиши аниқланди.

АҚШда судьялар фаолияти шу масалага масъул қилиб белгиланган суд ходимлари томонидан баҳоланади, Буюк Британия ва аксарият Европа давлатларида эса судьялар фаолиятини баҳолаш суд ходимлари томонидан эмас, балки мустақил комиссиялар томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистонда судьянинг фаолиятини судья, суд ходими ёки бошқа шахслар баҳоламаслиги, балки баҳолаш жараёнлари инсон омилсиз ва аралашувисиз амалга оширилиши электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизимининг ҳолислиги ва адолатлилигини таъминлайди.

Суд қарорларининг сифати мезони бўйича баҳолашнинг яна бир жиҳати – судьянинг айби бўлмаган ҳолатда суд қарорининг бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши баҳолашда инобатга олинмайди.

Шунингдек, апелляция ва кассация ажримлари бекор қилинганда ёки ўзгартирилганда жарима баллари ҳайъатнинг барча аъзоларига таъсир қилади. Бунда ҳайъатда маърузачи судьянинг рейтинг баҳосидан тўлиқ жарима балларини айиради, ҳайъатда раислик қилувчи ва ҳайъат аъзосидан жарима балларининг ярми айирилади.

Бу ўз навбатида ишларнинг юқори инстанцияларда қайта кўриб чиқилишида судлов ҳайъати барча аъзоларининг масъулиятини оширади.

Судьянинг одоби ва масъулияти Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисидаги” Қонуни 74-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлар хизмат текшируви хулосаси билан тасдиғини топиб, интизомий жазо қўлланилган қонунбузарлик, интизомсизлик, қондабузарлик, ҳуқуқбузарлик, шунингдек, Судьялар одоби кодекси талабларига риоя этмаслик ҳолатлари билан баҳоланади.

Судьянинг одоби ва масъулиятини баҳолаш мезони бўйича дастурга хизмат текшируви хулосаси ҳамда интизомий жазо қўллаш тўғрисида малака ҳайъатининг қарори киритилган ҳар бир ҳолат бўйича судьянинг жами баллидан 15 балл айирилади.

Судьянинг иш ҳажми катталиги, коррупцияга қарши курашишда фаоллиги, Судьялар клуби онлайн форумдаги фаоллиги, илмий даражага эгалиги, судьяларнинг касбий малакасини оширишда қатнашганлиги ҳамда ишдаги тарафларнинг ярашувига (қилишувига) эришганлиги қўшимча баҳолаш мезонлари ҳисобланади.

Иш ҳажмининг катталиги суд қарорларининг сифатига таъсир қилишида ва судьянинг масъулияти ва ижтимоий фаоллигини рағбатлантиришда қўшимча баҳолаш мезонлари мувоzanатни таъминлайди.

Рейтинг баҳолаш тизими – судья томонидан охириги ўн икки ой ичида қабул қилинган қарорлари сифати, интизомий жавобгарликка тортилганлиги, шунингдек, кўшимча баҳолаш мезонларида назарда тутилган фаолиятини 100 баллик баҳолашдир.

Электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизимининг яна бир муҳим жиҳати баҳолаш натижалари таҳлил қилиниши ва унинг оқибати бўйича тегишли чора-тадбирлар кўрилишида.

Судьяларнинг баҳолаш кўрсаткичлари таҳлил қилиниши қандай оқибат келтириб чиқаради?

1. Судьялар олий кенгаши фаолияти қониқарсиз баҳоланган судьялар бўйича комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқиш юзасидан Судьялар малака ҳайъатларига ёки Судьялар олий малака ҳайъатига муносабат билдиради.

2. Судьяларнинг малака ҳайъати фаолияти қониқарсиз деб баҳоланган ҳар бир судья учун алоҳида комплекс чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқади, зарур ҳолларда аниқланган ноҳўя хатти-ҳаракатлар юзасидан хизмат текшируви ўтказилиб, судьянинг валоқатларини муддатидан илгари туғатиш масаласини кўриб чиқади. Рейтинги кўрсаткичи пастлигининг ўзи судьяни интизомий жавобгарликка тортишга сабаб бўлмайди.

Судьянинг фаолияти самарадорлиги:

86 дан 100 баллгача – “намунали”;

71 дан 85 баллгача – “яхши”;

56 дан 70 баллгача – “қониқарли”;

55 баллгача – “қониқарсиз” деб баҳоланади.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси ва раис ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди, Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Қорақалпоғистон Республикаси маъмурий суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари раислари ва раис ўринбосарларининг фаолияти самарадорлиги шу ҳудуд, суд ва иктисосликда ишлайётган судьялар рейтинг балинини ўртача миқдори ҳисобида баҳоланади.

Суд раислари ўзлари раҳбарлик қилаётган суд ва ҳудуддаги судьяларнинг фаолияти самарадорлигини баҳолаш рейтинг кўрсаткичлари билан танишиб боришлари мумкин.

Бу ўз навбатида суд раисларининг масъулиятини ошириб, ҳар бир суд ва ҳар бир ҳудуд рейтингини аниқлашга имкон беради.

4. Судьялар Кенгашининг ахборот тизимида рўйхатдан ўтиб, ўзининг фаолиятини баҳолаш рейтинг натижаси, жумладан, умумлаштирилган маълумотларни кўрсатувчи титул варағи ҳамда ҳар бир мезон бўйича Дастурга киритилган маълумотлар билан танишиб бориши мумкин.

Бу судьяга ўз фаолиятини танқидий таҳлил қилиб, хато ва камчиликларни устидан ишлашга имкон беради.

5. Судьялар олий кенгаши судьялик, айниқса, раҳбарлик лавозимларига тайинлашда муқобил номзодларнинг рейтинг кўрсаткичларини инобатга олган ҳолда ҳулоса қилишга имкон беради.

6. Иш якуни бўйича энг юқори рейтинг кўрсаткичига эга судьялар “Ибратли судья” мукофоти билан тақдирланади.

Судьялар фаолияти самарадорлигини электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизими халқаро ташкилотлар ҳамда хорижий давлатлар мутахассислари томонидан юқори эътироф этилмоқда.

Судьялар олий кенгаши томонидан ишлаб чиқилган мазкур электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизими сунъий интеллект технологияси ҳисобланадими?

Сунъий интеллект – маълумотларни тўплаб, муайян қоидаларга риоя қилган ҳолда таҳлил қилиб, инсон омилсиз ва аралашувисиз сўровларга жавоб берадиган ва маълумот берадиган компьютер дастури.

Электрон рейтинг баҳолаш миллий тизими қайд этилган белгиларга кўра сунъий интеллект технологияси ҳисобланади:

1. Маълумот тўплаш: Дастурга баҳолаш мезонлари бўйича маълумотлар киритилади. Яъни, бекор қилинган ёки ўзгартирилган суд қарорлари, қарорни чиқарган судьялар, судьяга нисбатан ўтказилган хизмат текшируви ва интизомий жавобгарликка тортилганлиги тўғрисида маълумотлар, чет тилини билишини тасдиқловчи ҳужжатлар, иш ҳажми тўғрисида статистик маълумотлар киритилади.

2. Муайян қоидаларга риоя қилган ҳолда маълумотларни таҳлил қилиш: Дастурга киритилган маълумотлар муайян қоидалар, яъни жарима баллари, баҳолаш мезонлари бўйича рағбатлантириш балларини инобатга олган ҳолда рейтинг кўрсаткичи шакллантирилади.

3. Инсон омилсиз ва аралашувисиз сўровларга жавоб берадиган ва маълумот бериш: Судьяларнинг рейтинг кўрсаткичлари бўйича филтр қилиш, яъни турли хил сўровлар бериш, ҳудудлар, судлар ва суд иктисослиги кесимида судьялар кўрсаткичлари рўйхатини шакллантириш, судьянинг рейтинг кўрсаткичи титул варағининг автоматик тарзда шаклланиши натижасида рейтинг кўрсаткичи энг яхши ва қониқарсиз бўлган судьялар рўйхати шакллантирилади.

Юқорида қайд этилган белгиларга кўра электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизими тўлиқ ва кучли бўлмаса-да, шартли равишда сунъий интеллект ҳисобланади.

Электрон-рейтинг баҳолаш миллий тизимини ҳақиқий сунъий интеллект технологиясига айлантириш учун

1. Дастурни Олий суднинг ахборот тизимига интеграция қилиш орқали маълумотлар алмашинуви йўлга қўйиш. Бунда Дастурга маълумот масъул ходим томонидан киритилмасдан, тўғридан-тўғри Олий суд ахборот тизимидан олинади.

2. Суд қарори тўғри расмийлаштирилганлиги, матнда хато бўлмаслиги ёки асослантириб ёзилганлиги ҳам унинг сифатини белгилайди, лекин бу сифатни инсон омилсиз баҳолаш қийин.

Бу борада сунъий интеллект технологияларини қўллаш орқали суд қарори матни ва тузилмасини махсус дастурда текшириб, хато ва камчиликларини аниқлаш ва баҳолаш мумкин.

3. Дастурга тегишли қоидаларни киритган ҳолда суд қарорининг бекор қилиниши ёки ўзгартирилишида судьянинг айби йўқлигини автоматик тарзда аниқлаш ва баҳолашда инобатга олинмаслигини таъминлаш.

4. Бекор қилинган ёки ўзгартирилган суд қарори бўйича иш тоифасининг мураккаблигига қараб жарима балларини белгилаш. Яъни, оғир тоифадаги ишлар бўйича жарима балини камайтириш, қисқа вақт ичида бир тоифада бир нечта суд қарорлари бекор қилинган ёки ўзгартирилганда жарима балини умумлаштириб ҳисоблаш.

5. Судьянинг рейтинг кўрсаткичидан келиб чиқиб аниқланган хато ва камчиликлар билан ишлаш бўйича индивидуал чора-тадбирлар режасини автоматик тарзда шакллантириш каби таклифлар илгари сурилади.

Хуршид СОДИҚОВ,
Судьялар олий кенгаши котиби.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <https://lex.uz/docs/5146554>
2. <https://lex.uz/docs/3153668>
3. Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг 2021 йил 6 декабрдаги 1646-сонли қарори билан тасдиқланган “Судьялар фаолияти самарадорлигини электрон рейтинг баҳолаш тартиби тўғрисида” Низом.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Artificial_intelligence
5. Судебные системы зарубежных государств : учеб.-метод. Пособие для студентов юрид. спец. БГУ / В. Н. Бибило. – Минск : БГУ, 2012. – 93 с.
6. Colbran S. A comparative analysis of judicial performance evaluation programmes // Journal of Commonwealth Law and Legal Education. Taylor & Francis. 2006. № 4. 35-67 p.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМДА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТ

АННОТАЦИЯ: мақолада муаллиф мамлакатимизда илмий фаолиятнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда роли билан боғлиқ масалаларнинг ўзига хос хусусиятларини, унинг бугунги кундаги тараққиётини ҳамда бу борада мазкур йўналишда олиб борилаётган ислохотларга оид амалдаги қонунчиликни илмий-назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил этади.

Калит сўзлар: илмий фаолият, фан соҳаси, ахборот-коммуникация технологиялари, илмий ҳодим, илмий педагогик кадр, олий ўқув юртидан кейинги таълим, малака ошириш, қайта тайёрлаш.

Замонавий шароитда ҳар бир давлатнинг ҳолати кўп жиҳатдан унинг интеллектуал потенциали, кадрларни касбий тайёрлашнинг сифати, илм ҳамда фаннинг даражаси билан белгиланади. Ҳар бир жамиятда айнан илм техник тараққиётнинг катализатори бўлиб, иқтисодиётнинг ҳолатига сезиларли таъсир ўтказувчи давлатнинг ички хавфсизлиги, ижтимоий-иқтисодий ҳолати, шунингдек ташқи сиёсий вазиятини мустаҳкамлашда ҳам ҳал қилувчи ўринни эгаллаши, шубҳасиз.

Шу маънода Фредерика Жоилио-Кюрининг – “фан халқ учун зарур, уни ривожлантирмаган мамлакат муқаррар равишда мустамлакачилик зулмига маҳкумдир” – деган фикрлари ҳеч бир замонда ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Бир сўз билан айтганда давлат ва жамият тараққиётида илмнинг ўрни ва роли бекиёс. Ўзбекистонда ҳам илмий фаолият соҳаси алоҳида эътиборга молик йўналиш сифатида давлат олдида турган муаммоларни ҳал қилишнинг назарий ғояларини яратишда унга кўмакчи вазифасини бажариб келмоқда. Бугун мамлакатимизда жамиятнинг маънавий янгиланиши, мамлакат тараққиётидаги муҳим йўналишлардан бири сифатида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашни таъминлаш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда.

Илм ва фан тараққиётини юксак даражага кўтариш, аниқса илмий фаолият соҳаларининг фундаментал, амалий тадқиқотлар ва инновация ишлари йўналишларида ҳамда давлат илмий-техника дастури доирасида долзарб тадқиқотлар амалга оширилмоқдаки, бу мазкур соҳага қаратилаётган давлат даражасидаги эътиборнинг яққол ифодасидир.

Бундан ташқари, бугунги кундаги фан ва илмий фаолиятга нисбатан қўйилаётган халқаро даражадаги талаблар, шунингдек мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий ислохотлар республикамизда фан ҳамда илмий фаолият соҳасидаги амалдаги қонунчиликни яна бир бор танқидий таҳлил этиш, ундаги мавжуд баъзи бир камчиликларни чуқур илмий-назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишни талаб этмоқда. Қолаверса, ушбу соҳадаги айрим норматив ҳуқуқий ҳужжатларда учрайдиган ҳаволаки нормаларга барҳам бериш, амалдаги бўшлиқларни тўлдириш ўз-ўзидан бу соҳада фундаментал илмий тадқиқот ишларини амалга ошириш заруриятини туғдирмоқда.

Ўзбекистонда фан ва илмий фаолият соҳасининг ҳуқуқий асослари мамлакатимиз Конституциясининг 53-моддасида “Ҳар кимга илмий, техникавий ва бадий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Интеллектуал мулк қонун билан муҳофаза қилинади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланиши ҳақида ғамхўрлик қилади”, – деб белгиланган.

Жамият илмий салоҳиятини ошириш, илмий кадрлар тайёрлашнинг зарур қонунчилик асосларини яратиш, қолаверса илмий ходимнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш билан боғлиқ аниқ мақсадга йўналтирилган ислохотларни амалга ошириш бугунги кундаги энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Бу борада “Таълим тўғрисида”ги, “Мақтабгача таълим ва тарбия тўғрисида”ги, “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалда рўёбга чиқариш, кадрлар тайёрлаш жараёнини илмий-тадқиқот жиҳатидан таъминлаш инфраструктурасини яратиш, шунингдек мамлакатимиз илм-фаннинг жаҳон илм-фанига интеграциясини таъминлаш орқали замонавий илм-фан ва технологияларнинг энг муҳим муаммоларини ҳал этиш учун муҳим илмий ютуқларни қўлга киритиш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.

Эътиборга молик шундай бир жиҳат мавжудки, ҳар бир илмий тадқиқотчи кадрнинг чинакам илмий фаолияти асосан унинг олий таълимни тамомлаб бўлганидан сўнг янада ёрқинлашади. Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг касб-ҳунар манфаатларини қаноатлантиришга қаратилган бўлиб, у республикамиздаги мавжуд олий ўқув юртларида ва илмий-тадқиқот муассасаларида илмий даражали кадрларни тайёрлаш шаклида таянч докторантура, докторантура ва мустақил изланувчилик асосида амалга оширилади.

Республикамиз олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларида таянч докторантура, докторантура ва мустақил изланувчилик асосида илмий тадқиқот фаолиятини амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сонли Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг “Илмий даражали кадрларни тайёрлаш жараёнларининг шаффофлигини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 6 ноябрдаги 696-сонли қарори билан тартибга солинади. Шунингдек, сўнгги йилларда илмий фаолият билан шуғулланиш борасида илм-фаннинг ҳар бир йўналиши ҳамда ихтисослигида илмий изланиш ва тадқиқот олиб боришга доир алоҳида махсус норматив ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиндики, бу ўз-ўзидан республикамизда илм ва фанни истиқболда янада юксак даражада тараққий эттиришга қаратилган муҳим қадам бўлди дейиш мумкин.

Юқорида қайд қилинган ҳужжатлар мамлакатимизда фан ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор истиқболли йўналишларини, олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш соҳасини ҳар жиҳатдан

жаҳон талаблари даражасида такомиллаштиришнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади.

Айниқса, бу ўринда Вазирлар Маҳкамасининг “Бинар (иккиталик) ҳимоя тизими асосида талабгорларга фан доктори (DSc) ва фалсафа доктори (PhD) илмий даражаларини беришни ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 10 февралдаги 74-сон Қарори - иккиталик ҳимоя тизими асосида илмий ишланма яратган фалсафа доктори (PhD) ёки унга тенглаштирилган илмий даражага (кейинги ўринларда фалсафа доктори (PhD) деб аталади) эга талабгорга фан доктори (DSc) ва илмий натижаларни амалиётга татбиқ этган талабгорга фалсафа доктори (PhD) илмий даражаларини бериш орқали бутун дунёда умумэтироф этилган халқаро талаблар ва стандартларга мувофиқ тарзда диссертация ҳимоя қилиш ва илмий даражага эга бўлишнинг янгича тартибини белгилаб берганлиги билан ниҳоятда аҳамиятлидир.

Фан ва илмий фаолиятни тараққий топтиришдан кўзланган бирдан бир мақсад – энг аввало, ҳар бир мамлакатда иқтисодий, сиёсий ва стратегик барқарорликни таъминлашдан иборат. Шундай экан, амалга ошириладиган ҳар қандай тадқиқот иши – биринчи навбатда амалиётга хизмат қилиши, ундаги мавжуд муаммоларни бартараф этишнинг аниқ йўналишларини кўрсатиб бериши, қолаверса фан соҳаларидаги ҳар бир йўналишнинг истиқболдаги такомиллашувини белгилаб беришга хизмат қилмоғи лозим. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси шундай муҳим вазифаларни бажариш мақсадида “Докторлик диссертациялари илмий натижаларининг амалиётга жорий қилинишини баҳолаш бўйича услубий кўрсатмаларни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарорига зарур ўзгартириш ва қўшимчалар киритиб, 2017 йил 31 майда №239/9-сонли Раёсат қарорини тасдиқлади. Ушбу ҳужжатга кўра бундан буён амалга ошириладиган ҳар бир илмий тадқиқот иши муқаррар равишда амалиётда синовдан ўтган бўлиши энг муҳим ва устувор талаб сифатида белгиланди.

Ҳар бир мамлакатда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларга қўйиладиган асосий талаблардан бири бу – илмий тадқиқот иши натижасида қўлга киритилган ютуқларни амалиётга жорий этиш ҳисобланади. Бу эса юқорида қайд этилган ҳужжат талабига кўра диссертация тадқиқоти дастлабки экспертизадан ўтказилгунига қадар бажариб бўлинган бўлиши кераклиги ойдинлашади. Янада соддароқ қилиб айтиладиган бўлсак, илмий натижалар амалиётга диссертация ишининг муҳокама босқичлари бошлангунига қадар татбиқ қилиб бўлинган бўлиши ҳамда бу борада диссертация ишига алоқадор бўлган ҳужжатларда ҳулоса мавжуд бўлиши керак. Бинобарин, бундан буён мамлакатимизда амалга ошириладиган ҳар бир тадқиқот иши биринчи галда амалиётда синовдан ўтганидан сўнггина илмий жамоатчилик муҳокамасига тақдим этилади. Тадқиқот ишининг илмий-назарий ҳамда фан тараққиётини юксалтиришга қаратилган ҳиссаси тўғрисида олимлар, илмий тадқиқот институтлари ходимлари ва соҳага алоқадор бошқа мутахассислар ўрганиб, батафсил кўриб чиқилганидан сўнг ҳулоса қилинади. Бундан маълум бўладики, истиқболда мамлакатимизда амалга

ошириладиган диссертацияларнинг амалий аҳамияти энг долзарб масала сифатида қонунан мустаҳкамланмоқда.

Мазкур ҳужжат билан мамлакатимизда амалга ошириладиган докторлик тадқиқот ишларининг жами 19 йўналиши бўйича олинган натижаларни амалиётга татбиқ этишнинг аниқ талаблари белгиланди. Шунингдек, ҳар бир йўналиш учун фан ихтисослигига мос келувчи дарсликнинг яратилганлиги умумий талаб сифатида қатъий назарда тутилмоқда. Эътиборлиси шундаки, талабгор томонидан эълон қилинган, бироқ амалиётга киритилмаган ишланмалар, шу жумладан диссертация асосидаги монографиялар илмий натижани амалиётга жорий этиш шакли сифатида қабул қилинмайди.

Баъзан амалиётда тадқиқотчилар томонидан тайёрланган диссертация ишининг муайян бир қисми, айрим ҳолларда бутун диссертация тадқиқоти муайян иловаларни (қонун ҳужжатлари, қарор ва бошқа идоравий-меъёрий ҳужжатларни) қўшган ҳолда монография тарзида нашр этилиб, илмий ишлар рўйхатига киритилади ёхуд жамоатчиликка ҳавола этилади. Албатта, бу тадқиқотчининг меҳнат маҳсули, унинг бир неча йиллар давомида олиб борган изланишларининг самараси ҳисобланади. Аммо, бу ўринда шунга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўладики, яратилган ҳар қандай асар, илмий монография ёки бошқа қўлланма биринчи навбатда амалиётда синовдан ўтган бўлиши ва бу тўғрисида ваколатли давлат органларининг ҳулосаси мавжуд бўлиши, яна ҳам аниқроқ қилиб айтиладиган бўлсак, у ўзининг ижтимоий вазифасини бажарган ва бундан самарадорликка эришилган бўлиши лозим.

Мухтасар айтганда, мамлакатимизда илмий фаолият соҳасидаги ислохотлар энг аввало бажарилган тадқиқот ишларининг ишлаб чиқаришга ижобий таъсир кўрсатишини амалда таъминлаш, назария билан амалиётнинг уйғунлигини янада ошириш, ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ўртасидаги яқин ҳамкорликни янги босқичга кўтаришни, қолаверса, республикамиз илм-фанини дунё миқёсига олиб чиқиш асосида халқаро тажрибанинг устувор жиҳатлари миллий қонунчиликка татбиқ қилинишини таъминлашга қаратилган.

Неъмат ХАТАБОВ,

Ўз МУ катта ўқитувчиси, ю.ф.н.,

Ойшахон АХУНОВА,

мустақил тадқиқотчи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Lex.uz/ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.
2. Lex.uz/ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 23.09.2020 йилдаги ЎРҚ-637-сон.
3. Lex.uz/ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.12.2019 й., 03/19/595/4160-сон; 03/21/721/0952-сон; 15.03.2023 й., 03/23/823/0150-сон.
4. Scott P. Massification, Internationalization, and Globalization // P. Scott ed. The Globalization of Higher Education. Buckingham: The Society for research into Higher Education and Open University Press, 1988.
5. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.10.2019 й., 03/19/576/3970-сон; 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон)
6. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.11.2020 й., 09/20/696/1481-сон.
7. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.02.2020 й., 09/20/74/0143-сон.
8. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 8-сон, 106-модда.

ПРОКУРОР НАЗОРАТИ ТУШУНЧАСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада прокурор назорати тушунчаси ва вазифаларига оид масалалар таҳлил қилинган. Прокурорнинг қонун устуворлигини таъминлашда Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган вазифаларига урғу бериб ўтилган. Миллий ва хорижий қонунчилик билан бирга, олимларнинг фикрлари ҳам таҳлил қилинган.

Калит сўзлари: конституция, жиноят процесси, прокурор назорати, кафолат, манфаатлар, тушунча ва вазифа, хорижий тажриба, ҳуқуқ ва эркинликлар.

Миллий қонунчилигимизда прокурор назоратининг бевосита вазифалари қонун устуворлигини мустаҳкамлаш, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдир.

Конституциямизнинг 143-моддасига биноан, “мамлакат ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат Республика прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар зиммасига юкланади”.

Қонунлар ижроси устидан прокурор назорати ўз олдига мамлакатимизда қонун устуворлигини мустаҳкамлаш, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жисмоний ва юридик шахсларнинг қонун билан қўриқланадиган мулкӣ ва номулкӣ манфаатларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунингдек, терговга қадар текширув, суриштирув, дастлабки тергов давомида инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш ва риоя қилиш бўйича зарур чора-тадбирларни кўради.

Прокурор фаолияти давомида назоратнинг барча йўналишларида қонунларнинг тўғри ва бир хилда қўлланилиши устидан назорат олиб бориш жараёнида қонун бузилиши ким томонидан содир бўлишидан қатъи назар, уларни ўз вақтида бартараф этиш чораларини кўриши шарт.

“Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 28-моддасига мувофиқ, тезкор-қидирув фаолиятни, суриштирувни ва дастлабки терговни олиб бораётган органлар томонидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат олиб бориш прокурорларнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Бинобарин, прокурор жиноят ишларини тергов қилиш устидан назоратни амалга оширад экан, қонунийликни назорат қилишнинг умумий функциясидан келиб чиқадиган вазифаларни ҳам, фақат прокурор назоратининг ушбу тармоғига хос бўлган вазифаларни ҳам бажаради. Суриштирув ва дастлабки тергов босқичидаги прокурор назоратининг ўзига хос жиҳати шундаки, биринчидан, у суриштирув, дастлабки тергов органлари томонидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат олиб боради, иккинчидан, жиноят процессига жалб қилинган шахсларнинг (гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчи) ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилади.

Прокурор жиноятларни очиш ва жиноят содир этган шахсларни топиб жавобгарликка тортилишига доир чораларни кўриши, жиноят процессига ноқо-

нуний жалб қилинган шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиши ва жиноят ишини олиб боровчи давлат органлари томонидан қонунбузилишнинг олдини олиш бўйича иш олиб бориши шарт.

Ҳар бир жиноятнинг тез, ҳар томонлама ва тўлиқ фош этилиши биринчи навбатда прокурорга катта маъсулият юклайди. Терговга қадар текширув фаолияти натижасида жиноят фош этилганда, тезкорлик билан суриштирув ва тергов бошланиши бўйича чоралар кўради. Демак, прокурорга жиноят ҳақидаги ариза келиб тушгандан то жиноятчиға суд ҳукми ўқилгунча назорат олиб бориш вазифаси юкланади. Шунингдек, жиноятнинг тўлиқ фош этилиши иш бўйича жиноят содир этган барча шахсларнинг фош этилиши, барча жиноий қилмишлар ҳамда уларнинг содир этилишига сабаб бўлган омиллар ва шарт-шароитлар аниқланганлигини билдиради.

Шу билан бирга, айрим ҳолатларда суриштирув ва дастлабки тергов органлари фаолиятида муайян камчиликларга йўл қўйилаётгани сабабли жиноятлар фош этилмай қолаётгани ҳам маълум. Жиноятлар фош этилмасликнинг асосий сабаблари қаторига: тезкор-қидирув фаолияти, суриштирув ва тергов ишларини ҳамда прокурор назорати тўғри ташкил этилмаганлиги, прокурорлар ва терговчилар касбий маҳоратининг етарли даражада юқори эмаслигини ҳам киритиш мумкин.

Шу боис, прокурор суриштирув ва дастлабки терговни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш фаолиятини мувофиқлаштириб бошқаришга мажбур.

Прокурорнинг навбатдаги вазифаси – жиноятларни тергов қилиш жараёнида тезкор-қидирув, терговга қадар текширув органи мансабдор шахслари, суриштирувчи ва терговчининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан берилган шикоятларни кўриб чиқишдир.

Республикаимиз Конституциясининг 55-моддасида ҳар ким мансабдор шахсларнинг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлган қондалар мавжуд. Шикоят (ариза) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқиши керак. Ушбу талаблар тўлиқ прокуратура органларига, шу жумладан жиноят ишлари бўйича суриштирувни, дастлабки тергов билан боғлиқ шикоятларни кўриб чиқишга тааллуқлидир.

“Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 7-моддасига мувофиқ, прокурор қонунда белгиланган муддатларда суриштирув ва дастлабки тергов органларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоятларни кўриб чиқиши ва улар бўйича қабул қилинган қарорлар тўғрисида ариза берувчиларга ёзма хабар бериши талаб этилади.

Бундай шикоятларни кўриб чиқиш тартиби Жиноят-процессуал кодексининг 27, 338, 358-моддалари билан ҳам тартибга солинади. Қонун бўйича суриштирувчи, терговчининг ноқонуний ҳаракати (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари устидан процесс иштирокчилари ёзма ёки оғзаки шикоятлар беришлари мумкин.

Аризачи, шикоятни берувчи шикоятни бевосита терговни назорат қилувчи прокурорга тақдим этиши мумкин. Шикоят оғзаки тарзда берилган бўлса, шикоятни қабул қилган шахс томонидан баённома тузилади ва шикоятчи томонидан имзоланади. Қонунда белгиланган муддат ичида шикоят прокурор томонидан кўриб чиқилади, унинг натижаси тўғрисида аризачига, шикоят берувчига хабар берилади. Шикоятни қаноатлантириш рад этилган тақдирда прокурор асослантирилган жавоб беришга мажбурдир. Ушбу тартиб прокурорнинг шикоятни тўғри ҳал қилиш учун жавобгарлигини оширади. Ариза (шикоят) берувчи шикоятини рад этиш сабабларини билиб, прокурорнинг қарори устидан юқори турувчи прокурорга ёки судга шикоят қилиш имкониятига эга (“Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 7, 25, 32-моддалари).

Прокурор назоратининг асосий мақсади Ўзбекистон ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хил бажарилиши ва қўлланишини назорат қилишдир;

прокуратура назоратининг мақсадлари - прокуратура органларининг мамлакатда қонунийликни таъминлаш ва қонун устуворлигини мустаҳкамлашга, шахс, жамият ва давлат ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолиятининг якуний натижасидир;

Прокурор назоратининг тўрта асосий вазифасини ажратиш кўрсатиш мумкин: 1) конституциявий тузумни ҳимоя қилиш; 2) жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш; 3) жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш; 4) бузилган ҳуқуқларни тиклаш ва айбдорларни жавобгарликка тортиш ҳамда етказилган зарарни қоплаш чора-тадбирларини кўриш.

Прокуратура органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (XXV-боб), жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги (34-модда) ҳамда “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунларда мустаҳкамланган ва кафолатланган.

Қонунларда мустаҳкамланган ва кафолатланган ҳуқуқ ва мажбуриятлар прокуратура органлари учун муҳим аҳамиятга эга, яъни прокуратура органларига берилган бу ҳуқуқлар шунчаки қонуний имконият эмас, балки бу аксинча, (шахс, жамият ва давлат олдида) мажбуриятдир. Шу билан бирга, бу нафақат мажбурий талаблар, балки прокуратура органларининг уларни амалга ошириш ҳуқуқидир. Прокуратуранинг бу хусусияти уларнинг давлатда ягона қонун устуворлигини таъминлашга қаратилган мақсадининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

“Прокуратура тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, прокурорлар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

прокурор ҳар ойда камида бир марта содир этилган ёки тайёрланаётган жиноятлар тўғрисидаги аризалар ва хабарларни қабул қилиш, қайд қилиш ва ҳал этиш бўйича қонун талабларининг бажарилишини текшириш шарт (Қонуннинг 28-моддаси 3-қисми);

қонунийлиги устидан назоратни амалга оширган ҳолда прокурор дастлабки терговда иштирок этиши мумкин. Бу тергов режасини тузиш, сўроқ қилишда иштирок этиш, воқеа жойини кўздан кечириш, тезкор-қидирув гуруҳини тузиш, жиноятларни тергов қилишнинг бориши бўйича йиғилишлар ўтказишда ифодаланади (Қонуннинг 28-моддаси 7-қисми);

прокурор дастлабки тергов шартларига риоя этилишини назорат қилади;

дастлабки тергов жиноят иши қўзғатилган кундан бошлаб иш айблов ҳулосаси билан прокурорга юборилгунга қадар ёки иш юртиш тугатилгунга ёки тўхтатилгунга қадар 3 ойдан ортиқ бўлмаган муддатда якунланиши керак.

тезкор-қидирув, терговга қадар текширув органи мансабдор шахсининг, шунингдек суриштирувчи ва терговчиларнинг қонунга хилоф ҳамда асоссиз қарорларини бекор қилади (Қонуннинг 28-моддаси 4-қисми);

суриштирувчининг, терговчининг жиноят ишини қўзғатиш ёки рад этиш тўғрисидаги қарорига розилик беради;

терговга қадар текширув, тезкор-қидирув фаолиятини, суриштирув, тергов органлари мансабдор шахслари ҳаракатлари, ҳаракатсизлиги ва қарорлари устидан тушган шикоятни кўриб чиқади;

жиноий таъқиб қилиш ҳам прокурор зиммасидадир (ЖПК 86-моддаси) шу боис у бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Шухрат УЗАКОВ,

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси “Ҳарбий ва жисмоний тайёргарлик” кафедраси бошлиғи.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УСТУВОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА АРАЛАШ САЙЛОВ ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ

АННОТАЦИЯ: мақолада мамлакатимиз сайлов қонунчилигига киритилган ўзгартиришлар, ушбу тизимда амалга оширилган ислохотлар, аралаш сайлов тизими ва унинг инсон ҳуқуқлари устуворлигини таъминлашдаги афзалликлари баён қилинган.

Калит сўзлар: инсон ҳуқуқлари, инсон ҳуқуқлари уч авлоди, биринчи авлод ҳуқуқлари, ҳуқуқий онг, сайлов, сайлов кодекси, аралаш сайлов тизими, мажоритар сайлов тизими, пропорционал сайлов тизими, декларация, халқаро пакт, конвенция.

Агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак, одамлар жамоа бўлиб яшаган даврларда ҳам ўзаро йиғилиш ўтказиб ўз жамоаси орасидан қабиласини ҳимоя қила оладиган, жисмонан бақувват, жасур, етакчилик қобилиятига эга, қабилга ҳамида юрадиган кишиларни ўзларига оқсоқол этиб сайлашган. Давлатчилик шаклланишга қадар бўлган даврда ҳам сайлов амалиётининг бўлганлиги унинг узоқ тарихий ривожланиш босқичини босиб ўтганлиги ва бой таърибга эга эканлигини кўрсатади. Бироқ, шундай бўлишига қарамайдан жамиятнинг барча аъзолари ҳам бирдек сайловларда иштирок этиш ҳамда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Зеро, инсонларнинг энг муҳим сиёсий ҳуқуқлари сайловлар орқали таъминланади.

Ўз олдига ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуришни мақсад қилган ҳар бир мамлакат давлат ҳокимиятини халқ иродаси асосида шакллантиришга ва унинг янада либералроқ йўлларини тадбиқ этишга интилади. Бинобарин, фуқаролар демократия тўғрисидаги ўз тасаввурларини аввало давлатни идора этиш билан боғлиқ жараёнлардаги иштирокларининг аниқ имконияти билан боғлайди. Иштирок эса турли кўринишларда намоён бўлади.

Хусусан, мамлакатимизда фуқароларни жамият ва давлат ишларига ҳамда мамлакатни демократик янгилаш ва модернизация қилиш жараёнларига кенг жалб этиш билан боғлиқ тизимли ишлар амалга ошириб келинмоқда. Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштироки бевосита уларнинг юртимизда ўтказилаётган сайловларда қатнашиш ҳуқуқининг мамлакатимиз қонунчилигида қай даражада мустақамланганлиги ва ундан фойдаланиш имкониятларининг яратилганлигида намоён бўлади.

Дунёда сайловларни ўтказишнинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, улар ичида энг кенг тарқалганлари мажоритар, пропорционал ва аралаш сайлов тизимлари ҳисобланади. Ўзбекистонда сайлов тизими босқичма-босқич янгиланиб, ислох қилиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 8 майдаги “Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини амалга ошириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони билан мажоритар-пропорционал шаклга асосланган сайлов тизимини жорий этиш белгиланди. Мазкур Фармон ижроси юзасидан Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 18 декабрда “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларида сайлов ва референдум ўтказиш тартибини янада такомил-

лаштиришга қаратилган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-883-сонли қонуни қабул қилинди.

Ушбу қонун қабул қилингунга қадар мамлакатимиз парламенти ва маҳаллий кенгашларига сайлов мажоритар сайлов тизими асосида ўтказиб келинар эди. Мазкур қонун билан илк маротаба Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси депутатлари сайловини аралаш сайлов тизими (мажоритар ва пропорционал) асосида ўтказиш бўйича янги тизим шакллантирилди. Бунда, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига депутатлик ўрнининг 50 фоизи (75 нафар) мажоритар, яъни ҳозиргидек муайян округлар бўйича энг кўп овоз олган номзодлар сайланиши, қолган 50 фоизи (75 нафар) эса пропорционал, яъни аниқ бир шахсга эмас, балки партиёга овоз бериш орқали, партиёлар томонидан кўрсатилган рўйхат асосида номзодлар сайланиши назарда тутилди.

Мажоритар ва пропорционал сайлов тизимларининг устунлиги;

- сайлов жараёнининг соддалиги;
- сайловчи ўзи муносиб деб ҳисоблаган аниқ бир номзодга овоз бериши;
- депутатларнинг бевосита сайловчилар олдида ҳисобдор бўлишида намоён бўлса, ушбу тизимнинг устун бўлмаган жиҳатлари;
- сайловда овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини олган номзодлар сайланган ҳисобланиши, яъни, мутлақ кўпчилик овоз талаб этилиши;
- сиёсий куч сифатида муайян ҳудуддан кўрсатилган номзоднинг шахси ва унинг обрўси билан боғланиб қолиши;
- партиёлар ва улар дастурларининг назардан четда қолиши каби ҳолатларда акс этади.

Шу ўринда сайловда овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини олган номзодлар сайланган ҳисобланиши бир нечта сайлов округларидан сайланадиган депутатликка номзодларга нисбатан тадбиқ этилиши манфаатли эмасдек кўринади. Нега-ки, бошқаларга нисбатан кўпроқ овоз олган депутатликка номзод сайланмас экан, ўша ҳудуддаги нисбатан кўпчиликнинг фикри ва хоҳиш истаги амалга ошмай қолади. Зеро, инсон ҳуқуқлари озчилик ёки кўпчилик ҳуқуқлари билан ўлчанмайди. Агарда инсон ҳуқуқлари озчилик ёки кўпчилик билан ўлчанганда эди, 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ҳам “инсон ҳуқуқлари” эмас, балки “инсонлар ҳуқуқлари” деб, номланган бўлар эди. Ўз олдига ҳуқуқий

демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти куришни мақсад қилган мамлакат давлат ҳокимиятини халқ иродаси асосида шакллантирар экан жамиятда ҳар бир инсон хоҳиш-истагини ҳурмат қилиш ва уни амалга ошириш чораларини кўриши лозим. Шу сабабли, бир мандатли сайлов округларида бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ овоз олган депутатликка номзод сайланган, деб ҳисобланиши яъни, мутлақ кўпчилик эмас, балки нисбий кўпчилик овози билан депутатлар сайланиши янада манфаатлидир.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сайлов тўғрисида”ги 990-XII-сон қонунига кўра, овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини олган Олий Мажлис депутатлигига номзод депутат этиб сайланган ҳисобланиши ҳамда сайловчилар рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ярмидан ками сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб ҳисобланиши белгиланган эди.

Мазкур Қонун Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 25 июндаги ЎРҚ-544-сонли «Ўзбекистон Республикасининг Сайлов кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қонунига асосан ўз кучини йўқотган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўзбекистон Республикасининг 18.12.2023 йилда ЎРҚ-883-сонли қонуни асосида сайлов қонунчилигига бир қатор ўзгартиришлар киритилди.

Масалан:

- парламент қуйи палатасига сайловларда мажоритар ва пропорционал сайлов тизимларини уйғунлаштириш асосида аралаш сайлов тизимидан фойдаланиш, шунингдек маҳаллий кенгашларга сайлов мажоритар тизим асосида ўтказилиши;

- бир мандатли сайлов округлари бўйича бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ сайловчиларнинг овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланиши;

- сайлов, агар унда сайловчилар рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ўттиз уч фоизидан ками иштирок этган бўлса, ўтмаган деб топилиши;

- сиёсий партиялар томонидан депутатликка номзодлар кўрсатилаётганда аёллар сонининг энг кам миқдори номзодлар умумий сонининг ўттиз фоизидан қирқ фоизига оширилиши ва бунда ҳар беш нафар номзоднинг икки нафари аёл киши бўлиши ва х.к.

Сайловлар қайси тизим асосида амалга оширилишидан қатъи назар сайлов принципларига амал қилиш, фуқароларнинг овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлигини таъминлаш, ўз номзодларини илгари суриш имкониятини яратиш сайловнинг энг муҳим жиҳатларидан бири саналади.

Пропорционал сайлов тизимида,

- сайловчилар сайланиш имконияти кенгроқ бўлган шахс(номзод)га эмас, балки сиёсий партияларнинг дастурлари асосида ўзларига маъқул келган маълум бир сиёсий партияга овоз бериши ва бунинг натижасида жамиятда сиёсий партиялар ролининг ошиши;

- сиёсий партияларнинг сайловчилар олдида масъулияти юқори бўлиши;

- сиёсий партияларнинг нафақат сайлов даврида, балки доимий равишда сайловчилар билан фаол муносабатда бўлиши ва муносабатларининг таъсирчан ва натижадор бўлишига ҳаракат қилиши ушбу тизимнинг устунлигини намоён этади.

Бирок:

- сайлов натижаларини аниқлашнинг мураккаблиги;
- депутатларнинг муайян бир ҳудуд сайловчилари олдида масъулият ҳисси бўлмаслиги;

- номзодлар рўйхатларини шакллантиришда суиистеъ-молчиликка йўл қўйиш имкониятининг мавжудлиги;

- сайловчиларда бевосита номзодга овоз бериш имкониятининг йўқлиги каби ҳолатлар ушбу тизимнинг устун бўлмаган жиҳатларини намоён этади.

Аралаш сайлов тизими ҳар икки тизимнинг камчиликларини бартараф этиш билан уларнинг афзал жиҳатларини ўзида уйғунлаштиради.

Ўз ўрнида, аралаш сайлов тизими сайловлар жараёнида мамлакатимиз аҳолисининг ўз сиёсий ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда фаолликларини адолатли ва ҳолисона амалга оширишига шароит яратишга; сиёсий партияларнинг фаоллиги ошиши ҳамда аҳоли олдидаги масъулияти ва ҳисобдорлигини кучайтиришга; сайловчиларнинг сиёсий партияларга нисбатан ўзгача муносабати шаклланишига; жамият ва давлат аҳамиятига молик муҳим қонун ва қарорлар қабул қилиш ҳамда сайлов принципларининг амалда қонунийлигини таъминлашга муносиб хизмат қилади.

Юқорида келтирилган таҳлилий маълумотлар асосида ҳулоса қилинадиган бўлса, аралаш сайлов тизими фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари янада кенгроқ кафолатланиши билан инсон ҳуқуқлари устуворлигини таъминлашда муҳим ўрин тутadi.

Зафар АМИРОВ,

Судьялар олий мактаби Инсон ҳуқуқлари ва халқаро ҳуқуқ кафедраси профессори в.б.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 й.) <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>
2. Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги Европа конвенцияси (1950 й.) <https://www.coe.int/tu/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 111 б.
4. Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966 й.) Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/2640479>
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 8 майдаги “Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини амалга ошириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-67-сон фармони. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/6461609>
6. Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 18 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига сайлов ва референдум ўтказиш тартибини янада такомиллаштиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 19.12.2023 й., 03/23/883/0949-сон.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 18 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига сайлов ва референдум ўтказиш тартибини янада такомиллаштиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-883-сон қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/6697581>
8. Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сайлов тўғрисида”ги 990-XII-сон қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/70557>
9. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 25 июндаги ЎРҚ-544-сонли “Ўзбекистон Республикасининг Сайлов кодексини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/4386819>

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ: ҚОНУНЧИЛИК ВА АМАЛИЁТ

Қонунчилик нафақат фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиши ва унинг тан олинишини эътироф этади, балки улар бузилган тақдирда ҳимоя қилинишини ҳам назарда тутади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасига кўра, ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли.

Фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Фуқаролик ҳуқуқлари суд орқали, шунингдек қонунда назарда тутилган ҳолларда маъмурий тартибда ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 11-моддасида фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари белгиланган бўлиб, унга кўра фуқаролик ҳуқуқлари ҳуқуқни тан олиш; ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш; битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш; давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш; шахснинг ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиш; бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш; зарарни тўлаш; неустойка ундириш; маънавий зиённи қоплаш; ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш; давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги усуллари орқали ҳимоя қилинади.

Лекин, қонунчиликда белгиланган мазкур ҳимоя усуллари рўйхати тугал бўлмай, фуқаролик ҳуқуқлари қонунда назарда тутилган бошқача усуллар билан ҳам ҳимоя қилиниши мумкинлиги инкор этилмайди. Бошқача усуллар айнан қандай усуллар эканлиги ва улар ҳақида маълумотлар бир жойда жамланмаганлиги боис фуқаролар, юридик шахслар ва суд амалиётида бу усуллардан фойдаланишда ноқулайликлар туғдиради.

Шу сабабли, мазкур усуллар қандай усуллар эканлиги, уларнинг мазмуни ва улар қайси қонун нормаларида назарда тутилганлиги ҳақида маълумот бериш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишда барча учун фойдадан холи эмас, деган фикрдамиз.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг бошқача усуллари Фуқаролик кодексининг махсус қисми ва бошқа тегишли кодекслар, алоҳида қонунлар нормаларида ва ҳатто қонуности ҳужжатларида белгиланиши мумкин.

Хусусан, Фуқаролик кодексининг 328-моддасида мажбуриятнинг қарздор ҳисобидан бажарилиши усули назарда тутилган. Унга кўра, қарздор ашёни тайёрлаш ва кредиторга мулк қилиб хўжалик юртишга ёки оператив бошқаришга топшириш, ашёни фойдаланиш учун кредиторга бериш ёхуд унинг

учун муайян ишни бажариш ёки унга хизмат кўрсатиш мажбуриятини бажармаган тақдирда кредитор, агар қонунчиликдан, шартномадан ёки мажбурият моҳиятидан бошқача тартиб англашилмаса, учинчи шахсларга мажбуриятни оқилона муддатда оқилона баҳоларда ижро этишни топширишга ёнки уни ўз кучлари билан бажаришга ҳамда қарздордан қилинган зарур харажатларни ва бошқа зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли. Мазкур усул бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш усулига ўхшаб кетсада, у натижа бермаган ҳолда фойдаланилади ва унда мажбуриятни ижро этувчи субъект ўзгаради, лекин харажатлар ва зарарни қоплаш асл қарздор зиммасида қолади.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг юқоридаги усулга ўхшаш усули Фуқаролик кодексининг 453-моддасида ҳам назарда тутилган. Унга кўра, агар маҳсулот етказиб берувчи товарларни маҳсулот етказиб бериш шартномасида назарда тутилган миқдорда етказиб бермаган бўлса ёхуд сотиб олувчининг (олувчининг) тегишли даражада сифатли бўлмаган товарларни алмаштириш ёки товарларни бутлаш тўғрисидаги талабларини белгиланган муддатда бажармаса, сотиб олувчи етказиб берилмаган товарларни бошқа шахслардан олиб, уларни олиш билан боғлиқ барча зарур ва оқилона харажатларни маҳсулот етказиб берувчи зиммасига юклаш ҳуқуқига эга.

Умуман олганда, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш – шахснинг ҳуқуқларини бузган шахсга нисбатан ҳуқуқни тиклаш бўйича мажбурий таъсир чоралари қўлланилиши эканлигини инобатга олсак, қонунчиликда уни ҳимоя қилиш усуллари ҳам хилма-хил эканлигига амин бўламиз.

Жумладан, Фуқаролик кодексининг 100-моддасига кўра, фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли бўлиб, бу ҳам ҳуқуқни ҳимоя қилиш усулларида бири ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг 1040-моддасида интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни Кодексининг 11-моддасида назарда тутилган усуллардан ташқари, мутлақ ҳуқуқлар қайси моддий объектлар ёрдамида бузилган бўлса, ўша моддий объектларни ҳамда бундай бузиш натижасида яратилган моддий объектларни олиб қўйиш орқали; йўл

қўйилган бузиш ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги маълумотларни киритиш орқали ва қонунда назарда тутилган бошқа усулларда амалга оширилиши мумкинлиги белгиланган.

Фуқаролик кодексининг 202-моддаси 2-қисмига асосан собиқ мулкдорлар денационализация қилинган мулкларини қайтариб берилишини талаб қилиш усули билан ўзларининг фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишлари мумкин.

Мазкур кодекснинг 227-моддасида улушли ёки биргаликдаги мулк иштирокчисида бошқа мол-мулк етарли бўлмаганда, унинг ҳақдори ундирувни қарздорнинг умумий мол-мулкдаги улушига қаратиш учун бу улушни – ажратишни талаб қилиш усули билан ўзи ҳақдор бўлган ундирувнинг амалга оширилиши таъминланишига эришиши мумкин.

Бундан ташқари улуш имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини бузган ҳолда сотилган тақдирда, бошқа мулкдорлар уч ой мобайнида сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзларига ўтказишни суд тартибиде талаб қилиш усули билан мулкӣ ҳуқуқлари бузилишини бартараф этиш имконига эгадирлар.

Шунингдек, мулкдор бўлган фуқаролар амалдаги қонунчиликка кўра, виндикацион ва негатор даъволар кўзғатиш йўли билан ўзларининг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширадилар.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари борасидаги хорижий давлатлар қонунчилиги ва тажрибасини ўрганиш уларда муштарак жиҳатлар етарлича эканлигини кўрсатади.

Қадимги Рим хусусий ҳуқуқидан келиб чиқиб ривожланган Франция ва Германия фуқаролик ҳуқуқ тизими кўпчилик Европа, ҳатто айрим Осиё, Лотин Америкаси давлатлари фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиши ва тузилишига ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Мазкур ҳуқуқ тизимларида ҳам мажбурият ва шартномани бузганлик учун жавобгарлик унинг ижро этилишини таъминлаш, етказилган зарарни ундириш, уларни таъминлаш мақсадида даъво киритиш ва бошқалар ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг фуқаролик ҳуқуқӣ усуллари ҳисобланади.

АҚШ шартномавий ҳуқуқида шахснинг ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиши икки гуруҳга яъни, келишилган ва келишилмаган ҳимоя қилиш усулларига классификация қилинади. Табиӣки, келишилган ҳимоя қилишда тарафлар ҳуқуқни ҳимоя қилиш (тиклаш)нинг барча жиҳатларини ўзаро келишган ҳолда амалга оширадилар.

Япония Фуқаролик ҳуқуқида пул мажбуриятларини бажармаганлик учун фоизлар ундирилиши ҳам назарда тутилади.

Қонунчилик фуқаролик ҳуқуқлари нафақат суд тартибиде, балки бошқа ваколатли давлат органлари томонидан ҳимоя қилилишини ҳам назарда тутати.

Ўзбекистон Республикасининг “Фавқулодда ҳолатлар тўғрисида”ги Қонунининг 24-моддасига кўра, фавқулодда ҳолатни жорий этиш учун асос бўлиб

хизмат қилган ҳолатлар натижасида ёки бундай ҳолатларни йўқ қилиш ёки уларнинг оқибатларини бартараф этиш бўйича чоралар қўлланилиши муносабати билан жабрланган шахслар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган шартлар асосида ва тартибда турар жойлар билан таъминлашни, етказилган моддий зарарнинг ўрнини қоплашни, ишга жойлашишда кўмак берилиши ва зарур ёрдам кўрсатилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Ушбу Конституциявий Қонун 14-моддасининг тўртинчи ва бешинчи хатбошиларида назарда тутилган фавқулодда чоралар ва вақтинчалик чекловлар оқибатида зарар кўрган шахсларга ушбу зарарнинг ўрни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда қопланади.

Мазкур тартиб Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 14 октябрдаги 600-сон қарори билан тасдиқланган “Фавқулодда ҳолат жорий этилган ҳудудда жабрланган шахсларга зарур ёрдам кўрсатиш ва етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни-нинг 65-моддасида муаллиф, турдош ҳуқуқлар эгаси ёки мутлақ ҳуқуқларнинг бошқа эгаси ҳуқуқбузарга нисбатан қўйишга ҳақли бўлган талаблар белгиланган. Бу талаблар ичида етказилган зарар ва бой берилган фойдани ундиришдан ташқари, зарарлар етказилиши фактидан қатъий назар, ҳуқуқбузарликнинг хусусияти ва ҳуқуқбузарнинг айби даражасидан келиб чиқиб иш муомаласи одатларини ҳисобга олган ҳолда зарарнинг ўрнини қоплаш эвазига тўланиши лозим бўлган тоvon тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи назарда тутилган.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилган ҳолларда қонунга зид бўлмаган ҳар қандай усуллар билан унинг тикланиши ва ҳимоясини таъминлаш ҳар қандай ҳуқуқӣ давлатга хос хусусият бўлиб, бу борадаги қонунчиликни таҳлил қилиш ва такомиллаштириш фуқаролар ва юридик шахслар манфаатига хизмат қилади.

Абдурасул ЭРАНОВ,
суд фахрийси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Кархалев Д.Н. Способы защиты гражданских прав в германском законодательстве. Аграрное право. 2016. №1 (133).
3. Артемов И.И. Классификация способов самозащиты гражданских прав в договорном праве США. Бизнес в законе. 2014. №6.
4. Кархалев Д.Н. Гражданско-правовая ответственность по законодательству Японии. Аграрное и земельное право. 2016 №3 (135).
5. Гражданское право. Общая часть. / Учебник под редакцией Рахманкулова Х.Р. – Т.; Издательство ТГЮИ, 2010.
6. Худойбердиева Г. Муаллифлик ҳуқуқларини судда ҳимоя қилиш тартиби. Одиллик мезони журнали. 2022 №6.
7. Ибрагимова Ш. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда хорижий давлатлар тажрибаси. Одиллик мезони журнали. 2022 №11.
8. Бердияров Р. Низоларда фуқаролик-ҳуқуқӣ ҳимоя қилиш воситаларининг ўрни. Одил судлов журнали. 2021. №6.

ИНТЕРНЕТДАН ФОЙДАЛАНИШ ҲУҚУҚИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР

АННОТАЦИЯ: мақолада виртуал макондан фойдаланиш ҳуқуқининг халқаро умумэтироф этилган ҳужжатларда қай тартибда ўз аксини топганлиги, шунингдек мазкур соҳани тартибга солувчи халқаро ташкилотларнинг фаолият доираси қонунчилик нуқтаи назаридан илмий таҳлил қилинган. Глобал тармоқни тартибга солиш бўйича фаолият олиб бораётган халқаро ташкилотларнинг фаолияти, уларнинг глобал тармоқнинг қайси йўналишларини тартибга солиши ва фаолият доиралари кўрсатиб ўтилган. Виртуал маконни тартибга солишга қаратилган халқаро ташкилотлар ва ҳужжатларга берилган хорижий олимларнинг асосли фикрлари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Интернет, интернет бошқаруви, виртуал макон, ахборот, ахборотдан фойдаланиш, ҳуқуқ, инсон ҳуқуқлари, сўз эркинлиги, халқаро ҳуқуқ, халқаро ташкилотлар, Декларация, оммавий ахборот воситалари, коммуникация технологиялари, компьютер.

Виртуал макондан ахборот олиш ва тарқатиш ҳуқуқи бугунги кунда кўплаб мамлакатларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган. Интернетнинг ривожланиши турли мамлакатларда турлича кечди. Чунки, Ғарб давлатлари ҳар бир соҳада тараққиётда илгарилаб кетганлари сингари интернетдан фойдаланиш ва унинг ҳуқуқий кафолатларини ҳаётга тадбиқ қилишда ҳам етакчидирлар. Чунки, улар виртуал маконнинг ҳуқуқий тартибга солинишида ўзларининг мавжуд демократик қонунчиликларини ушбу соҳага нисбатан ҳам қўлладилар. Бунинг натижаси ўлароқ, виртуал макондан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ муайян қонун нормалари билан таъминланди.

Кўриб чиқилаётган мавзу юзасидан халқаро ҳуқуқнинг бир қатор фундаментал масалаларини эслаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Халқаро ҳуқуқда эътироф этилган қоидаларнинг аксарияти ахборот эркинлигини ва виртуал макондан чексиз фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлайди.

Хусусан, БМТ “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 19-моддаси 2-бандига биноан, ҳар бир шахс ўз фикрига ва ана шу фикрни эркин ифода этиш ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқ ҳар қандай оммавий ахборот воситалари орқали, давлат чегараларидан қатъий назар, ўз фикрида қолиш, шунингдек, эркин равишда хоҳлаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади.

ЮНЕСКО экспертлари М.Рандл ва К.Конли Умумжаҳон декларациясига шарҳларида таъкидлаганларидек, ахборот жамиятида фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқи ахборот-коммуникация технологиялари ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу технологиялар инсонларнинг чексиз мулоқотларига, уларнинг ўзаро маълумот алмашинувларига ва ҳеч қандай тўсиқларсиз ахборот олишларига хизмат қилади.

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенциясининг 10-моддасига биноан, ҳар бир инсон ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқ ўз фикр ва қарашларини эркин ифода этиш, ахборотни эркин олиш ҳамда тарқатишни давлат ҳокимияти органларининг ҳеч бир аралашувисиз амалга оширишни назарда тутди.

Шунингдек, мазкур ҳужжатда таъкидланишича, ушбу модда давлатларга радиоэшиттириш, телевидение ёки кино фаолиятини лицензиялашга ҳеч қандай тўсиқлик қилмайди. Шу каби нормалар халқаро ҳуқуқнинг бошқа минтақавий ҳужжатларида ҳам учрайди.

Халқаро ташкилотлар орасида биринчи навбатда БМТнинг Интернет бошқаруви форуми (IGF)ни, ЮНЕСКО ва Европа Кенгаши каби минтақавий халқаро ташкилотларни алоҳида таъкидлаш лозим.

БМТнинг Интернет бошқаруви форуми ҳар йили дунёнинг турли бурчакларида халқаро конференциялар ўтказди. Конференциялар БМТнинг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”, “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт”, шунингдек, бошқа фундаментал ҳужжатлар каби халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинган инсон ҳуқуқларига риоя қилиш меъёрларини, тамойилларини ҳисобга оладиган интернет бошқарув механизмларини яратиш ҳамда такомиллаштиришга қаратилгандир.

Интернетни тартибга солишнинг халқаро механизмларини ишлаб чиқишда ЮНЕСКО ташкилоти муҳим роль ўйнайди. Унинг ҳукуматлараро дастурлари қаторида биринчи навбатда “Ахборот ҳамма учун” дастурини амалга оширишда сўз эркинлиги ва ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш масалалари стратегик устувор йўналиш ҳисобланади.

Бундан ташқари, ушбу ҳужжатда ахборот этикаси тамойилларига риоя қилиш зарурлиги ҳақида таъкидланган. Бунда ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланишда ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатларга эътибор бериш назарда тутилган.

Ушбу ахлоқий тамойиллар “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”дан келиб чиқади. Мазкур ҳуқуқлар қаторида сўз эркинлиги, ахборотдан эркин фойдаланиш, таълим олиш ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик ҳуқуқи ва маданий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқини таъкидлаш мумкин.

2007 йилда Европа Кенгаши ва ЮНЕСКО ташаббуси билан “Ахборот жамиятида ахлоқ ва инсон ҳуқуқлари” мавзусида конференция бўлиб ўтди. Ушбу йиғилишда интернетда ҳуқуқий нормаларни самарали тартибга солиш ва тадбиқ этиш муаммоси кўтарилади. Интернет фойдаланувчилари амал қилишлари ва амалда қўллашлари учун аниқ қоида ва кўрсатмалар зарурлиги таъкидланади.

Ажабланарлиси шундаки, ушбу конференцияда тараққиёт ва янги форматларни бўғиб қўймаслик учун очиқ тамойилларга эга Интернет ахлоқ кодекси кўринишидаги динамик ва энг муҳими мослашувчан халқаро ҳужжат яратиш зарурати ҳам қайд этилади.

Шунингдек, Европа Кенгаши ҳомийлигида Интернет бошқаруви бўйича Европа мулоқоти (EuroDIG) ташкил этилди ва фаолият кўрсатмоқда. Ушбу ташкилот ўзининг илк йиғилишини 2008 йил 20-21 октябрда Страсбургда ўтказди ва ўшандан бери мунтазам ўтказиб келмоқда. EuroDIG интернет бошқарувига бағишланган умумевропа кўп манфаатли томонлар форумидир. Бу Интернет бошқаруви глобал форумнинг (IGF) минтақавий кичик кўринишидир. EuroDIG – ҳар йили Европанинг турли жойларида бўлиб ўтадиган очиқ турдаги йиғилишдир.

Ушбу ташкилотлар қаторида бизга таниш бўлган Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг (ЕХХТ) позицияси шундан иборатки, замонавий демократик фуқаролик жамиятида фуқаролар интернет маконида нимадан фойдаланишни хошлашларини ўзлари ҳал қилишлари керак. Ахборотни тарқатиш ва олиш ҳуқуқи инсоннинг асосий ҳуқуқларидан биридир. Филтрлаш, белгилаш ёки муайян бир контентни блоклаш механизмларининг давлат томонидан қўлланилишини мутлақо қабул қилиш мумкин эмас.

Кутубхона фойдаланувчилари манфаатларини ифодаловчи Халқаро кутубхона ассоциациялари ва институтлари федерацияси (ИФЛА) ҳам жамоат мулки бўлган ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш учун интернетни бошқариш билан шуғулланади. Унинг интернет бошқаруви масаласи бўйича позицияси шундан иборатки, ИФЛА тижорат, давлат ташкилотлари ёки бошқа алоҳида ташкилотлар томонидан ахборотга киришни назорат қилиш ва сўз эркинлиги-

ни чеклашга олиб келиши мумкин бўлган ҳар қандай чораларга қаршидир.

Бугунги кунга келиб интернет фаолияти ва ривожланишига давлатнинг минимал аралашуви концепциясини илгари сурувчи бир қанча нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолият юритиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида уларнинг катта қисми шаклланишга ҳам улгурди. Мазкур ташкилотлар тармоқ фаолиятини ташкил этиш жараёнида бевосита иштирок этадилар, шунингдек, виртуал маконга нисбатан ҳуқуқий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга таъсир кўрсатадилар. Халқаро даражада эътироф этилган ташкилотлар сирасига “Кўк лента” (Blue Ribbon Campaign for Online Free Speech), Америка фуқаролик эркинликлари иттифоқи (American Civil Liberties Union (ACLU)), Electronic Frontiers Australia, Electronic Frontiers Canada, Electronic Frontier Foundation, Internet Society ва Global Internet Liberty Campaign каби ташкилотларни ҳам киритиш мумкин.

Умуман олганда халқаро ҳамжамият барча соҳаларда бўлгани каби ахборот маконидан, хусусан, виртуал макондан фойдаланишда ҳам умумэътироф этилган нормаларга амал қилишни тавсия этади. Албатта, ушбу қабул қилинган қатор ҳужжатлар инсоният тараққиёти учун хизмат қилади.

Ушбу халқаро ташкилотларнинг виртуал маконни тартибга солиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий механизмлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Интернетни халқаро тартибга солишнинг ижобий томонларига қуйидагилар киради:

- муайян давлатларнинг қонунчилиги ёки мафкураси билан белгиланмаган интернет бошқаруви муаммолари, шу жумладан виртуал маконда сўз эркинлиги ва ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш масалалари бўйича очиқ ва эркин мулоқот қилиш имконияти;

- “иштирокчи ёндашув”, яъни қарорлар қабул қилишда кўплаб иштирокчиларни: ҳокимият органлари, халқаро, ҳукуматлараро ва нодавлат ташкилотлар, илмий ва эксперт ҳамжамиятлари, амалда интернет бошқаруви муаммоларига дуч келаётган фуқаролик жамиятининг бошқа вакиллари жалб қилиш;

- интернетни бошқариш муаммоларини ҳолис, тўлиқроқ ва далилларга асосланган ҳолда таҳлил қилиш;

- халқаро даражада қабул қилинган қоидалар давлатнинг интернетга бўлган ҳуқуқий табиати очиб беради;

- қарорлар қабул қилишда БМТ ва минтақавий халқаро ташкилотлар даражасида қабул қилинган инсон ҳуқуқлари бўйича фундаментал ҳужжатларни ҳисобга олиш.

Бутунжаҳон интернет тармоғини халқаро тартибга солишнинг заиф томонлари қуйидагилардан иборат:

- аксарият ҳолларда халқаро ташкилотларнинг қарорлари маслаҳат характерида эга бўлиб, бу барча юрисдикциялар томонидан миллий даражада қабул қилинишига умид қилишга имкон бермайди. Аммо давлатлараро имзоланган ва ратификация қилинган халқаро шартномалар бундан мустаснодир;

- барча миллий юрисдикциялар, яъни давлатлар интернетни тартибга солишнинг айрим халқаро нормалари ва тамойилларини бир маънода қабул қилмайди;

- юқорида санаб ўтилган халқаро ташкилотлар томонидан тақлиф этилаётган интернет тармоғини тартибга солишнинг аксарият норма ва тамойиллари ахлоқий характерга эга бўлганлиги сабабли, уларни идрок этиш мамлакатдан ниҳоятда юксак ҳуқуқий (ахборот) маданиятини талаб қилади;

- кўплаб халқаро - ноҳукумат ва ҳукуматлараро ташкилотлар ("Чегара билмас муҳбирлар", ИФЛА ва бошқалар) нуқтаи назардан интернетни тартибга солишга бўлган ҳар қандай уриниш интернетда цензуранинг ноқонуний ўрнатилиши сифатида қабул қилинади. Натижада, ушбу ҳолат автоматик равишда сўз эркинлиги ва ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқининг бузилиши сифатида баҳоланади.

Мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, интернет бугун ҳаётимизнинг бир жабҳаси, турмушимизнинг ажралмас бир қисмига айланиб улгурди. Ана шу неъматдан фойдаланиш эса қонун нормалари билан кафолатланиши ва фойдаланишда ҳеч қандай тўсиқларга дуч келинмаслиги лозим. Бу борада халқаро ҳужжатларнинг роли катта. Чунки, мазкур ҳужжатларда виртуал макондан фойдаланиш эркинлиги инсонларнинг асосий ҳуқуқларидан бири сифатида эътироф этиб ўтилган. "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси"да ҳам ахборотни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлиги мустаҳкамлаб қўйилган. БМТ ушбу соҳада кўплаб нормаларни қабул қилди. Қабул қилинган нормалар эса виртуал макондан фойдаланишнинг эркин тарзда амалга оширилишига қаратилган тарихий ҳужжатлар бўлиб ҳисобланади. Хусусан, БМТ 2011 йилда виртуал макондан фойдаланиш ҳуқуқини ажралмас ҳуқуқ сифатида тан олди. Бундан ташқари, ушбу ташкилотнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаши виртуал макондан эркин фойдаланиш ҳуқуқини инсоннинг асосий ҳуқуқлари рўйхатидаги бандлардан бири сифатида қайд этиш лозимлигини таъкидлаб ўтади. Кўриниб турибдики, интернетдан эркин фойдаланиш борасида халқаро ҳамжамият жиддий бош қотирмоқда. Кўплаб нормалар киритилмоқда,

ҳужжатлар қабул қилинмоқда. Шулардан яна бири сифатида биз "Интернетда мулоқот эркинлиги тўғрисида"ги Страсбург декларацияси"ни қайд этишимиз мумкин. Мазкур декларация интернет эркинлигининг етти тамойилини ўз ичига олади. Хусусан, ушбу тамойиллар орасида олдиндан давлат назоратининг йўқлиги, одамларнинг ахборот жамиятида иштирок этишидаги тўсиқларни олиб ташлаш, интернет орқали хизмат кўрсатиш эркинлиги кабиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш ўринли.

Жасурбек ИЛХОМБЕКОВ,

ТДЮУ ўқитувчиси, юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Всеобщая декларация прав человека: принята Резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН 10 декабря 1948 г. // Сайт ООН. // Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
2. Ворхоф, Д. Этические проблемы, связанные с распространением контента и коммуникаций в Интернете / Этика и права человека в информационном обществе: материалы Европейской региональной конференции, организованной Комиссией Франции по делам ЮНЕСКО в сотрудничестве с ЮНЕСКО и Советом Европы. Страсбург, 13-14 сентября 2007 г. М.: МЦБС, 2009. 64 с.
3. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций: принята Резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи ООН 8 сентября 2000 г. // Сайт ООН. // Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml
4. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Европейская конвенция, Европейская конвенция о защите прав человека): заключена 4 ноября 1950 г., Рим (с изм. от 21 сентября 1970 г., 20 декабря 1971 г., 1 января, 6 ноября 1990 г., 11 мая 1994 г.) // Бюллетень международных договоров. 2001. № 3.
5. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят Резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН 16 декабря 1966 г.: сайт ООН. // Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
6. Позиция ИФЛА относительно управления Интернетом // Руководство ИФЛА / ЮНЕСКО по Манифесту ИФЛА об Интернете. Изд. на рус. яз. СПб.: ИФЛА: РБА: РНБ, 2007. С. 57.
7. Прохоров А. Ю. Политико-правовые технологии ограничения свободы слов в современных средствах массовой информации (на примере сети Интернет): Дис.... канд. юрид. наук: 23.00.02. - Ростов-на-Дону, 2007.
8. Рандл, М., Конли, К. Задачи инфоэтики в области нейтральных технологий / Этические аспекты новых технологий: обзор. Изд. на рус. яз. М.: «Права человека», 2007. С. 20.
9. Рекомендации представителя ОБСЕ по вопросам свободы СМИ: приняты на Амстердамской конференции по свободе массовой информации в Интернете, 2004 г. // Справочник по свободе массовой информации в Интернете. ОБСЕ / К. Айнцингер, Я. Акдениз, А. Амуру [и др.]. Вена, 2004. // Электронный ресурс: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/5/13837.pdf>.
10. Стратегический план Программы ЮНЕСКО «Информация для всех» на 2008-2013 гг. М.: МЦБС, 2009. С. 30. // Электронный ресурс: http://ifacom.ru/files/Documents/str_pl_2008_2013.pdf.
11. Тедеев А.А. Концепция установления правового регулирования общественных отношений, формирующихся в процессе использования информационной среды сети Интернет // Электронный ресурс: <http://lenta.ru/articles/2009/04/14/concept/>
12. Third Meeting of the Internet Governance Forum (IGF) Hyderabad, India, 3 – 6 December 2008 Chairman's Summary. URL: <http://www.intgovforum.org/cms/hydera/Chairman%27s%20Summary.10.12.2.pdf>.
13. Эминов А. Конституция ва инсоннинг ахборот олиш ҳуқуқи // 03.06.2022 - йил. // Электрон манба: <https://uz24.uz/uz/articles/konstitutsiya-axborot-huquqi>
14. https://en.wikipedia.org/wiki/European_Dialogue_on_Internet_Governance.
15. <https://medialaw.asia/document/-2358>.

ЁРДАМЧИ РЕПРОДУКТИВ ТЕХНОЛОГИЯЛАР (ЁРТ) ВОСИТАСИДА ТУФИЛГАН БОЛАЛАР ХУҚУҚЛАРИНИ МУСТАҲКАМЛАШ

АННОТАЦИЯ: мақолада тиббий хизмат кўрсатиш шартномалари бўйича ёрдамчи репродуктив технологиялар (ЁРТ) воситасида туғилган фарзанд билан боғлиқ муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари ва ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: репродуктология, ёрдамчи репродуктив технологиялар (ЁРТ) воситасида туғилган боланинг фамилияси, ЁРТ воситасида туғилган болани туғилганлик ҳақидаги далолатнома ёзуви ва гувоҳнома ёзувларига киритиш масаласи, “де-факто”, “де-юре”.

Оила муқаддас тушунча.

Оиланинг яна бир хусусияти шундаки, унда шахслар ўртасидаги муносабатлар асосан асрлар давомида шаклланиб, равнақ топган одоб-ахлоқ ва жорий норма ижодкорлигининг намунаси бўлган ҳуқуқий қоидалар билан тартибга солинади. Замонавий илм-фан тараққиёти барча соҳаларда бўлгани каби ҳуқуқ фанида ҳам мутлақо янги ҳамда ҳуқуқий тартибга солинмаган муносабатларни вужудга келтирмоқда.

Оилани янада мустаҳкам қўрғонга айлантирадиган нарсаси бу фарзандлардир. Аммо, айрим ҳонадонлар бундай бахтдан мосуво, яъни айрим оилаларда фарзандсизлик муаммоси бор. Лекин, XXI асрда ривожланган технологиялар воситасида бу ўз ечимини топди, дейиш мумкин. Шу сабаб фарзандсизлик оилалар учун муаммо бўлмай қолди.

Дунёда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг муттасил ўзгариб бориши ҳамда интеграциялашуви, тиббиёт ва рақамли технологияларнинг жадал ривожини ўзига хос шартнома турларининг пайдо бўлишига, фуқаролик муомаласида янги шакл ва кўринишлардаги муносабатларнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда. Айни пайтда, илмий-техника тараққиёти ва тиббиёт соҳасида ёрдамчи репродуктив технологиялар (ЁРТ)нинг пайдо бўлиши билан айрим хорижий мамлакатларда суррогат оналик хизматларидан фойдаланиш фактлари кўпайиб бораётганлигини эътироф этиш жоиз. Хусусан, 1999 йилдан 2020 йилгача АҚШда 30.927 суррогат оналик ҳолати содир бўлган, улардан 8.581 таси яқка, 4.566 таси эгизак ва 233 таси уч эгизак бўлиб, натижада 13.380 та чақалоқ туғилган, Ҳиндистонда суррогат оналик хизмати билан 25.000 дан ортиқ чақалоқлар дунёга келган. Европа суррогат оналик маркази маълумотларида Россияда ҳар йили суррогат оналардан камида 22 минг бола туғилиши қайд этилган бўлиб йиллик ўсиш камида 20% ни ташкил қилиши таъкидланган.

ЁРТ билан боғлиқ тиббий хизмат кўрсатиш муносабатлари дунёнинг баъзи давлатларида ҳуқуқий тартибга солинган бўлсада, аммо Ўзбекистонда бу масала кундалик ҳаётда тез-тез учрашига қарамай расмийлаштирилмаганлиги сабабли миллий қонунчилигимиз ва соҳа амалиётида ушбу институтнинг де-юре жорий қилиниши зарурати мавжуд.

Демак, оила ҳуқуқи ҳуқуқ фанининг мустақил соҳаси ҳисобланиб, унда никоҳ, қариндошлик ришталари,

болаларнинг насл-насабини белгилаш, ота-она қарамоғидан маҳрум болаларни жойлаштириш каби классик муносабатлардан ташқари айни пайтда замонавий илм-фан, рақамли технологиялар воситасида тиббиётнинг ривожланиши туфайли бир қанча янги ҳамда ҳуқуқий тўлиқ тартибга солинмаган ижтимоий муносабатлар вужудга келиши натижасида ҳуқуқий тартибга солиниши зарурияти мавжуд бўлган қуйидаги масалалар кун тартибига чиқади:

- сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти натижасида вужудга келган фарзанднинг фамилияси, исми ва отасининг исмини туғилиш тўғрисидаги ёзувлар дафтарига қайд этиш;

- сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти натижасида вужудга келган боланинг насл-насабини белгилаш;

- ЁРТ воситасида туғилган болага суд тартибида ота-оналиқни белгилаш;

- бундай боланинг туғилиш тўғрисидаги ёзувлар дафтарига бола ота-онасини ва мунозарали оталиқ (оналик) ни ёзиш;

- болаларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шахсий номулкӣ ҳуқуқлари;

- уларга нисбатан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ва ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш;

- ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида туғилган болалар ҳамда ота-оналарнинг алимент ҳуқуқи ва мажбуриятлари;

- алимент тўлаш тўғрисидаги келишув, алиментларни тўлаш ва ундириш;

- уларни фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик;

- ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида туғилган болаларни оилага тарбияга олиш;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиётини оилавий ҳуқуқий тартибга солиш;

- эр-хотинларнинг болалари ва ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида туғилган болаларнинг ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш;

- чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти масалалари;

- чет эл оила ҳуқуқида ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида туғилган болаларнинг ҳуқуқий мақомини аниқлаш, инсон аъзолари трансплантацияси ва бошқа масалаларни оила ҳуқуқи меъёрлари кўмагида тартибга солиш зарурияти вужудга келмоқда.

Глобаллашув ҳамда замонавий тиббиётнинг ривожланиши натижасида оила ҳуқуқида тиббий хизмат кўрсатиш бўйича айрим шартномавий муносабатлар қамровида сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик билан боғлиқ шартномавий муносабатларни тартибга солиш зарурияти вужудга келади.

Шу ўринда мавзу доирасида фикр юритилганда куйидаги ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида тиббий хизмат кўрсатиш бўйича шартнома, сунъий уруғлантириш (Ўзбекистонда ЭКУ номи билан ишлатиладиган амалиёт) ва суррогат оналик таянч тушунчалари ҳамда мазкур тиббий хизмат кўрсатиш шартномаларига аниқлик киритиш, муаллифлик таърифини бериш мақсадга мувофиқ.

ЁРТ (ёрдамчи репродуктив технологиялар) – воситасида тиббий хизмат кўрсатиш бўйича шартнома – махсус тиббий амалиёт билан шуғулланиш ваколати ёки рухсатномасига эга тиббиёт ташкилотига ўзида мавжуд касалликни тузатиш мақсадида мурожаат қилган бемор (мижоз) ва тиббиёт ташкилоти ўртасида тиббий технологиялар, даволаш усуллари ва муолажаларни амалга ошириш мақсадида тиббий хизмат кўрсатиш бўйича тузилган ёзма келишув.

ЁРТ билан боғлиқ муносабатларда тиббиёт ташкилотига ўзидаги мавжуд касалликни тузатиш мақсадида мурожаат қилган бемор (мижоз) шартномада белгиланган ҳақни тўлаш ҳамда тиббиёт ташкилотининг тиббий йўриқномасига амал қилиш мажбуриятини, махсус тиббий амалиёт билан шуғулланиш ваколатига ёки рухсатномасига эга тиббиёт ташкилоти эса тиббий технологиялар, даволаш усуллари ва муолажаларни ўзаро тузилган тиббий хизмат кўрсатиш шартномасида кўрсатилганидек лозим даражада бажариш мажбуриятини олади. Шу ўринда сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик шартномаларига ҳам таъриф бериш мақсадга мувофиқ.

Тиббий хизмат кўрсатиш бўйича сунъий уруғлантириш шартномаси – биологик табиий фарзанд кўриш имкониятига эга бўлмаган қонуний эр-хотин, уруғлантиришнинг айрим ёки барча босқичларида аёлнинг организмидан ташқарида эркак ва аёлнинг ёрдамчи репродуктив технологияларни қўллаш бўйича ихтисослиги бўйича фаолиятни амалга оширувчи тиббиёт ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган ҳомиладорликка эришишга қаратилган тиббий технологиялар, даволаш усуллари ва муолажаларидан иборат тиббий амалиётни ўтказиш бўйича келишув ҳисобланади.

Сунъий уруғлантириш шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари – тиббиёт ташкилотига мурожаат қилган қонуний эр-хотин шартномада белгиланган тиббий хизмат кўрсатиш ҳақини тўлаш, репродуктология ихтисослиги бўйича фаолиятни амалга оширувчи тиббиёт ташкилоти боланинг соғлом ривожланиши ҳамда дунёга келтириш билан боғлиқ тиббий хизматларни сифатли ва лозим даражада бажариш мажбуриятини олади.

Бунда репродуктология ихтисослиги бўйича фаолиятни амалга оширувчи тиббиёт ташкилотлари томонидан мазкур тиббий хизматни қўллашда шифокорлик сири ва ахборотнинг махфийлигини сақлаш “Фуқароларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш тўғрисида”ги Қонуннинг 19-моддасига асосан амалга оширилади.

Сунъий уруғлантиришдан фойдаланишдан аввал бепуштлиқ сабабларини аниқлаш ва тиббий амалиётдан фойдаланиш учун беморлар бирламчи текширувлардан ўтказилади. Амалдаги нормаларда белгиланган тартибда рухсат берилган жисмоний шахсларга мазкур тиббий амалиётда иштирок этиш учун рухсат берилади.

Тиббий хизмат кўрсатиш бўйича суррогат оналик шартномаси – суррогат она, генетик ота-она ва тиббиёт ташкилоти ўртасида генетик ота-она уруғидан фарзандни суррогат онанинг танасида етиштириш ҳамда дунёга келтиришга қаратилган келишувдир. Бу суррогат онанинг генетик ота-онанинг уруғидан ҳосил бўлган фарзандни танасида сақлаб, дунёга келтиришга қаратилган тиббий амалиёт ҳисобланади.

Бунда генетик ота-она белгиланган ҳақни тўлаш, тиббиёт ташкилоти эса фарзанднинг соғлом ривожланиши ҳамда дунёга келтирилиши мажбуриятини олади. Ҳар икки ЁРТ (ёрдамчи репродуктив технологиялар) билан боғлиқ усулларда асосий эътибор фарзандсизликни бартараф этишга қаратилади. Суррогат оналик тиббий амалиётида мазкур шартноманинг предмети хусусида тадқиқотчиларда хилма-хил фикрлар мавжуд. Суррогат оналик тўғрисидаги шартноманинг предмети расмий асос ва мазмун жиҳатдан боланинг ўзи ҳисобланиши мумкин эмас.

Бу буюртмачи ота-оналар дастур якунида туғилган болани эксплуатация қилиш мақсадига эга эмаслиги ҳамда суррогат оналикнинг ўзи жаҳон қонунчилигида тан олинганлиги боис ижтимоий хавфли қилмиш деб ҳисобланмайдиган. А.А.Пестрикованинг фикрича: “суррогат оналик шартномасининг предмети суррогат онанинг фарзанд кўриш ва дунёга келтириш бўйича ҳаракатлари (генетик ота-онага муайян хизмат кўрсатиш) ва унинг туғилган болани генетик ота-онага ҳуқуқий жиҳатдан ўтказилишига розилик бериши ҳисобланади”. Мазкур ёндашув асосли ҳисобланиб, бу турдаги тиббий амалиётнинг асл моҳияти тиббий хизмат кўрсатиш бўйича айрим шартномавий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш, шунингдек кўзланган асл мақсад фарзандсизлик омилини бартараф этиш ҳисобланади.

Демак, ҳулоса қилишимиз мумкинки, ЁРТ (ёрдамчи репродуктив технологиялар) – сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти Ўзбекистонда кундалик ҳаётда учрашига қарамай расмийлаштирилмаганлиги сабабли миллий қонунчилигимиз ва соҳа амалиётида ушбу институтнинг жорий қилиниши зарурати мавжуд. Бунда тиббий хизмат кўрсатиш бўйича айрим шартномавий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш, фуқароларнинг конституция ва амалдаги қонунларда белгиланган ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини кафолатлашни назарда тутиш мақсадга мувофиқ.

Ёрдамчи репродуктив технологиялар (сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти) воситасида туғилган

боланинг насл-насабини белгилаш масаласи ҳам ота-она томонидан танланган усулдан келиб чиқиб, бир-биридан алоҳида хусусиятлари билан фарқланиши мумкин.

Бунда ЁРТнинг сунъий уруғлантириш усулида - биологик фарзанд кўриш имконияти тиббий исботланган қонуний эр-хотин репродуктология ихтисослиги бўйича фаолиятни амалга оширувчи тиббиёт ташкилоти томонидан ҳомиладорликка эришишга қаратилган тиббий технологиялар, даволаш усуллари ва муолажаларидан иборат сифатли тиббий амалиёт амалга оширишга қаратилган ҳаракатнинг якунида фарзанднинг насл-насабини белгилашда қонуний эр-хотинга тегишли насабдан келиб чиқилади.

Боланинг туғилишини қайд этиш мажбурий бўлиб, фуқароларнинг доимий (вақтинча) рўйхатдан ўтган жойидан қатъи назар, ФХДЁ органи томонидан амалга оширилиши лозим. Ота-онанинг истагига кўра ФХДЁ органи боланинг туғилганлигини қайд этишни тантанали вазиятда ўтказиши мумкин. Туғилганлик ҳақидаги ариза бола туғилган кундан бошлаб бир ой ичида оғзаки ёки ёзма шаклда берилиши зарур. Бола туғилганлиги тўғрисидаги ариза ота-онаси ёки улардан бири, алоҳида ҳолларда эса қариндошлари, қўшнилари ёки ота-онаси ёхуд улардан бири ваколат берган бошқа шахслар, шунингдек тиббиёт муассасалари, ички ишлар ёки васийлик ва ҳомийлик органларининг мансабдор шахслари томонидан берилиши мумкин ва мамлакатимизда юқорида қайд қилинган умумий тартиб каби ёрдамчи репродуктив технологиялар (сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти) воситасида туғилган боланинг насл-насаби расмийлаштирилиши мумкин.

Ёрдамчи репродуктив технологиялар (сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти) воситасида туғилган боланинг фамилия, исм ва ота исмини туғилиш тўғрисидаги ёзувлар дафтарида қайд этиш ҳам масаланинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. ЁРТ воситасида туғилган боланинг туғилганлигини қайд этиш учун ФХДЁ органига белгиланган тартибда давлат рухсатномасига эга репродуктология ихтисослиги бўйича фаолиятни амалга оширувчи тиббиёт ташкилоти маълумотномаси, ота-оналарининг шахсини тасдиқловчи ҳужжатлари, никоҳ тузилганлиги тўғрисидаги гербли гувоҳнома тақдим этилиши лозим.

Қонунчиликка кўра боланинг туғилганлик тўғрисидаги тиббий маълумотномада:

-онанинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи, туғилган санаси, миллати, фуқаролиги, оилавий аҳволи, маълумоти;

-боланинг туғилган вақти, санаси ва жойи, жинси, вазни, бўйи;

-ҳомиладорлик муддати, ҳисоб бўйича нечанчи ҳомиладорлик;

-боланинг тирик туғилганлиги мезонлари (нафас олиши, юрак уриши, киндик пульсацияси, мускулларнинг беихтиёр қисқариши);

-тиббий маълумотноманинг берилган вақти, тартиб рақами ва тиббиёт муассасасининг номи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилиши зарур.

Мазкур талабларни ЁРТ (сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти) воситасида туғилган бола(лар)нинг фамилия, исм ва ота исмини туғилиш тўғрисидаги ёзувлар

дафтарида қайд этиш жараёнида қўллаш мумкин. Сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти натижасида туғилган болаларнинг туғилганлиги тўғрисидаги маълумотнома тиббиёт муассасаси мансабдор шахси томонидан имзоланади ва муҳр билан тасдиқланади. ЁРТ воситасида туғилган бола(лар)нинг ота исми унинг отасининг исми асосида берилади.

Сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти натижасида туғилган боланинг фамилиясига “-ев”, “-ов”, “-ева”, “-ова” каби ҳамда ота исмига “-евич”, “-ович”, “-евна”, “-овна”, “қизи”, “ўғли”, “-ий”, “-хон”, “-хўжа”, “-хожи”, “-бек”, “-зода”, “мир-”, “абду-” каби қўшимчаларини киритиш ёки шу каби қўшимчаларни фамилия ва ота исмидан олиб ташлаш орқали туғилганлик ҳақидаги далолатнома ёзуви қайд этилиши мумкин. Сунъий уруғлантириш ва суррогат оналик амалиёти натижасида туғилган болага унинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда келгусида унинг шаъни ва қадрини камситиши эҳтимоли мавжуд бўлган исм берилиши мумкин эмас. Ота-онаси ҳақида маълумотлар туғилганлик ҳақида далолатнома ёзуви ва гувоҳномада ёзувлар шахсни тасдиқловчи ҳужжатлар асосида ёзилади. Туғилганлик ҳақидаги далолатнома ёзувида “отаси” ва “онаси” устунларининг очиқ қолдирилишига йўл қўйилмайди.

Хулоса қилиб айтганда, тиббий хизмат кўрсатиш шартномаларининг тури сифатида ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида туғилган фарзандларни туғилганлик ҳақида далолатнома ёзуви ва гувоҳнома ёзувларига киритиш масаласи замонавий тиббиётнинг тараққиёти натижасида муҳим аҳамият касб этмоқда. Давлат томонидан ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида дунёга келган бола билан боғлиқ ижтимоий, ҳуқуқий масалаларнинг миллий қонунчилигимизда янги институт сифатида жорий қилиниши зарурияти бугунги куннинг талабларидан биридир. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, мазкур масалага ёрдамчи репродуктив технологиялар воситасида фарзандли бўлиш, фарзандсиз оилаларга фарзанд неъматини тақдим этиш орқали соғлом оилани сақлаб қолиш нуқтаи назаридан ёндашишни назарда тутиш мақсадга мувофиқ.

Жамшид АБДУЛЛАЕВ,

юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD).

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А.А.Пестрикова Обязательства суррогатного материнства // Авторефераты диссертаций.-2007. 19 с.
2. К.А.Кириченко. Определение предмета договора суррогатного материнства / К.А. Кириченко // Семейное и жилищное право. - 2016. - № 1. - 9-12 с.
3. Perkins K.M., Boulet S.L., Jamieson D.J., Kissin D.M. "Trends and Outcomes of Gestational Surrogacy in the United States." Fertility and Sterility 106: 435-42.e2.
4. Shetty P. "India's Unregulated Surrogacy Industry." Lancet 380: 1633-34.
5. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.03.2019-й., 03/19/528/2741-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021-й., 03/21/683/0375-сон
6. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 23.10.2023-й., 09/23/550/0793-сон; 05.03.2024-й., 09/24/110/0184-сон
7. <https://russian.eurasianet.org/>

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТДА ПРОКУРАТУРАНИНГ ЎРНИ

АННОТАЦИЯ: мақолада илмий доктринада прокуратура органлари мақоми, прокурор назорати тушунчаси ва унинг предметида оид илмий-назарий фикрлар таҳлил қилинади. Жумладан, ҳозирги замонда прокуратуранинг алоҳида конституциявий мақоми унга ижро этувчи, қонун чиқарувчи ёки суд ҳокимияти тармоғига қирадиган орган деб қарашни истисно этиши таъкидланади. Доктринада мавжуд миллий ва хорижий олимларнинг фикр ва мулоҳазалари негизда муаллиф ўзининг позициясини шакллантириб, прокурор назорати тушунчаси борасида хулосаларини илгари суради.

Калит сўзлар: прокуратура, прокурор, назорат, прокурорнинг таъсир чоралари, предмет.

Прокуратура – бугунги кунда бутун жаҳонда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам ҳар бир соҳада қонунчиликка риоя этиш орқали қонун устуворлигини таъминлаш учун масъул бош давлат органи ҳисобланади. Шу билан бирга, илмий доктринада ҳанузгача прокурор органи мақоми, назорат тушунчаси ҳамда унинг предмети борасида жиддий баҳс ва мунозаралар давом этмоқда.

Жумладан, В.Н.Ерёмина, замонавий прокуратура ҳокимиятнинг ҳеч қайси тармоғига кирмайди, у ҳокимиятлар бўлишининг шаклланаётган тизимида зарурий механизмни ифодалайди ҳамда тийиб туриш ва мувозанат тизимининг муҳим элементи ҳисобланади деган фикрни илгари суради.

Профессор А.Д.Бойков, прокуратура давлатнинг қонунийликни назорат қилувчи органи бўлиб, ўз фаолиятини қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига нисбатан тенг равишда олиб боради, деб ҳисоблайди.

Профессор З.Исломов прокуратура ўз функциялари мазмунига кўра қонун чиқарувчи ёки ижро ҳокимиятига мансуб бўла олмаслигини таъкидласа, М.Раджабова, прокуратура юқоридаги иккита ҳокимиятдан фарқли равишда қонунларнинг аниқ ва бир хилда қўлланишини назорат қилувчи давлат ҳокимият органи ҳисобланишини билдиради.

Ғ.Алимов прокуратура конституцияда мустақамланган давлат ҳокимияти тармоқларининг биронтасига кирмайди, деган хулосада муқим бўлса, ҳуқуқшунос И.Жасимов Ўзбекистон прокуратураси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг биронтасига кирмайдиган, функционал жиҳатдан мустақил бўлган давлат-ҳуқуқий институти эканлиги ҳақидаги мулоҳазани илгари суради.

Фикримизча ҳозирги замонда прокуратуранинг алоҳида конституциявий мақоми унга ижро этувчи, қонун чиқарувчи ёки суд ҳокимияти тармоғига қирадиган орган деб қарашни истисно этади.

Аммо, аксарият хорижий олимларнинг фикрича, прокуратура у ёки бу ҳокимият тармоғига қиради (кўпинча адлия вазирлиги ёки Олий суд қошида).

Худди шу каби прокурор назорати тушунчаси масаласида ҳам турлича фикрлар талайгина.

Хусусан, А.Шмелевга кўра, “қонунлар ижроси устидан прокурор назорати прокуратура органларининг муҳим функцияларидан биридир”.

Н.Субанова эса “Прокурор назоратининг бошқа давлат органлари томонидан амалга ошириладиган турли ижтимоий назорат шаклларида фарқи унинг мақсадли йўналганлиги ва прокурорда қонунбузарликларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш бўйича ҳуқуқий воситалар мавжудлиги билан белгиланади. Қонунлар ижроси устидан прокурор

назорати прокуратура учун фаолиятнинг асосий мазмуни саналади”, деб ҳисоблайди.

Проф. Б.Пўлатов Прокурор назорати – давлат фаолиятининг шу давлат номидан амалга оширилувчи алоҳида мустақил кўриниши ва прокуратуранинг асосий, етакчи функцияси ҳисобланишини ва прокурор давлат номидан назоратни амалга оширишини билдирса, М.Рустамбаев “Прокурор назорати – давлат номидан махсус ваколатга эга мансабдор шахс – прокурорлар томонидан қонун бузилиши ҳолатларини ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этиш, айбдор шахсларни қонун билан белгиланган тартибда жавобгарликка тортиш билан қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилишини таъминлашга қаратилган фаолиятдир”, деб ҳисоблайди.

Юқоридаги берилган тарифлар асосида прокурор назоратининг қуйидаги белгиларини ажратиш мумкин.

- аввало, бу фаолият Конституциявий мақомга эга. Зотан, Қомусимизнинг 143-145 моддалари бевосита прокурор назоратига бағишланган.

- давлат номидан махсус ваколатга эга мансабдор шахслар – прокурорлар томонидан мустақил амалга оширилади, бу билан турли бошқа идоравий ёки жамоат назоратидан фарқ қилади;

- бошқа назорат турларидан фарқли, махсус эмас, умумий тусга эга бўлиб, прокурорда қонунчиликнинг ҳар қандай соҳасини текшириш ваколати бор;

- қонун ҳужжатларидан ташқари, махсус идоравий ҳужжатлар – Бош прокурор буйруқлари асосида ўтказилади;

- назорат якунида алоҳида прокурор ҳуқуқий ҳужжатлари қабул қилиниб, бунинг мақсади нафақат қонун бузилишига чек қўйиш, балки қонун бузилишларнинг келиб чиқиш сабаблари ва бунга имконият яратиб бераётган шарт-шароитларни бартараф этиш ҳамда уларни профилактика қилиш ҳисобланади;

- прокурор назорати умумий тусга эгаллиги сабабли, бошқа идоралардан махсус билимга эга эксперт ва мутахассислар жалб этилиши мумкин, бу эса прокурор назоратининг сифатли ва кенг қамровли ўтказилишига кафолат беради.

Хуллас, юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, прокурор назорати остида биз конституциявий мақомга эга, давлат номидан махсус ваколатга эга мансабдор шахслар – прокурорлар томонидан мустақил равишда ёки эксперт ва мутахассисларни жалб этган ҳолда қонун ва қонуности ички идоравий ҳужжатлар асосида амалга ошириладиган, қонун бузилишларига чек қўйиш ва уларни профилактика қилишга йўналтирилган махсус фаолиятни тушунаимиз.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, бугунги кунда прокурор назоратининг предметини аниқлашга бўлган объектив зарурат вужудга келмоқда. Прокурор назорати назариясида ушбу масала бўйича ҳанузгача ягона илмий қарашлар шаклланмаган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, бизнингча, прокурор назорати дейилганда ҳар доим конкрет тусга эга фаолият бўлган, назорат предмети тегишли буйруқ ёки топшириқда белгиланган объект (мисол учун, корхона) томонидан барча қонунларни эмас, айнан тегишли топшириқда қайд этилган қонун ҳужжати ёки қонунчилик ҳужжатлари (шу жумладан, қонуности ҳужжатлари) ижроси тушунилиши шарт.

Ойбек ШОКИРОВ,

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси докторанти.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алимов Ф. Правовой статус и деятельность органов государственной власти в Республике Узбекистан. – Т., 2004.
2. Бойков А. Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990–1996 гг. М., 1997.
3. Гадаборшева З.Б. Прокурорский надзор за исполнением законодательства в сфере предпринимательской деятельности: Дисс.... канд. юрид. наук. – М.: 2013.
4. Ерёмина Н.В. Самостоятельность прокуратуры в условиях принципа разделения властей / Н.В. Ерёмина // Право и политика. – 2015.
5. Жасимов И.К. Суд-ҳуқуқ ислохотлари ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясидаги прокуратуранинг бугунги кундаги ўрни. – Т., 2004.
6. Исламов З.М. К какой власти отнести прокуратуру? - Народное слово, 3 июля 2003 года.
7. Мадьякин Д.А. Проблемы совершенствования прокурорского надзора за исполнением законов в сфере предпринимательской деятельности: Дисс.... канд. юрид. наук. – М.: РГБ, 2005.
8. Отческая Т.И. Особенности прокурорского надзора за исполнением законодательства о защите прав предпринимателей // "Пролог: журнал о праве" / "Prologue: Law Journal", 2020.
9. Прокурор назорати. Дарслик. – Т.: ТДЮУ, 2019.
10. Пўлатов Б.Х. Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг конституциявий мақоми // «Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси», 2017.
11. Раджабова М.А. Ҳуқуқий давлатчилик сари. –Т.: —Ўзбекистон, 2000.
12. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва прокуратура: рисола / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. А.Х.Саидов. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005.
13. Рахимов Ф.Х. Прокурор назорати ва фаолият йўналишлари: илмий-амалий мақолалар тўплами / ю.ф.д. Т.А.Умаров умумий таҳрири остида. – Т.: "Ношир" нашриёти, 2008.
14. Субанова Н.В. Теоретические и прикладные основы прокурорского надзора за исполнением законов о разрешительной системе: Дисс.... док. юрид. наук. – М.: Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2014.
15. Чубенко И.С. Прокурорский надзор за исполнением законов в сфере оказания поддержки субъектам малого и среднего предпринимательства: Дисс.... канд. юрид. наук. – М.: Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2013.
16. Шмелев А.В. Особенности осуществления прокурорского надзора за предпринимательской деятельностью // "Вестник Саратовской государственной юридической академии", 2017.

КАФИЛЛИК – ТАЪМИНОТ УНДИРИЛИШНИНГ БИР ТУРИ СИФАТИДА

АННОТАЦИЯ: мақолада алиментга оид ҳуқуқларнинг келгусида тўсқинликларсиз амалга оширилишини таъминлаш заруратини инобатга олиб, алиментга оид муносабатларга ҳам "кафиллик" институтини киритиш вояси илгари сурилди. Шунингдек, "кафиллик" тушунчасига таъриф ишлаб чиқилди ҳамда ушбу муносабатларни тартибга солишчи қонун нормасига таклиф тақдим этилди.

Оила аъзоларининг бир-биридан таъминот олиши турли шаклларда бўлиши мумкин. Жумладан, озиқ-овқат, кийим-кечак, уст-бош олиш орқали ёки пул кўринишида, яъни алимент орқали таъминот олиш мумкин. Албатта, ушбу таъминот шаклларида энг урфга айланган кўриниши ҳамда барчанинг таъминот деганда кўз олдида намоён бўладигани – бу алимент шаклидаги таъминот олишдир.

Оила аъзоларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлашда фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари усуллари қўлланилиши зарур. Бунда, хусусан, кафиллик шартномаси имкониятларидан унумли фойдаланиш имконияти мавжуд. Вояга етмаган болаларнинг эр-хотин никоҳдан ажрашгандан сўнг алиментга оид ҳуқуқларини келгусида тўсқинликларсиз амалга оширилишини таъминлаш заруриятини инобатга олиб, алиментга оид муносабатларга ҳам "кафиллик" тушунчасини киритиш мақсадга мувофиқ. Кафиллик тушунчасига қуйидаги муаллифлик таърифини бериш мумкин: **"Кафиллик – алимент тўлаш мажбурияти бор тарафнинг келгусида ўз мажбуриятларини объектив ёки субъектив сабабларга кўра тўлиқ ёки қисман бажара олмаслиги натижасида юзага келган қарздорликни ўзининг иш ҳақи ва бошқа даромадлари ҳисобидан бартараф этувчи шахснинг мажбуриятларига оид муносабатлардир"**

Бизнингча, боланинг таъминот мажбуриятлари борасида ота (она)сининг мажбуриятини ўз зиммасига олувчи кафилнинг мажбуриятлари нормаларни қонунчиликка киритиш зарур. Бунда келгусида таъминот тўловчи чет элга ишлаш ёки яшаш учун кетган тақдирда ҳам вояга етмаган боланинг таъминот масалалари бошқа шахснинг зиммасида қолади ҳамда унинг таъминот ҳуқуқи кафолатланган бўлади. Бунинг учун қарздор иш жойи ва даромадига эга бўлган кафиллик қилувчи шахс ўртасида ундирувчи билан келишилган ҳолда нотариал тартибда кафиллик шартномаси тузилади ҳамда ижроси учун тегишли мажбурий ижро органига тақдим этилади. Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 6 октябрдаги "Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек, алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида"ги 808-сонли қарори ҳамда ушбу қарорга илова қилинган "Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек, алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби тўғрисидаги низом"да кўрсатилган барча "гаров шартномаси" деган сўзларни "гаров, кафиллик шартномаси" деган сўзлар билан алмаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Маҳлиё УСМОНОВА,

Фарғона давлат университети ўқитувчиси, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD).

АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЁРДАМИДА СОДИР ЭТИЛГАН ЖИНОЯТЛАРНИ ФОШ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

АННОТАЦИЯ: ушбу мақолада ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш жиноятларини электрон (рақамли) далиллар орқали фош этиш усуллари таҳлил қилинган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида электрон далиллар билан ишлаш тизимини такомиллаштиришга қаратилган янги қонун лойиҳаси, кибержиноятчиликнинг замонавий муаммолари ва уларга қарши курашиш усуллари ёритилган.

Калит сўзлар: рақамли технология, жиноят, электрон далил, жиноятни фош этиш, жиноят содир этиш усули.

Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг навбатдаги мажлисида “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига электрон (рақамли) далиллар билан ишлаш тизимини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни лойиҳаси концептуал жиҳатдан кўриб чиқилиб, қабул қилинди.

Барча соҳаларда рақамлаштириш кенг жорий этилиши баробарида ғараз ниятли шахслар томонидан ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиб кибермаконда содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар сони ҳам ортмоқда.

Айниқса, кибермаконда содир этилаётган мулкий турдаги жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқоридир. Бундай жиноятлардан жабрланганлар сони ва зарар кўлами ошиб бормоқда. Ер юзининг исталган ҳудудидан туриб мол-мулкни талон-тарож қилиш жиноятининг тез-тез

содир этилаётгани мазкур жиноятларни аниқлаш ва фош этишни мураккаблаштиради.

Кейинги пайтда жиноятчилар аҳолининг банкдаги пулларини талон-тарож қилишда янги усуллардан фойдаланмоқда. Хусусан, дастурий аппарат қурилмалари ёрдамида қонунга хилоф тарзда банк картаси ёки бошқа тўлов карталарининг нусхасини ясаш, сохталаштириш орқали ўзганинг банк ҳисобидаги ёхуд электрон тўлов ҳамёнидаги пуллар талон-тарож қилинмоқда.

Ўз навбатида, ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги электрон (рақамли) маълумотларни далил деб топиш ва иш ҳужжатларига қўшиш билан боғлиқ муаммолар жиноятни фош этиш билан боғлиқ фаолиятда қийинчиликларни юзага келтирмоқда.

Шу муносабат билан электрон (рақамли) далилларни қабул қилиб олиш, текшириш ва баҳолаш тартибига оид нормаларни Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунчилик ҳужжатларига киритиш зарурати юзага келмоқда.

Ушбу қонун лойиҳаси билан тергов ҳамда суд жараёнида иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ютуқларидан фойдаланган ҳолда самарали ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига электрон (рақамли) далил тушунчаси, электрон (рақамли) далилларни аниқлаш, тўплаш, тақдим қилиш, текшириш, баҳо бериш, қайд этиш ҳамда сақлаш тартиблари, шунингдек мазкур жараён иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашни назарда тутувчи ўзгартириш ва қўшимчалар киритилмоқда.

Қонун лойиҳасининг қабул қилиниши процессуал қонунчиликдаги бўшлиқларни бартараф этишга, янги институтларни жорий этишга, одил судлов сифатини оширишга, суд иш юритувини такомиллаштиришга, шунингдек мамлакатимизнинг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилашга хизмат қилади.

Ҳозирда республикамызда ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ жиноятлар алоҳида хавф туғдирмоқда. Бу жиноятлар юқори латентлик, аниқлаш ва тергов қилишнинг мураккаблиги, шунингдек, жабрланувчилар учун сезиларли моддий зарар етказиш билан ажралиб туради.

*Бас! Дунё ва дунё
ҳаётидан баҳслашиб,
уни ёмонламанг! Агар
қалбингизда дунё сев-
гиси бўлмасайди, уни
ёдга олмасдингиз.
Зеро, ким бир нарсани
севса, ўшани кўп зикр
этади.*

**Робиъа
ал-АДАВИЙЯ**

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш жиноятлари банк ҳисобларидан ўғирликлар, сохта интернет-дўконлардан фойдаланган ҳолда фирибгарликлар, махфий маълумотларни олишга қаратилган фишинг хужумлари, зарарли дастурий таъминотдан фойдаланган ҳолда товламачилик ва бошқа кўплаб турда бўлиши мумкин.

Бу каби жиноятлар учун Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг айрим моддаларида жавобгарлик белгиланган. Жумладан, Жиноят кодексининг 167-моддаси 3-қисми “г” бандида компьютер техникаси воситаларидан фойдаланиб айбдорга ишониб топширилган ёки унинг ихтиёрида бўлган ўзганинг мулкани ўзлаштириш ёки растрата қилиш йўли билан талон-тарож қилиш, 168-моддаси 3-қисми “г” бандида фирибгарлик, яъни ахборот тизимидан, шу жумладан ахборот технологияларидан фойдаланиб алдаш ёки ишончни суиистеъмол қилиш йўли билан ўзганинг мулкани ёки ўзганинг мулкига бўлган ҳуқуқни қўлга киритиш, 169-моддаси 3-қисми “б” бандида ўғрилик, яъни қонунга хилоф равишда (рухсатсиз) ахборот тизимига кириб ёки ундан фойдаланиб ўзганинг мол-мулкани яширин равишда талон-тарож қилиш жиноятлари учун жавобгарлик муқаррарлиги белгиланган.

Мазкур турдаги жиноятларни бирлаштирадиган нарсасуки, уларнинг барчаси рақамли муҳитда содир этилади ва ўзларидан кейин тергов пайтида далил сифатида фойдаланиш мумкин бўлган рақамли изларни қолдиради.

Бундай жиноятларни фош этишнинг асосий усулларида бири рақамли изларни таҳлил қилишдир. Рақамли излар деганда рақамли шаклда сақланадиган ёки узатиладиган, жиноят ва унинг ижроси ўртасидаги алоқани ўрнатиш учун фойдаланиш мумкин бўлган ҳар қандай маълумотлар тушунилади. Бундай изларга серверлар логлари, браузер тарихи, файллар метамаълумотлари, транзакциялар ҳақидаги маълумотлар, геолокация маълумотлари ва бошқа кўп нарсалар кириши мумкин. Рақамли изларни таҳлил қилиш махсус билим ва кўникмаларни, шунингдек махсус дастурий таъминотдан фойдаланишни талаб қилади.

Ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган жиноятларни тергов қилишнинг муҳим босқичи рақамли далилларни тўплаш ва қайд этишдир. Бу жараён тўпланган далилларнинг судда мақбуллигини таъминлаш учун барча процессуал қонун нормаларига риоя қилган ҳолда ўтказилиши керак. Бунда рақамли далилларни осонлик билан ўзгартириш ёки йўқ қилиш мумкинлигини ҳисобга олиш лозим, шунинг учун уларни тўплаш ва сақлаш алоҳида эҳтиёткорлик ва махсус усулларни қўллашни талаб қилади.

Рақамли далилларни тўплашнинг самарали усулларида яна бири қаттиқ диск ёки бошқа маълумот ташувчисининг аниқ нусхасини (тасвирини) яратишдир. Бу барча маълумотларни ўзгармаган ҳолда сақлаш ва асл далилларга зарар етказиш хавфсиз нусха билан ишлаш имконини беради. Бундай нусхаларни яратиш учун маълумотларни аниқ нусхалашни таъминловчи махсус дастурий ва аппарат воситалари қўлланилади.

Рақамли далилларни тўплашдан сўнг уларни таҳлил қилиш босқичи келади. Бу ерда жиноятнинг хусусиятига ва тўпланган далилларнинг турига қараб турли усуллар қўлланилиши мумкин. Масалан, банк ҳисобидан ўғирликни тергов қилишда транзакцияларни таҳлил қилиш, ҳисобга кириш амалга оширилган IP-манзилларни ўрганиш, агар ҳисобга кириш учун зарарли дастурий таъминот қўлланилган бўлса уни ўрганиш мумкин.

Рақамли далилларни таҳлил қилишнинг муҳим усули ўчирилган маълумотларни тиклашдир. Жиноятчилар кўпинча файлларни ўчириб ва браузер тарихини тозалаб, ўз фаолиятларининг изларини яширишга уринадилар. Бироқ, кўп ҳолларда бу маълумотларни махсус дастурий воситалар ёрдамида тиклаш мумкин. Бу терговчиларга жиноятчининг ҳаракатлари ҳақида қимматли маълумотларни беради.

Ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда ўзгалар мулкани ўғирлаш билан боғлиқ жиноятларни фош этишнинг яна бир самарали усули тармоқ трафигини таҳлил қилишдир. Бу усул шубҳали фаолиятни, хужумлар манбаларини ва ахборот тизимларига рухсатсиз киришга уринишларни аниқлаш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, рақамли далиллар ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятларни тергов қилиш ва фош этишда муҳим роль ўйнайди.

Хусусан, улар жиноятчининг шахсини аниқлаш, жиноят механизмини тушуниш ва жиноят вақти ҳамда жойини белгилашда ёрдам беради.

Бироқ, рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида бир қатор техник, ҳуқуқий ва ресурс билан боғлиқ муаммолар юзага келади. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун янги технологияларни жорий этиш, қонунчиликни такомиллаштириш ва мутахассисларнинг малакасини ошириш зарур.

Келажакда сунъий интеллект, блокчейн ва булутли ҳисоблаш технологияларининг ривожланиши рақамли далиллар билан ишлаш самарадорлигини янада оширади ва ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятларга қарши курашишда янги имкониятлар яратади.

Бунёд КУДРАТОВ,

*Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
бўлим бошлиғи.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. В.Б.Вехов, В.Б.Вехова, С.В.Зуев и др “Цифровая криминалистика” учебник, год издания 2022, ISBN: 978-5-534-13898-6.
2. В.Б.Вехов, С.В.Зуев, В.Н.Григорьев и др “Расследование преступлений в сфере компьютерной информации и электронных средств платежа” учебник, год издания 2023, ISBN: 978-5-534-13898-6.
3. М.Х.Рустамбаев, “Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси-га шарҳлар”.
4. С.Салоҳиддинов, “Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси-га шарҳлар”.
5. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. Ўзбекистон Республикасининг Миллий қонунчилик базаси (lex.uz).
6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. Ўзбекистон Республикасининг Миллий қонунчилик базаси (lex.uz).
7. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига электрон (рақамли) далиллар билан ишлаш тизимини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси.

ТЕРРОРИЗМ ЖИНОЯТЛАРИНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада терроризм билан боғлиқ жиноятларни тергов қилиш методикасининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Терроризм билан боғлиқ жиноятларнинг криминалистик тавсифи ва уларнинг дастлабки тергов босқичидаги аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: терроризм билан боғлиқ жиноятлар, тергов, тергов қилиш методикаси, криминалистик тавсиф, терроризмни молиялаштириш, тергов тусмоли.

Терроризм билан боғлиқ жиноятлар деганда, терроризм жинояти содир этилишини осонлаштириш, қулай шарт-шароит яратиш, шахсда террористик ҳаракатларни содир этиш бўйича зарур кўникмаларни шакллантириш, шунингдек, мазкур жиноятларга қарши кураш ва олдини олишнинг имконини чеклашга қаратилган жиноий хатти-ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) тушунилади.

Жиноят ҳуқуқида терроризм билан боғлиқ жиноятлар деганда, тайёрланаётган ёки содир этилган террорчилик ҳаракатлари тўғрисидаги маълумотлар ва фактларни хабар қилмаслик (ЖК 155¹-моддаси), террорчилик фаолиятини амалга ошириш мақсадида ўқувдан ўтиш, чиқиш ёки ҳаракатланиш (ЖК 155²-моддаси) ҳамда терроризмни молиялаштириш (ЖК 155³-моддаси) жиноятлари тушунилади.

Умуман олганда, терроризм билан боғлиқ жиноятларни тергов қилиш усули тергов қилишнинг хусусий криминалистик методикасига асосланади. Унга кўра криминалистик методика амалий хусусиятга эга бўлган ҳамда терговчилар ва суриштирувчиларга жиноятларнинг ҳар хил турларни очиш, тергов қилиш ва бартараф этишда уларнинг ишларини мақбуллаштириш учун мўлжалланган ва назарий жиҳатдан асосланган тавсиялар мажмуидан иборат.

Жиноятларни тергов қилишнинг бундай усули асосини жиноий-ҳуқуқий (терроризм билан боғлиқ жиноятларнинг таркиби бўйича) ва криминалистик (жиноят содир этиш ва излар ҳосил бўлишининг ўзига хос механизмига эга терроризм билан боғлиқ жиноятларнинг криминалистик тавсифи) мезонлари ташкил этади.

Терроризм билан боғлиқ жиноятларни содир этиш қонуниятларини англаш тергов қилиш криминалистик методикасининг биринчи элементи ҳисобланган мазкур жиноятчилик турлари ҳақида криминалистик тавсифни шакллантиришга имкон яратади. Шунингдек, мазкур жиноятчилик бўйича ҳақиқатни аниқлаш, қонуниятларини англаш дастлабки тергов жараёнида тергов қилиш усулининг иккинчи элементи ҳисобланган намунавий криминалистик тавсифни шакллантиришга имкон яратади.

Мазкур криминалистик методиканинг элементлари тергов вазиятлари орқали ўзаро чамбарчас боғланган ва бир-бирига тобе бўлиб, улар терроризм билан боғлиқ жиноятларни тергов қилиш бўйича ўзига хос (типик) криминалистик методикани вужудга келтиради.

Криминалистика фанида умумэтироф этилган фикрга кўра, криминалистик методика қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ томонидан содир этилган жиноятларнинг криминалистик тавсифи;
- 2) терговнинг дастлабки ва кейинги босқичларида тергов ҳаракатларини режалаштиришнинг ўзига хослиги ва тергов вазиятларини типик тасвирлаш;
- 3) дастлабки тергов ҳаракатларини ўтказиш тактикаси ва оператив-қидирув тадбирларини режалаштириш;
- 4) кейинги тергов ҳаракатларини ўзига хос тарзда ўтказиш.

Жиноятларнинг криминалистик тавсифи деганда, фанда назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқилган ўзаро узвий боғлиқ ҳолатлар бўйича ахборотларнинг умумий тизимлари, ҳар бир жиноятнинг ўзига хос алоҳида белгилари билан бошқа шунга ўхшаган жиноятлар тизимида фарқловчи хусусиятлар ва шу жиноятларни очиш, тергов олиб бориш ва олдини олиш билан боғлиқ асосий қонуниятлар тушунилади.

Криминалистик тавсифга жиноятни содир этиш, жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноятни яшириш усуллари, жиноят содир бўлган жойда қолдирилган моддий излар, жиноий тажовуз предметлари, жабрланувчи ва айбдорларнинг шахси, жиноятни содир этиш мотиви ва мақсади ҳамда дастлабки терговга қаршилиқ кўрсатиш ҳақида эмпирик маълумотлар киради.

Криминалистик тавсиф терговнинг дастлабки босқичида ҳодиса ҳақида, жиноят тўғрисида маълумот камлигида алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, у жиноятнинг тергов йўналишини тўғри танлашга ёрдам беради.

Терговнинг дастлабки босқичида тусмоллар тузишда йўналтирувчи маълумотлар сифатида амалдаги қонунчиликка асосан фанда ишлаб чиқилган намунавий криминалистик тавсифдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар терроризм билан боғлиқ жиноят фош этилган бўлса (жиноятчилар қўлга олинган ва жиноят фош этилган), бундай вазиятда намунавий криминалистик тавсифга асосланишнинг ҳожати қолмайди.

Агар жиноят очилмаган бўлса (жиноят иштирокчилари аниқланмаган ва ҳодиса жойидан қочиб кетган), унда терговчи намунавий криминалистик тавсифга асосланиб, тегишли криминалистик аҳамиятга эга ҳолатларни аниқлаш учун содир этилган қилмишни криминалистик

таҳлил этади ва жиноятни очишга имкон берувчи тусмолларни тузади.

Демак, терроризм билан боғлиқ жиноятларни тергов қилишда терговчи намунавий криминалистик тавсифга асосланган ҳолда аввало жиноятни якка шахс ёхуд бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ содир этганлиги фактини аниқлаши зарур. Натижада, тергов жараёнининг йўналиши жиноятни бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ содир этганлигига қараб белгиланади ва терговнинг дастлабки ва кейинги босқичлари режалаштирилади.

Режалаштириш – фикрлаш жараёни бўлиб, унинг мақсади тергов (суриштирув)нинг вазифалари ва йўналишини, қонун доирасида ҳал қилиш методлари ва воситаларини аниқлашдан иборат. Ундан мақсад тергов (суриштирув) қилишнинг йуллари ва мазмунини белгилаш, терговчи (суриштирувчи) фаолиятининг барча босқичларида мақсадга йўналтирилганлиги, тўлиқлиги, ҳолислиги, ҳар томонламалиги ва тезлиги, вақтни тежаш, куч ва воситалардан унумли фойдаланиш ва уларни қўллашни, далиллар билан ишлашни қамраб олишдан иборат бўлади. Режалаштиришнинг мантиқий асоси тергов тахминлари ҳисобланади. Шунга мувофиқ, тергов ҳаракатларини режалаштиришнинг асосини зарур тахминларни текшириш ташкил этади.

Амалиётда асосан кўп эпизодли ва иштирокчиликда содир этилган жиноятлар бўйича дастлабки тергов органлари бошлиқлари томонидан тергов гуруҳи тузилади. Терговчилар гуруҳи фақат бир ёки турли идоралар терговчиларидан ташкил топади ва уларнинг сони икки-учтадан бир неча юзгача бўлиши мумкин. Терговчилар гуруҳи жиноят ишини кўзғатган ва ўз юритувига қабул қилган терговчи раҳбарлигида ишлайди. Раҳбарлик қилаётган терговчи ишни тергов қилишга, ҳамкорлик субъектлари олдида ўз вақтида вазифалар қўйишга, тақдим этилган маълумотлардан тўлалигича фойдаланишга жавобгардир. Уларга тезкор ходимлар ҳам қўшиб берилиши мумкин.

Терроризм билан боғлиқ жиноятларни очиш ва тергов қилишда дастлабки тергов ҳаракатлари асосан ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш, гувоҳлантириш, жабрланувчи ва гувоҳларни сўроқ қилиш, экспертизалар тайинлаш ва ўтказишдан иборат.

Дастлабки тергов ҳаракатларининг турлари ва мазмуни терговнинг дастлабки босқичида вужудга келган типик вазиятларга боғлиқ (масалан, терроризм билан боғлиқ жиноят очилган ёки аксинча очилмаган). Хусусан, терроризм билан боғлиқ жиноят очилган ва унинг барча иштирокчилари аниқланган ҳамда ушланган бўлса, унда терговнинг дастлабки жараёнида жиноят иштирокчиларини гумон қилинувчи ёки айбланувчи тариқасида сўроқ қилиш, уларнинг яшаш ва иш жойларида тинтув ўтказиш, таниб олиш ва юзлаштириш, шунингдек уларнинг фойдаланувидаги уяли алоқа воситаларини процессуал тартибда кўздан кечириш каби тергов ҳаракатлари ўтказилади. Бунда оператив-қидирув тадбирлари алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, тергов жараёнида оператив-қидирув тадбирлари жиноятни “иссиқ изида” очиш ва айбдорларни аниқлаш ва ушлашга имкон беради.

Суд-тергов амалиётининг кўрсатишича, терроризм билан боғлиқ жиноятлар бўйича тергов ҳаракатларининг турлари ва мазмуни, асосан, жиноят очилмаган (жиноят иштирокчилари аниқланмаган ва ҳодиса жойидан қочиб кетган) типик вазиятдан келиб чиқади. Чунки, терроризм билан боғлиқ жиноятлар пухта режалаштирилиб, амалга оширилади.

Масалан, терроризмни молиялаштириш жиноятини тергов қилишнинг уч даражали тузилмасини ажратиб кўрсатиш мумкин. Бунда терговнинг дастлабки босқичи жиноят тўғрисидаги хабарларнинг дастлабки текшируви бошланиши билан устма-уст тушади, якуни эса, шахсни айбланувчи тариқасида жалб этиш билан мос келади.

Дастлабки тергов босқичи далилларни қидириш, аниқлаш ва мустаҳкамлашдан иборат. Ушбу вазифалар асосан криминалистик нуқтаи назардан муҳим аҳамиятга эга бўлган ахборотнинг турли версияларини илгари суриш йўли билан ҳал этилади.

Терговнинг дастлабки босқичида яширин тезкор-қидирув ҳаракатларини ўтказиш муҳим. Чунки, тергов жараёнида ушбу ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат ростдан ҳам терроризм билан боғлиқ эканлиги ҳақида ишонч ҳосил қилиш учун зарур.

Терроризмни молиялаштириш тергов қилишнинг дастлабки босқичида жиноий ҳодиса ҳақидаги ахборотнинг аниқлигидан келиб чиқиб, икки гуруҳ тергов вазияти (далилларга ва тахминларга асосланган) шакллантирилади,

Умуман олганда, терроризмни молиялаштириш жиноятини тергов қилишга терроризмни молиялаштиришга алоқадор бўлган шахс жиноятнинг иссиқ изидан ушланган, жиноят гувоҳлари, терговчига содир этилган жиноят ҳолатлари тўғрисида тўлиқ ва ишончли маълумотлар олиш имконини берувчи жиноят излари мавжуд бўлган ҳоллар ижобий таъсир кўрсатади.

Терроризмни молиялаштириш жиноятини тергов қилишнинг бошланғич босқичидаги ҳар бир тергов вазияти ўз версияларига эга. Айнан версияларга асосланган метод жиноят ҳодисасини тўлиқроқ моделлаштириш ёки қайта шакллантириш имконини беради. Бунда криминалистик версияларни текширишнинг бош усули ахборот олишнинг вербал методлари ҳисобланади.

Кейинги босқичларда терроризмни молиялаштириш жинояти бўйича тергов ҳаракатларининг муваффақияти мазкур жиноят бўйича тергов ҳаракатларининг биринчи босқичида олинган криминалистик аҳамиятга эга маълумотларга боғлиқ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, терроризм билан боғлиқ жиноятларни тергов қилиш методикасининг ўзига хос хусусиятларини билиш ва тергов ҳаракатлари давомида қўллаш кўп жиҳатдан тергов жараёни самарадорлигига ва ушбу жиноятни содир этган шахсни ва жиноят ҳолатларини фош этиш натижадорлигига таъсир кўрсатади.

Жамшид ИБРОҲИМОВ,
юримик фанлар доктори (DSc).

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ТАФТИШ ТАРТИБИДА ИШ КЎРИШ

Юқори босқич судида ишларни қайта кўриш - биринчи босқич суди қабул қилган қарорлар ва уларни қонуний кучга киргунига қадар ҳамда кучга киргандан сўнг текшириб чиқиш, суд томонидан ишни ҳал этиш чоғида йўл қўйилган қонун бузилиш ҳолларини ўз вақтида ва тез бартараф қилиш билан ишнинг қонуний, асосли ҳамда адолатли ҳал этилишига хизмат қилишдан иборат.

Тафтиш инстанцияси суди ҳукмлар ва бошқа суд қарорлари апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқилганидан сўнг, шикоят бериш ва протест киритиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар мурожаатлари асосида, мазкур қарорларнинг қонунийлиги ва асослилигини текширади.

Суд ҳукми ва қарорлари устидан юқори судлар томонидан назоратнинг юритилиши энг аввало одил судловнинг самарасини оширишдан иборат.

Бундай ҳолатда шахснинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тўла таъминлаш, шу жумладан ҳукм (ажрим) юзасидан юқори инстанция судининг барча босқичларига шикоят келтира олиш ҳуқуқини таъминлаш мақсадга мувофиқ.

Суд қарорларини қайта кўриб чиқиш институтини янада такомиллаштириш нафақат процессуал қонунчилик, балки фуқаро ва тадбиркорларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Статистик рақамларга эътибор қаратадиган бўлсак, 2022 йил давомида 22 минг нафардан зиёд фуқаролар бевосита вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан қабул қилинган қарорлардан норози бўлиб, Олий судга мурожаат этган. Шикоятларнинг асосий қисми жиноят ишлари бўйича судларнинг қарорлари юзасидан бўлиб, бундай фуқаролар 9802 нафарни ташкил қилади.

Бундан кўриниб турибдики, судларда ишнинг ҳажми кескин ортганлиги ишларни қонунда белгиланган муддатда кўриб чиқиш имкониятининг йўқолишига олиб келиб, бу фуқароларнинг ўринли эътирозлари кўпайишига сабаб бўлди. Бундан ташқари, узил-кесил қарор қабул қилишда суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини уч босқичли тизим воситасида текшириш имкониятлари чекланганлиги сабаби мазкур тизимни ўрта бўғин – вилоят судларининг имкониятларидан самарали фойдаланиш орқали такомиллаштириш зарурлигини кўрсатди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикасининг 2023 йилнинг 27 сентябрдаги “Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-869-сонли қонуни қабул қилинди.

Мазкур Қонун билан Жиноят-процессуал кодексига қонуний кучга кирмаган суд қарорларини шикоят (протест) асосида апелляция тартибида, қонуний кучга кирган суд қарорларини кассация тартибида, апелляция ёки кассация тартибида кўрилган суд қарорларини тафтиш тартибида қайта кўришга, шунингдек юқори судлар томонидан суд қарорларини бекор қилиб, ишни янгидан кўриш учун қуйи инстанция судларига юбориш амалиётини тугатишга доир процессуал нормаларни назарда тутувчи ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими вертикал тартибда тuzилган бўлиб, қуйи судлар юқори инстанция судларига бўйсунди. Шунинг учун қуйи судларнинг ташкилий, бошқарув ва бошқа масалалар бўйича қарорлар қабул қилишида юқори судларнинг таъсирдан холи бўлишини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Юқори

инстанция суди томонидан эса ишни қайта кўриш жараёнида асосан шикоят қилинган суд қарорига ҳуқуқий баҳо берилади.

Суд қарорларини қайта кўришда вилоят судларининг ҳамда уларга тенглаштирилган судларнинг имкониятларидан самарали фойдаланишга, фуқароларнинг шикоят қилиш ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришга ва норозиликларнинг олдини олишга, шунингдек ортиқча сарсонгарчиликларга йўл қўймаслик мақсади кўзланди.

Ҳуқуқшунос М.Ч.Азбергеновнинг фикрича, бу янги киритилган ўзгариш аввалги тартибдан фарқли ўлароқ қуйи судлар томонидан йўл қўйилган хато ёхуд камчиликларни бартараф этиш ва адолатни тиклаш билан жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш ва қонунийликни мустаҳкамлашга хизмат қилиши шубҳасиз.

Х.Каюмовнинг ёзишича, процессуал қонунчиликка киритилган мазкур ўзгартириш ва қўшимчалар, фуқароларнинг одил судловга эришиш самарадорлигини янада ошириш, жиноят учун ҳукм қилинган шахсларга ҳукмнинг юқори турувчи суд томонидан қайта кўриб чиқирилиш ҳуқуқини тўла таъминлашга хизмат қилади.

Киритилган энг асосий ўзгаришлардан бири – тафтиш инстанцияси ҳисобланиб, ушбу инстанция суди биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ва қонуний кучга кирган ҳукмларини апелляция ва кассация тартибида берилган шикоят ва киритилган протест бўйича ишларни қайта кўриб чиқади.

Шундай қилиб, ишларни кўришда ўрта бўғин судлари, вилоят ва уларга тенглаштирилган судлар имкониятларидан тўлақонли ва самарали фойдаланиш мақсадида 2024 йил 1 январдан бошлаб, судларда суд ҳукми, ажрими ва қарори устидан шикоят қилишнинг янги тартиби – ишларни тафтиш тартибида кўриб чиқиш институти жорий этилди.

Тафтиш инстанцияси миллий қонунчиликка янги жорий этилаётган бўлсада, айрим ривожланган давлат қонунчилигида ўз ифодасини топган ва амалиётида қўлланилмоқда.

Шахс томонидан суднинг ҳукми устидан шикоят келтира олиш ҳуқуқи маълум муддат билан чегараланмайди. Яъни, шахс, суд ҳукми қонуний кучга киргунга қадар апелляция тартибида, ҳукм қонуний кучга киргач эса кассация тартибида, ўз навбатида кассация ёки апелляция тартибида кўрилган ишлар бўйича тафтиш тартибида шикоят келтириши мумкин.

Эндиликда тафтиш тартибидаги шикоят Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар жиноят ишлари бўйича судлари, ҳарбий суд томонидан, уларнинг тафтиш тартибида қабул қилган суд қарорларидан норози бўлиб келтирилган шикоятлари эса, Олий суднинг Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати томонидан кўриб чиқилади. Шу билан бирга, Олий суднинг Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъатида тафтиш тартибида кўрилган ишлар юзасидан суд қарорлари устидан манфаатдор шахсларнинг мурожаатига асосан Олий суд раиси ёки Бош прокурор томонидан тафтиш тартибида протест киритилиши мумкин ва тафтиш тартибидаги ушбу протест Олий суднинг раёсатида такроран тафтиш тартибида қайта кўриб чиқилади.

Амалдаги жиноят-процессуал қонунчиликда суд ишни тафтиш тартибида кўриш чоғида қуйи инстанция судлари томонидан моддий ҳуқуқ нормалари тўғри қўлланилган ва процессуал қонун талабларига риоя этилганини иш материаллари бўйича текшириши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2024 йилнинг 25 июндаги "Судлар томонидан жиноят ишларини тафтиш тартибида кўриб чиқишнинг айрим масалалари тўғрисида"ги 18-сонли қарорида кўрсатилишича, тафтиш инстанцияси суди ЖПКнинг 482-моддасига мувофиқ ишларни тафтиш тартибида кўришда тафтиш шикоят (хусусий шикоят), протести (хусусий протести) бўйича ишнинг ҳақиқий ҳолатлари тўлиқ аниқланганлигини ва Жиноят кодекси нормалари тўғри қўлланилганлигини, иш юритишни амалга ошириш чоғида ЖПК нормаларига риоя этилган-этилмаганлигини, биринчи инстанция, апелляция, кассация ва тегишли тафтиш инстанцияси суди ҳукми ва ажримнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини ишда мавжуд бўлган ҳамда тафтиш инстанцияси суди томонидан қўшимча равишда текширилган далиллар бўйича текширади.

Юқори суд қуйи суднинг чиқарган ҳукмидаги хулосалар суд мажлисида ўз тасдиғини топган далиллар билан асосланган дейиши учун жиноят иши бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатлар синчковлик билан тўла, ҳар томонлама ва ҳолисона текширилган бўлиши керак.

Жиноят-процессуал қонуни нормаларининг ҳукм бекор қилинишига сабаб бўладиган даражада жиддий бузилиши тушунчаси ЖПКнинг 488-моддасида ифодаланган.

Бундай талабга нафақат ЖПКнинг 488-моддаси иккинчи қисмида кўрсатиб ўтилган қонун бузилишлари аниқланганда, балки ўша модданинг биринчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлганда, яъни, жиноят-процессуал қонун нормаларининг бошқача тарзда бузилиши айбланувчи, судланувчи ва процесс бошқа иштирокчиларини қонунда белгиланган ҳуқуқларидан маҳрум қилган ёки бу ҳуқуқларни чекланган ёхуд судга иш ҳолатларини ҳар томонлама, тўла ва ҳолисона аниқлашда бошқача тарзда ҳалал берган, ҳамда қонуний ва асосли ҳукм чиқаришга таъсир этган ёки таъсир этиши мумкин бўлган ҳолда ҳам (айб эълон қилинмаганлиги, судланувчига айблов хулосаси нусхасининг берилмаганлиги, қонунга кўра ўтказилиши шарт бўлган экспертиза ўтказилмаганлиги, судланувчига охириги сўз берилмаганлиги ва бошқалар) риоя этилиши лозим.

Шуни назарда тутиш лозимки, жиноят-процессуал қонуни нормалари жиддий бузилганлигининг аниқланиши тафтиш инстанцияси судини протестда келтирилган бошқа важлар (айбловнинг исботланганлиги, квалификациянинг тўғрилиги, жазонинг адолатлилиги тўғрисида ва ҳ.к.)ни ҳам мазмунан кўриб чиқиш ва улар бўйича ажримда тегишли хулоса чиқариш мажбуриятидан озод этмайди.

Қонунчиликда белгиланган тафтиш тартибида ишни кўриш доираси янада кенгайтирилиб, тафтиш инстанциясида ишларни кўришда қуйи инстанция судлари томонидан моддий ҳуқуқ нормалари тўғри қўлланилгани ва процессуал қонун талабларига риоя этилганини иш материаллари ва янги аниқланган далиллар бўйича текширишнинг аниқ тартиби белгиланса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, тафтиш тартибида иш юритиш алоҳида, мутлақ босқич

бўлмасдан, балки жиноят процессининг мустақил босқичи ҳисобланади. Мазкур босқичда процесс иштирокчилари ёки қонуний кучга кирган суд қарори у ёки бу даражада дахлдор бўлган шахсларнинг протести ёки шикояти асосида тегишли мансабдор шахслар томонидан ушбу ҳужжатнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилиги текширилади. Унинг натижасида тегишлича тафтиш тартибида берилган шикоят рад этилиши ёки иш қўзғатилиб тафтиш инстанцияси судига кўриб чиқиш учун юборилади.

Хайрулла КУЧКАРОВ,

Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети профессори, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арипов Д.Ў. Суд ҳокимияти мустақиллигини ташкилий-ҳуқуқий такомиллаштиришнинг замонавий тенденциялари. // Юридик фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган (DSc) диссертацияси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Академияси. – 2022 й. – Б. 296.
2. Азберганава М.Ч. Одил судлов тизимидаги ислохотлар инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш. Eurasian journal of law, finance and applied sciences. Innovative Academy Research Support Center. – Volume 3 Issue 12, December 2023. – P. 215. www.in-academy.uz
3. Байсариев Ш. Суд босқичларидаги ўзгариш ва янгиланишлар ортиқча овораларчиликнинг олдини олади. // Одил судлов. Ўзбекистон Республикаси Олий суди. Илмий-амалий, ҳуқуқий журнал. – Тошкент, 2024 й. – № 2. – Б. 40-41.
4. Довудова Д.С. Жиноят процессининг суд муҳофазасида прокурор иштирокининг назарий ва амалий масалалари. // Юридик фанлар доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси, 2023. – Б. 156.
5. Исломов Б.Ж. Судьянинг онгида адолат, тилида ҳақиқат, дилида поклик ҳукмрон бўлиши керак. Тошкент: "Халқ сўзи" газетаси, № 26 (8369). 2023 йил, 8 февраль.
6. Жўраев И.Б. Жиноят ишларини юритишда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш кафолатлари // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations фанлараро илмий журнал. (Scientific Journal Impact Factor). – Тошкент: Ўзбекистон, 2023. № 6. – Б. 105.
7. Каюмов Х. Биринчи инстанция судининг ҳукм (ажрим)лари юзасидан юқори инстанция судининг барча босқичларга шикоят келтира олиш ҳуқуқини таъминлаш борасидаги ислохотларнинг ўзига хос хусусиятлари. // Ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn jurnal. – Toshkent: Jild: 04 Nashr: 03 / mart – 2024. – Б. 25.
8. Мухитдинов Ф.М. Жиноят-процессуал шакл: назарий ва методологик муаммолар. // юридик фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.М.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти. – 2005 й. – Б. 345.
9. Мухитдинова Ф.Ф. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг қарор топиши ва ривожланиши. // юридик фанлари доктори диссертацияси автореферати. Тошкент: ТДЮИ. – 2011 й. – Б. 35.
10. Сабилов Э.К. Судлар фаолияти очиклигини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари. // Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси автореферати. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академияси, 2021. – Б. 17.
11. Таирова Г.М. Адолат призмаси остида жиноят-процессуал қонунчилигининг таҳлили. // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations фанлараро илмий журнал. (Scientific Journal Impact Factor). – Тошкент: Ўзбекистон, 2024. № 2. – Б. 10.
12. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. (www.lex.uz)
13. Ўзбекистон Республикасининг 2023 йилнинг 27 сентябрдаги "Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги ЎРҚ-869-сонли қонуни. // қонун ҳужжатлари маълумотлар базаси. (www.lex.uz).
14. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2024 йилнинг 25 июндаги "Судлар томонидан жиноят ишларини тафтиш тартибида кўриб чиқишнинг айрим масалалари тўғрисида"ги 18-сонли қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлар базаси. (www.lex.uz).
15. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. (www.lex.uz)

ҚОНУНЛАР ИЖРОСИ УСТИДАН ПРОКУРОР ТЕКШИРУВЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада қонунлар ижроси устидан прокурор текширувлари, уларнинг ўзига хос жиҳатлари, тушунчаси, турлари ҳамда текширувларнинг бир-бирига ўхшаш ва фарқли томонлари таҳлил қилинган. Қонунлар ижроси устидан прокурор текширувларининг мақсади ҳамда аҳамияти илмий-назарий қарашлар орқали очиб берилган. Айрим хорижий давлатларнинг тажрибаси ҳам инобатга олинган ҳамда таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: қонунлар ижроси устидан прокурор текшируви, текширув турлари, режавий, режадан ташқари, назорат тартибидаги ва ҳамкорликдаги текширув.

Амалдаги қонун ҳужжатларининг қандай ишлаётгани унга қай тартибда риоя қилинаётгани юзасидан назорат-текширув ишларини олиб бориш прокуратура органларининг зиммасидаги асосий вазифадир. Шу боис прокуратура органлари томонидан қонун ҳужжатлари ижросини таъминлаш, жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш чоралари кўрилмоқда. Кейинги 5-6 йил ичида прокуратура органларининг қонунлар ижроси устидан назорат олиб бориш фаолияти тубдан ўзгартирилди. Илгари қонун бузилиши ҳолатларини аниқлаш ва жазолашга асосий ўрин берилган бўлса, энди асосий эътибор бундай ҳолатларнинг олдини олиш, мавжуд муаммоларни бартараф этишга қаратилмоқда. Шу ўринда қонунлар ижроси устидан прокурор текширувлари ҳақида гапирар эканмиз, аввало, “текширув” сўзи қандай луғавий маънони англатишига ҳам тўхталиб ўтишимиз жоиз.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “текширма” сўзи “тўғри-нотўғри, ҳақ-ноҳақлигини билиш учун кўздан кечирмоқ”, “илмий асосда ўрганмоқ”, “тадқиқ қилмоқ”, “назорат учун кўздан кечирмоқ” деган маъноларни англатади. Маъносига мутаносиб равишда қонунлар ижроси устидан прокурор текширувларида ҳам, прокуратура органлари томонидан муайян ташкилотда қонунлар аниқ ва бир хилда ижро этилаётгани ёки йўқлиги, улар томонидан чиқарилган ҳужжатлар қанчалик Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги ёки йўқлиги назорат учун кўздан кечилилади, ўрганилади.

Айнан шу сўзга нисбатан Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ҳам ҳуқуқий таърифлар келтирилган. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида келтирилган таърифга кўра, текшириш бу хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қонунлар ҳамда ўз фаолиятини тартибга солишчи бошқа қонунчилик ҳужжатлари қандай бажарилаётганлигини назорат қилувчи органларнинг бир марта назорат қилиши саналади.

Шу каби, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонунининг 21-моддаси айнан қонунлар ижроси устидан прокурор текширувларига бағишланган бўлиб, унда “Қонунлар ижросини текшириш қонунларнинг бузилаётганлиги тўғрисидаги аризалар ва бошқа маълумотлар асосида, шунингдек қонунийлик прокурор томонидан чоралар кўрилишини талаб қиладиган ҳолатда эканлигидан келиб чиққан ҳолда қонунда белгиланган тартибда ўтказилади”, деб қайд этилган.

Ҳуқуқшунос олим Б.Х.Пўлатов қайд этганидек, “Қонунлар ижроси устидан назорат тартибида ўтказиладиган текширув прокуратура органлари фаолиятининг стратегиясини акс эттиради.

Ҳозирги вақтда уларнинг тематикаси хилма-хилдир. Улар қаторига фуқаронинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларига риоя этилиши тўғрисидаги, мулкчилик тўғрисидаги, тадбиркорлик фаолияти, хусусийлаштириш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, солиқ, банк, божхона, ерга доир ва бошқа қонунларнинг ижроси устидан назорат қиладиган

Ҳуқуқшунос Д.С.Белоусова эса, “Прокурор текширувлари қонунлар ижроси устидан прокурор назоратини ўрнатиш ва қонунбузилишларини аниқлашнинг муҳим инструменти ҳисобланади. Прокурор текширувлари “умумий назорат” фаолиятининг мажбурий атрибуги сифатида намоён бўлади” деб қайд этади. Фикримизча, қонунлар ижроси устидан прокурор текширувлари Д.С.Белоусова таъкидлаганидек, фақат қонунбузилиш ҳолатларини аниқлашнинггина эмас, балки уларни бартараф этиш, қонунга зид ҳужжатларни Конституция ва қонунларга мослаштириш, айбдор шахсларга тегишли таъсир чораларини қўллаш, ҳуқуқбузарликка имкон берган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш ҳамда келгусида содир бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш каби муҳим жиҳатларни ўз ичига олувчи чора-тадбирлар мажмуи саналади. Боиси, қонунлар ижроси устидан прокурор текширувлари давомида аниқланган ҳолатлардан келиб чиқиб, юқорида санаб ўтилган жиҳатларга мос бўлган прокурор назорати ҳужжатлари (протест, қарор, тақдимнома, ариза, огоҳлантирув)дан бири қўлланади.

Ҳуқуқшунос Н.Р.Корешникова таъкидлаб ўтганидек, прокурор текширувлари бир томондан ваколатли мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини баҳолаш, қонунбузилишини ҳамда уларнинг устав ҳужжатларида акс этган ваколатларига алоқадор равишда содир этилган ҳуқуқбузарликларини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Бизнингча, юқоридаги фикрга тўла қўшилиб бўлмайди. Чунки, прокурор қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат ўрнатар экан, нафақат устав ваколатлари бўйича, балки уставдан юқори юридик кучга эга бўлган бошқа қонун ҳужжатларида акс этган қоидалар ижро этилиши нуктаи назаридан ҳам текширувлар ўтказилади. Шу боис прокурор текширувларининг доираси анча кенг эканлигини эътироф этиш лозим.

Юқорида келтирилган қонунчиликдаги тушунчалар, ҳуқуқшунос олимларнинг прокурор текширувлари ҳақидаги илмий (доктринал) қарашларини таҳлил қилиб, “қонунлар ижроси устидан прокурор текшируви” тушунчасига қуйидагича муаллифлик таърифимизни беришни лозим деб топдик:

“Қонунлар ижроси устидан прокурор текшируви – прокуратура органлари томонидан муайян қонун ҳужжатларининг

аниқ ва бир хилда ижро этилиши бўйича қонунчиликда белгиланган асослар, муддатлар ҳамда тартибларда тегишли текширув объектларида, яъни давлат органлари, корхона, муассаса, ташкилотлар ва бошқа идораларда ўтказиладиган назорат тартибидаги ўрганишдир”.

Прокурор назорати назарияси ва амалиётида қонунлар ижросини прокурор томонидан текширишнинг бир қатор турлари мавжуд. Хусусан, режавий ва жорий, мақсадли (предметли) ҳамда комплекс текширув, муфассал, ҳамкорликдаги ва назорат тартибидаги текширув каби турлари ўтказиб келинади.

Режавий текширув – юқори турувчи тузилма томонидан тасдиқланган йиллик (чорак) текширув режасига киритилган текширув.

Режадан ташқари текширув – назорат органлари томонидан қонунчиликда назарда тутилган тартиб ва ҳолатларда амалга ошириладиган, йиллик (чорак) текширувлар режасига киритилмаган текширув (жумладан қисқа муддатли).

Қисқа муддатли текширув – назорат органлари томонидан бир иш куни давомида ўтказиладиган ва текширув объектларининг молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган (кечки ва (ёки) тунги вақтда (текширув кунидаги соат 18-00 дан кейинги куннинг тонгги соат 6-00 гача) ишлайдиган текширув объектларида қисқа муддатли текширув бошланган вақтидан саккиз соатгача давом этадиган) текширув.

Назорат тартибидаги текширув – назорат органлари томонидан аввалги текширувда қайд этилган қонунбузарликларнинг текширув объектлари томонидан бартараф этилгани устидан ўтказиладиган текширув.

Ҳамкорликдаги текширув – икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органлари томонидан маълум бир текширув объектида қонунбузилиш ҳолатларини аниқлаш ҳамда бартараф этиш учун ўтказиладиган биргаликдаги текширув.

Бундан ташқари, айрим ҳуқуқшунослар, хусусан О.Н.Коршунова иштирокчилар доирасига кўра прокурор текширувларини:

- якка прокурор томонидан;
- бир гуруҳ прокурорлар томонидан;
- мутахассислар иштирокида прокурор (прокурорлар) томонидан ўтказиладиган текширишлар каби турларга бўлади.

Якка прокурор томонидан амалга ошириладиган прокурор текшируви дейилганда унчалик мураккаб бўлмаган, бир нечта фаолият йўналишини қамраб олмаган ишлар бўйича муайян бир қонуннинг маълум текширув объектида аниқ ва бир хилда ижро этилиши юзасидан ўтказиладиган текширувлар назарда тутилади.

Бир неча прокурорлар томонидан амалга ошириладиган прокурор текширувлари мураккаб, муҳим аҳамиятли бўлган ишлар юзасидан ўтказилади. Мисол учун, мураккаб, муҳим аҳамиятли бўлган ишлар деганда давлат, жамият манфаатларига жиддий зарар етказётган, дарҳол бартараф этилиши талаб қилинадиган, акс ҳолда кўпчиликнинг манфаатларига зарар етиши мумкин бўлган қонунбузилиш ҳолатларига доир ишлар тушунилиши керак.

Маълумки, мутахассислар иштирокида ўтказиладиган прокурор текширувларига прокурорнинг талаби билан текширишга муайян соҳага доир чуқур билимга эга бўлган мутахассислар жалб этилади. Прокурор қонунлар ижроси устидан текширув ўтказар экан турли соҳаларга доир, жумладан, тиббиёт, бухгалтерия, молия, қурилиш каби ўзи яқиндан таниш бўлмаган йўналишларга оид масалаларга дуч келади. Табиийки, бундай ҳолларда муайян касб ва йўналишда махсус билимга эга бўлган шахслардан фой-

даланиш зарур бўлади. Прокурорнинг қонуний талаби билан текширувларга жалб этилган мутахассислар маълум масалада соҳага оид ўз билимига асосланиб фикр билдиради ёки текшириш, тафтиш ўтказиш уларга топширилади. Мутахассисларнинг фикри, тафтиш ўтказиш натижасида тузган далолатномалари прокурор учун мажбурий эмас. Прокурор етарли асослар бўлганда уларни инобатга олмаслиги ҳамда улар асосида прокурор назорати ҳужжатларини қўлламаслиги ҳам мумкин.

Шу ўринда қонунлар ижроси устидан прокурор текширувлари ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ҳамда бартараф этишдаги аҳамияти борасидаги статистик маълумотларга тўхталиб ўтаемиз.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари томонидан 2023 йилнинг 10 ойида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида қарийб 28 мингта текшириш ўтказилиб, натижаси бўйича жами 134 мингтага яқин прокурор назорати ҳужжатлари қўлланилган, 321 минг нафар фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари тикланган.

Қолаверса, прокурор текширувлари ва дастлабки тергов давомида фуқаролар, давлат ва жамият манфаатларига етказилган 2,3 трлн. сўмлик зарарнинг ундирилиши таъминланган. Ушбу давр давомида келиб тушган жами 388 мингдан зиёд мурожаатнинг 215 мингтаси бевосита прокуратура органларида кўриб чиқилиб, 287 минг нафар фуқаро қабул қилинган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, қонунлар ижроси устидан сифатли прокурор текширувларини ўтказиш ҳамда бу борадаги қонунчиликни янада такомиллаштириш мақсадида “Қонунлар ижроси устидан прокурор текшируви” тушунчасига илмий-назарий таъриф ҳамда унинг турлари ва ўзига хос жиҳатлари Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонунига киритилиши лозим, деб ҳисоблаймиз. Бу билан “Тараққиёт стратегияси”да белгиланган “прокуратура фаолиятининг мустақкам ҳуқуқий асосларини яратиш” вазифаси ҳам, муайян даражада бажарилган бўлар эди.

Шоҳжаҳон ЖУМАЕВ,

*Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
таянч докторанти, Юристлар малакасини
ошириш маркази катта ўқитувчиси.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Интернет манбаси: URL: <https://m.xabar.uz/post/prokuratura-organlari-yangi-davrga-qadam?category=huquq>.
2. Корешникова Н.Р. Основные правовые средства прокуратуры Российской Федерации как инструмент обеспечения исполнения законов. 2010. С 25-26.
3. Комилов А.Б. Қонунлар ижроси юзасидан прокурор текширувини қонун ҳужжатларида тартибга солишнинг долзарб масалалари // Central Asian academic journal of scientific research. – 2021. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/onunlar-izhrosi-yuzasidan-prokuror-tekshiruvini-onun-uzhzhatlarda-tartibga-solishning-dolzarb-masalalari>.
4. Пўлатов Б.Х. Қонунлар ижроси устидан прокурор назоратини ташкил қилиш ва прокурор назоратининг намунавий ҳужжатлар тўплами// Амалий-услубий қўланма. – Тошкент, 2013. – 15-бет // URL: <https://proacademy.uz/postfiles/books/u-/tp/index.html>.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 08.01.2024 йилдаги прокуратура органлари ходимлари ҳамда фахрийларига табрик нутқидан // URL: <https://president.uz/uz/lists/view/6961>.
6. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Нигматилла Йўлдошевнинг 16.01.2024 йилдаги мамлакатимиз аҳолисига мурожаатидан // URL: <https://prokuratura.uz/#/newsviewid=8986>.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008). Тошкент, – Б.56.
8. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, Расмий веб-сайт // URL: <https://www.prokuratura.uz/#/>.

ШАРТНОМАВИЙ МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРМАСЛИК ОҚИБАТЛАРИ

Миллий қонунчилигимизга асосан юридик жавобгарлик, шу жумладан фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чораларини қўллаш учун муайян асос ва шартларнинг бўлиши талаб этилади. Агар бундай асос ва шартлар бўлмаса жавобгарликни истисно қилувчи ҳолат деб баҳоланади.

Юридик жавобгарликнинг умумий ва ягона асоси сифатида ҳуқуқ-бузарлик (ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) таркиби мавжудлиги тўғрисида кўплаб юридик соҳа олимлари ўз фикрларини илгари сурганлар.

Фуқаролик ҳуқуқида, одатда, мажбуриятни бузганлик учун қарздорнинг ёки зарар етказувчининг жавобгарликка тортилиши учун қуйидаги тўртта асос бўлиши талаб этилади:

- ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик;
- зарар етказилиши;

– ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир бўлган зарар ўртасида сабабий боғланиш;

- қарздорнинг ёки зарар етказувчининг айби мавжуд бўлиши.

Шундан, биринчиси ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир.

Ҳуқуққа хилоф ҳаракат деганда, шахснинг қонун ҳужжатларида, шартномаларда, шунингдек иш муомаласи одатларидан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажармаслиги, уларга амал қилмаслиги тушунилади.

Масалан, маҳсулот етказиб бериш шартномасига асосан етказиб берилиши лозим бўлган товарнинг нархи тўланган бўлсада, маҳсулот етказиб берувчи томонидан товар шартномада белгиланган муддатда етказиб берилмади. Ушбу ҳаракат ҳуқуққа хилоф ҳаракат сифатида эътироф этилади.

Амалдаги Фуқаролик кодексида ҳуқуққа хилоф ҳаракат тушунчаси қўлланилмаган. Унинг ўрнига зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларда “ғайриқонуний ҳаракат” тушунчаси қўлланилган.

Бир қарашда, ушбу икки тушунча бир маънони ифодалагандек кўринади. Бироқ, ушбу тушунчаларнинг шарҳига эътибор қаратсак, “ғайриқонуний ҳаракат” дейилганда қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларни бузишда ифодаланган ҳолат тушунилади.

“Ҳуқуққа хилоф” тушунчаси эса ўзида кенгроқ маънони ифода этиб, юқорида қайд этилган қонун ҳужжатлари, шартномалар ва иш муомаласи одатларида назарда тутилган қоидаларни бузишда ифодаланади.

Маълумот тариқасида, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган битимларни ҳам тузишлари мумкин.

Шу сабабли, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чорасини қўллашда “ҳуқуққа хилоф ҳаракат” тушунчасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ҳуқуққа хилофликнинг яна бир кўриниши ҳаракатсизликдир.

Ҳуқуққа хилоф ҳаракатсизлик шахс хулқ-атворининг пасив шакли бўлиб, қонун ҳужжатларида белгиланган нормаларга риоя қилмасликда ифодаланади. Масалан, агар қонун тегишли вазиятларда қандай ҳаракат қилиш кераклигини белгилаб қўйган бўлса, унда ҳаракатсизлик ноқонуний ҳисобланади.

Бу борада бир қатор олимлар ўз фикрларини илгари суришган.

Хусусан рус олими И.Самощенконинг фикрича “ҳаракатсизлик – бу қонун талаб қилган ҳаракатни бажармаслик”дир. Ёки бошқача қилиб айтганда шахсга мажбурият сифатида юкланган ҳаракатни бажармаслик ҳаракатсизлик ҳисобланади.

Ҳуқуққа хилоф ҳаракатсизлик ўз хусусиятига кўра, субъектив ва объектив бўлиши мумкин.

Бунда, ҳаракатсизликнинг субъектив хусусияти деганда, ҳуқуқбузарнинг қонунда, шартномада ёки иш муомаласи одатларида назарда тутилган мажбуриятни бажариш имконига эга бўлиши тушунилади.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив белгисида эса ҳуқуқбузарнинг қонунда, шартномада ёки одатда кўрсатилган мажбуриятни бажариши кераклиги тушунилади. Ҳаракатсизликнинг объектив белгиси мавжудлигини исботлаш қийин эмас.

Масалан, юк ташиш шартномасининг предмети юкни белгиланган манзилга етказиб бериш бўлса, унда юк ташувчи юкни етказиб бериш ўз зимасига олган ҳисобланади. Бунда, агар ушбу мажбурият бузилган бўлса ҳаракатсизликнинг объектив белгиси аниқ кўриниб туради.

Таъкидлаш жоизки, ҳаракатсизликнинг объектив белгиси мавжуд бўлса, ҳаракатсизликнинг субъектив белгиси йўқлиги билан ноқонуний хатти-ҳаракатни истисно қилиш мумкин. Масалан, шахс ўзига юклатилган бурчни бажариши керак бўлсада, у буни бажара олмаслиги мумкин. Ноқонуний ҳаракатсизликнинг субъектив белгиси ҳуқуқбузарнинг ҳозирги ўзига хос вазиятда ўз мажбуриятини бажариши мумкинлигидир. Мажбуриятни бажаришга форс-мажор ҳолатлари, жисмоний куч, тажрибанинг етишмаслиги тўсқинлик қилиши мумкин. Агар шахс ўз мажбуриятини бажара олмаса жавобгарликнинг муқаррарлиги келиб чиқади.

Ҳаракатсизликнинг субъектив белгиси йўқлигини аниқлаш учун шахс зарарли оқибатлар пайдо бўлишининг олдини олиш чораларини кўрганлигини, аммо барибир уларнинг олдини ола олмаганлигини исботлаши лозим бўлади. Ҳаракатсизлик сабабли жавобгарликка тортиш учун шахс зарарнинг олдини олиш реал имкониятига эга бўлганлигини аниқлаш муҳимдир. Агар бундай имконият бўлмаганида бизнинг олдимизда ҳуқуқбузарликнинг муқаррарлиги, ҳаракатсизликнинг субъектив белгиси йўқлиги мавжуд бўлади.

Том маънода, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик “мажбурият лозим даражада бажарилиши керак” деган норманинг бузилишидан келиб чиқади.

Ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ва унинг оқибати ўртасида сабабий боғланиш мавжудлигини аниқлаш жуда муҳим мезон ҳисобланади.

Ушбу тушунчани англаш биров қийинчилик туғдиради. Бироқ, айнан мазкур тушунча фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чорасини қўллашнинг зарурий шarti бўлиши мумкин.

Юридик адабиётларда сабабий боғланиш тўғрисидаги масалани таҳлил қилишда аксарият мутахассислар қуйидаги илмий қоидаларга асосланишади.

Унга кўра, табиатда ва жамиятда ҳар бир ҳодиса фақат атрофдаги бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ҳолдагина олиб қаралиши мумкин. Ҳар бир ҳодисанинг келиб чиқиши атрофдаги ҳодисалар билан боғлиқ бўлиши, бир ҳодисанинг келиб чиқишига иккинчиси, шу билан бирга, бир ҳодисанинг ўзи бошқа бирмунча сабаблар туфайли содир бўлиши мумкин. Табиат ва жамиятда сабабий боғланиш ҳодисалар ўртасидаги объектив равишда мавжуд бўлган боғлиқликдан иборат.

Бундай боғланишлар шахслар томонидан ўрганилиб, амалиётда текширилади.

Юридик соҳа вакиллари ҳам сабабий боғланиш тўғрисида ўз фикрларини илгари суришади.

Хусусан, О.Иоффе зарар ва оқибат ўртасидаги сабабий боғланишни аниқлашда имконият ва воқелик ҳақидаги фалсафий тушунчаларга таянишни илгари сурса, Э.Суханов “зарарни қоплаш шаклида жавобгарлиқни юклаш учун ҳуқуқбузарнинг ҳаракатлари ва унинг натижасида келиб чиққан зарар ўртасида сабабий боғлиқлик бўлиши керак деган фикрни илгари суради.

Олим О. Красавчиков “сабаб муносабатлари бу иккита ҳодисанинг объектив конкрет муносабати бўлиб, улардан бири (сабаб) моддий дунё ривожланишининг объектив қонуниятлари туфайли бошқа (яъни, бир хил бўлмаган) ҳодисани (таъсирни) келтириб чиқаради” деган фикрни илгари сурган.

Бироқ, баъзи ҳолларда эса бу муносабатларни асослаш осон кечмайди. Бу ҳолатни қуйидаги мисол орқали таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Масалан, бир шахс тегишли хавфсизлик чоралари йўқлигидан фойдаланиб, темир йўлда турган гўшт маҳсулотлари солинган музлаткичли вагонлардан бирини очиб, ундан маълум миқдордаги (имкони етган даражадаги) гўшт маҳсулотини ўғирлаб кетади. Унинг ушбу ҳатти-ҳаракатлари натижасида вагонда қолган юк шикастланган, поезднинг кейинги ҳаракати кечиктирилган, бошқа вагонларда бўлган юкларни қабул қилувчилар ўз контрагентларига ўз вақтида топшира олмаган ва контрагентлар ўз навбатида маҳсулотларини сота олмай қолади. Бунинг оқибатида эса ушбу субъектлар маълум миқдорда зарар кўришади. Ушбу ҳуқуқбузарлиқни содир этган шахс қўлга олинган, унинг қилмишлари қанча миқдорда зарар келтириб чиқаргани ҳақида савол пайдо бўлади. Бу ҳолатда, суд юкни ҳимоя қилиш бўйича тегишли зарур чораларни кўрмаган ташувчининг ҳаракатсизлигини инобатга олган ҳолда, ҳуқуқбузарнинг мулкий жавобгарлигини ўғирланган сумма ва қўлflash мосламасини таъмирлаш харажатлари билан чеклаш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Умуман олганда, табиат ва ижтимоий ҳаётнинг барча ҳодисалари қайсидир маънода ўзаро боғлиқ ҳисобланади. Шундай бўлсада, жамиятда бу ўзаро муносабатлар жуда хилма-хил бўлади, жумладан, замонда, мазмун ва шакл, шарт ва шароит, сабаб ва оқибат сифатида ва ҳоказо ҳолатларда. Шу нуқтаи-назардан сабаб-оқибат муносабатлари ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги турларидан бири ҳисобланади.

Турли ҳодисалар сабаб ва оқибат сифатида бир-бири билан боғланиши мумкин. Шунинг учун, бошқа муносабатларни аслида бундай бўлмаган сабаб-натижа муносабатлари деб ҳисоблаш хавфи мавжуд.

Сабабий боғланиш доимо объективдир, бу ҳодисаларнинг субъектив ғояси эмас, балки реал ҳаётдаги ўзаро боғлиқлиги ҳисобланади. Шунинг учун сабабий боғланиш фақат фараз ёки тахминларга асосланмасдан, реал тарзда тасдиқланиши лозим. Шу сабабдан ҳам, назарий адабиётларда баъзан учраб турадиган сабаб ва боғланишларни зарурий ва тасодифий боғланишларга бўлиш асоссиздир.

Сабаб-оқибат муносабатларининг объективлиги шундан иборатки, ўхшаш шароитларда берилган сабаб доимо берилган оқибатни келтириб чиқаради.

Ниҳоят, сабабий боғланиш ҳар доим ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бир хил таъсир бир нечта турли сабабларга кўра юзага келиши мумкин ва бир хил сабаб бир нечта турли оқибатларга олиб келиши мумкин. Алоҳида, реал вазиятда бу алоҳида ҳолат учун жуда муҳим бўлган аниқ сабаб ва аниқ таъсирни аниқлаш ҳар доим зарур ва мумкин.

Шундай қилиб, сабаб ва оқибат муносабатлари ҳодисалар ўртасидаги объектив равишда мавжуд бўлган муносабатлар тури бўлиб, у бир-бирига боғлиқ бўлган иккита ҳодисанинг маълум бир ҳолатида бири (сабаб) ҳар доим иккинчисидан олдин бўлиши ва уни келтириб чиқариши, иккинчиси эса (таъсир) ҳар доим биринчисининг ҳаракати натижасидир.

Шу маънода, агар ҳуқуқбузарнинг ҳатти-ҳаракати зарарли натижа эҳтимолини ҳақиқатга айлантирган бўлса ёки у юзага келишининг ўзи-га хос имкониятини аниқлаган бўлса, сабаб-оқибат боғлиқлиги юридик аҳамиятга эга ҳисобланади.

Юридик адабиётларда назарий жиҳатдан сабабий боғланиш икки кўринишга, яъни бевосита (тўғридан-тўғри) ва билвосита турларига бўлинади.

Бунда, тўғридан-тўғри сабаб-оқибат муносабатлари агар шахснинг ноқонуний ҳатти-ҳаракати ва зарар етказиши ўртасида кетма-кет содир бўладиган ҳодисалар занжирида ҳуқуқбузарлик мажбуриятларининг пайдо бўлиши учун муҳим бўлган ҳолатлар мавжуд бўлмаса юзага келади.

Шахснинг қонунга хилоф ҳатти-ҳаракати билан етказилган зарар ўртасида ҳуқуқбузарлик мажбуриятларининг пайдо бўлиши қонун билан боғланган ҳолатлар мавжуд бўлган ҳолларда билвосита сабаб-оқибат муносабатлари мавжуд.

Илмий назарияларга асосланган ҳолда, юридик аҳамиятга эга бўлган бевосита сабаб-оқибат муносабатларининг хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Биринчидан, юқорида таъкидланганидек, унинг асосий шarti объективлиқдир, яъни муайян бир ҳодиса вужудга келади ва у аслида бошқа ҳодисани келтириб чиқаради.

Иккинчидан, сабаб-оқибат муносабатлари ҳар доим аниқ бўлиши керак. Яъни, иккита тоифа сабаб ва оқибат бир-бирига нисбатан фақат маълум бир вазият доирасида белгиланиши мумкин, бундан ташқари, улар бир-бири билан ҳар қандай алоқани йўқотади.

Учинчидан, сабаб-оқибат муносабатлари бевоситалик белгисига эга бўлиши керак. Икки ҳодисанинг сабаб ва таъсирини таҳлил қилиб, улар орасидаги барча зарур омилларни аниқлаш керак. Бироқ, ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликка тортиш ҳақида гапириш фақат ҳодисанинг бевосита сабабини аниқлаш орқали мумкин бўлади.

Тўртинчидан, сабаб-оқибат муносабатларини аниқлашда ҳар доим сабаб ва оқибатни ифодаловчи ҳодисалар пайдо бўлишининг хронологик кетма-кетлиги бўлиши керак. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, сабаб доимо таъсирдан олдин бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чораларини қўллаш учун муайян асос ва шартларнинг бўлиши талаб этилиб, ушбу шартлардан яна бири айбнинг мавжудлиги ҳисобланади.

Хабиба ХУДАЙБЕРДИЕВА,

фуқаролик ишлари бўйича

Учтена туманлараро судининг судьяси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Самошченко И.С. Понятие правонарушения по советскому законодательству [The Concept of Law Offence Under the Soviet Law]. Moscow, Юридическая лит-ра Публ., 1963. 285 п.
2. Фуқаролик кодекси 236-моддаси.
3. Е.А.Суханов. Гражданское право: В 4 т. Том 1: Общая часть. 2008.
4. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. - М.: Юридическая литература, 1970.
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/prichinno-sledstvennaya-svyaz-mezhdu-deystviem-bezdeystviem-i-neblagopriyatnym-is-hodom/viewer>
6. <https://izron.ru>

ИҚТИСОДИЙ СУДЛАРДА БУЙРУҚ ТАРТИБИДА ИШ ЮРИТИШ

Бугунги кунда иқтисодий судлар томонидан мазмунан кўриб чиқилиб, ҳал этилаётган низоларнинг аксарият қисмини даъво ишлари юритишга оид ишлар, маълум қисмини алоҳида тоифадаги ишларни кўриб чиқиш тартибида ҳал этиладиган ишлар ташкил қилсада, юридик шахслар ва тадбиркорлик субъектлари ўртасида кўриб чиқиладиган айрим ишлар айнан кредиторларнинг суд буйруғи бериш ҳақидаги аризаларига асосан буйруқ тартибида иш юритиш асосида ҳал этилмоқда.

Суд буйруғи судья томонидан суд муҳокамасисиз, кредитор ва қарздорни қақиртирмасдан, уларнинг тушунтиришлари эшитилмасдан, якка тартибда берилиши сабабли буйруқ тартибида иш юритиш иқтисодий суд ишларини юритишнинг ўзига хос соддалаштирилган шакли бўлиб, тадбиркорлик субъектлари ва бошқа юридик шахсларнинг вақти ва маблағлари тежалишини таъминлайдиган институт ҳисобланади.

Буйруқ тартибида иш юритиш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, аксарият давлатлар томонидан суд ишларини юритишда мазкур институтдан самарали фойдаланиб келинмоқда ҳамда улар томонидан ушбу институтнинг бир қатор самарали ва тарафлар учун қулайлик яратувчи жиҳатлари эътироф этилади.

Жумладан, Россия Федерацияси ҳуқуқшунос олимлари буйруқ тартибида иш юритиш қўйидаги процессуал хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатлари билан иш юритишнинг бошқа шаклларида фарқлигини таъкидлашган:

- буйруқ тартибида иш юритиш тарафлари фақатгина ундирувчи ва қарздор бўлиши;
- суд буйруғи судья томонидан ёзма ҳужжатларга асосланган ҳолда якка тартибда, тарафлар иштирокида ишни мазмунан кўриб чиқмасдан қабул қилинади;
- суд буйруғи берилиши мумкин бўлган ҳолатларнинг тугал рўйхати қонунда мустаҳкамланганлиги;
- низони судгача ҳал этиш (талабнома юбориш) тартибига риоя қилиниши мажбурий эмаслиги;
- даъвои таъминлашга, қўшимча ҳужжатларни талаб қилиб олишга ёки ишга учинчи шахсларни жалб қилишга йўл қўйилмаслиги;
- суд буйруғи фақатгина уни қабул қилган судья томонидан бекор қилиниши;
- суд буйруғи ижро ҳужжати кучига эгаллиги сабабли ижро варақаси бериш талаб қилинмаслиги.

Германия Федератив Республикаси процессуал қонунчилигида ҳам буйруқ тартибида иш юритиш фуқаролик ва иқтисодий суд ишларини юритишнинг энг самарали усулларида бири ҳисобла-

ниб, мазкур муносабатлар асосан 1877 йил 30 январда қабул қилинган Фуқаролик процессуал қонунлари тўпламининг 688-бобида тартибга солинган ва унга кўра, суд буйруғи (Mahnverfahren) суд ишларини юритишнинг соддалаштирилган шакли ҳисобланади.

Мазкур давлатнинг юридик адабиётларида буйруқ тартибида иш юритиш иш юритишнинг бошқа шаклларида нисбатан тезкорлиги ва арзонлиги билан ажралиб туриши сабабли соддалаштирилган тартибда иш юритишнинг энг кенг тарқалган институтларидан бири ҳисобланиши таъкидланади.

Миллий қонунчилигимизда иқтисодий суд ишларини юритишда суд буйруғи бериш асослари мустаҳкамланган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексининг 135-моддасига кўра, суд буйруғи судья томонидан қўйидаги ҳолларда якка тартибда берилади, агар:

- солиқ қарзини ундиришни юридик шахсларнинг ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш тўғрисида талаб билдирилган бўлса;
- коммунал хизматлар ва алоқа хизматлари тўлови бўйича қарздорликни ундириш тўғрисида тасдиқловчи ҳужжатларга асосланган талаб билдирилган бўлса;
- ҳужжатлар асосида тан олинган дебиторлик қарзини ундириш тўғрисида талаб билдирилган бўлса;
- талаб тўланмаган, акцептланмаган ва акцептга сана қўйилмаган вексель нотариус томонидан протест қилинишига асосланган бўлса;
- ёзма битим мавжуд бўлган тақдирда, ундирувчи қарздорнинг мажбуриятлари бажарилишининг таъминоти бўлган мол-мулкка қаратиш тўғрисида талаб билдирилган бўлса.

Буйруқ тартибида иш юритишни тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатлари хорижий мамлакатлар қонунчилиги амалиёти билан қиёслаган ҳолда таҳлил қилинганда, ушбу соҳада айрим процессуал муаммолар мавжудлигини кузатиш мумкин.

Хусусан, Иқтисодий процессуал кодексини 135-моддасининг 1-бандида суд буйруғи бериш асоси сифатида солиқ қарзини ундиришни юридик шахсларнинг ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш тўғрисида талаб билдирилиши келтирилган.

Солиқ кодексининг 123-моддаси олтинчи қисмида солиқ қарзи бўйича мажбуриятга эга шахснинг мол-мулки ҳисобидан солиқ қарздорлигини ундириш суд тартибида амалга оширилиши, солиқ тўловчи томонидан солиқ қарздорлиги тан олинса, солиқ органи раҳбарининг (раҳбар ўринбосарининг) қарорига биноан солиқ қарзи бўйича мажбуриятга эга шахснинг мулки ҳисобидан солиқ қарздорлиги ундирилиши мумкинлиги белгиланган.

Мазкур ҳолатда қонун чиқарувчи солиқ тўловчи томонидан солиқ қарздорлиги тан олинса, солиқ қарзини ундиришни юридик шахслар ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш бевосита солиқ органи раҳбарининг ёки ўринбосарининг қарори асосида амалга оширилиши мумкинлиги ҳақидаги нормани ўрнатган. Табиийки, солиқ қарздорлигига нисбатан эътироз мавжуд бўлганда, қарздор томонидан аризачи (ундирувчи)нинг суд буйруғи бериш тўғрисидаги аризасига ҳам эътироз билдирилади ва ушбу ҳолат буйруқ тартибида иш юритишни истисно этади.

**Ўзининг яхши-ёмон
томонига эътибор
қаратган инсон бош-
қалар ишига ара-
лашиш қусуридан
қутилади.**

Аз-ЗАМАХШАРИЙ

Бугунги кундаги суд амалиётига назар ташлайдиган бўлсак, солиқ қарзини ундиришни юридик шахсларнинг ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш солиқ органи томонидан иқтисодий судга суд буйруғи бериш тўғрисида ариза бериш йўли билан эмас, балки солиқ қарзини қарздорнинг мол-мулки ҳисобидан ундириш ҳақидаги солиқ органи раҳбарининг қарори асосида ундириш йўли билан амалга оширилаётганлигини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2013 йил 5 декабрдаги “Суд буйруғи бериш тўғрисидаги ишларни кўришда иқтисодий судлар томонидан процессуал қонун нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 254-сонли қарорининг 21-бандида суд буйруғини бериш тўғрисидаги талаб Иқтисодий процессуал кодексининг 135-моддаси 1-банди (солиқ қарзини ундиришни юридик шахсларнинг ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш) га асосан қўйилган бўлса, қарздор томонидан солиқ қарзининг тан олинини талаб этилмаслиги ҳақида тушунтириш берилган.

Бирок, бугунги кунда суд амалиётида қарздор томонидан солиқ қарздорлиги тан олинмасдан, унга эътироз билдирилган тақдирда, солиқ органлари суд буйруғи бериш тўғрисидаги ариза билан эмас, балки боқиманда солиқ қарздорлигини ундириш тўғрисидаги даъво аризаси билан судларга мурожаат қилаётган бир пайтда, юқоридаги норма ва тушунтиришнинг мавжудлиги суд буйруғининг юридик табиатига зид ҳисобланади.

Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексини 135-моддасининг 1-бандидаги солиқ қарзини ундиришни юридик шахслар ва фуқароларнинг мол-мулкига қаратиш тўғрисида талаб билдирилишини суд буйруғи бериш асосларидан чиқариш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Иқтисодий процессуал кодексининг суд буйруғини бериш тўғрисидаги аризани қайтариш асослари назарда тутилган 141-моддаси биринчи қисмининг 6-бандида мазкур тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда жавобгар билан низоли судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилмаганлиги келтирилган.

Бирок, суд буйруғи бериш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиш учун аризага қарздор томонидан мавжуд қарздорлик тан олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар (таққослаш далолатномаси, қарздорлик тан олинганлиги ва тўлаб берилиши қафолатлалини ҳақидаги хат ва ҳ.к.) асос бўлиши ва илова қилиниши инобатга олинса, судга суд буйруғи бериш тўғрисидаги ариза билан мурожаат қилишдан олдин ундирувчидан жавобгар билан низоли судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилишини талаб қилиш буйруқ тартибиде иш юритиш мазмунига мувофиқ келмайди.

Шу сабабли Иқтисодий процессуал кодексини 141-моддасининг биринчи қисмидаги суд буйруғини бериш тўғрисидаги аризани қайтариш асосларидан “мазкур тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда жавобгар билан низоли судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилмаганлиги” тўғрисидаги 6-банднинг чиқариб ташланиши суд буйруғи институти такомиллаштиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, суд томонидан суд буйруғини бериш муддати бўйича қонунчиликда белгиланган нормалар ҳам ўзи низоли, бирмунча соддалаштирилган тартибда юритиладиган жараёни маълум маънода мураккаблаштиради.

Хусусан, Иқтисодий процессуал кодексининг 142-моддасида қарздор кредиторнинг талабларига қарши эътирозини суд буйруғини бериш тўғрисидаги аризанинг кўчирма нусхаси унга топширилган

пайтдан эътиборан ўн кунлик муддатда судга тасдиқловчи ҳужжатларни илова қилган ҳолда тақдим этишга ҳақлилиги, қарздорнинг эътирозни белгиланган муддатда тақдим этмаганлиги, шунингдек унинг билдирилган талабга розилиги суд буйруғини бериш учун асос бўлиши белгиланган бўлса, 143-моддасининг иккинчи қисмида суд буйруғи кредитор томонидан аризанинг кўчирма нусхаси қарздорга топширилган кундан эътиборан ўн кун ўтгач берилиши назарда тутилган.

Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2013 йил 5 декабрдаги “Суд буйруғи бериш тўғрисидаги ишларни кўришда иқтисодий судлар томонидан процессуал қонун нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 254-сон қарорининг 14-бандида агар аризанинг нусхаси қарздорга топширилганлигини тасдиқловчи ҳужжатда ҳужжат топширилган сана кўрсатилмаган бўлса, ўн кунлик муддат ушбу ариза судга келиб тушган кундан бошлаб ҳисобланиши, агар суд буйруғини бериш тўғрисидаги ариза қарздор томонидан ёзма фикрни тақдим этиш учун берилган ўн кунлик муддат ўтганидан кейин судга келиб тушган бўлса, суд буйруғи ариза судга келиб тушганидан кейинги кундан кечиктирмасдан берилиши, шунингдек Иқтисодий процессуал кодексини 142-моддасининг иккинчи қисми мазмунига мувофиқ, суд буйруғи, агар қарздор аризадаги талаб билан рози бўлса, ариза нусхаси қарздорга берилган кундан ўн кунлик муддат ўтмасдан ҳам берилиши мумкинлиги, бундай ҳолатда суд буйруғи қарздорнинг аризадаги талабга ёзма розилиги келиб тушган куннинг эртасидан кечиктирмасдан берилиши ҳақида тушунтиришлар берилган.

Кўриб турганимиздек, қонунчилигимизда турли вазиятларда суд буйруғини бериш муддати билан боғлиқ бир неча ҳолатлар мавжуд.

Фикримизча, миллий қонунчилигимизга суд буйруғи суд томонидан суд буйруғи бериш тўғрисидаги ариза судга келиб тушган кундан эътиборан ўн кун ўтгач берилиши ҳақидаги қатъий қонданинг киритилиши суд буйруғини беришнинг турли муддатлари бўйича нормаларни унификация қилиш билан бирга, буйруқ тартибиде иш юритиш самарадорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда иқтисодий суд ишларини юритишда ўзига хос ўринга эга бўлган буйруқ тартибиде иш юритиш институтининг янада такомиллаштирилиши судга мазкур тоифадаги аризалар билан мурожаат қилаётган тадбиркорлик субъектлари ва бошқа юридик шахсларнинг вақти ва маблағи тежалишини таъминлаш билан бирга, соҳага оид миллий қонунчилигимизни ривожланган давлатлар қонунчилиги билан бирхиллаштириш имконини беради.

Асқар МАМАРАИМОВ,

Сурхондарё вилоят судининг судьяси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арбитражный процесс: Учебник. Авторский коллектив под общ.ред. д.ю.н., проф. Яркова В.В. М.: Статут, 2017. – С. 311-312
2. Гражданское процессуальное уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому процессуальному уложению / пер. с нем.; сост., введ. В. Бергманн. – М.: ВолтерсКлувер, 2006. – 472 с.
3. Крымский Д. И. Упрощенные производства в гражданском процессе зарубежных стран: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. И. Крымский. – М., 2011. – 26 с.
4. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – 136 б.
5. Россия Федерацияси Арбитраж процессуал кодекси. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37800/
6. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси - <https://lex.uz/uz/docs/3523891>
7. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси - <https://lex.uz/docs/4674902>
8. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2013 йил 5 декабрдаги “Суд буйруғи бериш тўғрисидаги ишларни кўришда иқтисодий судлар томонидан процессуал қонун нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида” 254-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси - <https://lex.uz/uz/docs/2338574>

ЕР ВА БИНО-ИНШООТЛАРИГА ОИД ҚОНУНЧИЛИК ҲУЖЖАТЛАРИ ИЖРОСИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 8 июлдаги ПФ-6243-сонли “Ер муносабатларида тенглик ва шаффофликни таъминлаш, ерга бўлган ҳуқуқларни ишончли ҳимоя қилиш ва уларни бозор активига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони билан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ер муносабатларига оид қарор, фармойиш ёки бошқа турдаги ҳужжат қабул қилиш ҳуқуқи 2021 йил 1 августдан бекор қилинди. Бу эса ер майдони ва кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келишида кадастр органларининг ҳуқуқий мақомини оширди.

Шуни эътироф этиш керакки, кейинги йилларда маъмурий судларда кадастр органлари билан боғлиқ оммавий-ҳуқуқий низолар сони ортиб бормоқда. Жумладан, Фарғона вилояти маъмурий судлари томонидан 2022 йил давомида 144 та мазкур тоифадаги низолар кўриб чиқилган бўлса, 2023 йил якунида мазкур кўрсаткич 163 тани ташкил қилган, яъни низолар сони 19 тага (11,7%) ошган.

Маъмурий ишларни судда кўриш натижалари бўйича аниқланган қонунбузилиш ҳолатлари юзасидан 2024 йилнинг 6 ойи давомида 24 та хусусий ажримлар чиқарилган.

Ҳақиқатан ҳам мазкур тоифадаги маъмурий низолар таҳлили айрим ҳолларда кадастр органлари мансабдор шахслари томонидан қўпол қонунбузилиш ҳолатларига йўл қўйиб келинаётганини кўрсатмоқда.

Жумладан, аризачи И.М.нинг жавобгар ДҚП Фарғона вилоят бошқармасининг олди-сотди шартномасини давлат рўйхатидан ўтказиб бермасликда ифодаланган хатти-ҳаракатини қонунга хилоф деб топиш тўғрисидаги аризаси бўйича маъмурий ишни кўриш жараёнида фуқарога ер ажратиш тўғрисидаги ваколатли органнинг қарори ёки аукцион баённомаси йўқ бўлишига қарамасдан ўзбошимчалик билан эгаланган ер майдонига нисбатан кадастр паспортини расмийлаштириш ёки давлат рўйхатидан ўтказиш ҳолатлари аниқланган.

2012 йил 15 апрель куни расмийлаштирилган савдо дўкони олди-сотди шартномасига асосан савдо дўкони аризачи И.М. га сотилган.

Шакллантирилган ҲК-1730401/5290274-сонли кадастр паспортда савдо дўконининг ҳуқуқий ҳужжат бўйича 24 кв.метр, амалда 12,48 кв.метр ер майдони ўзбошимчалик билан, жами 36,48 кв.метр ер майдонига эга экани кўрсатилган.

2021 йил 24 февраль куни расмийлаштирилган олди-сотди шартномасига асосан И.М. савдо дўконини “SH.E” ХКга сотган. И.М. бир вақтнинг ўзига “SH.E” ХК раҳбари бўлгани сабабли шартномани олувчи ва сотувчи номидан ҳам битта шахс – И.М. имзолаган.

Ушбу шартномада савдо дўконининг амалдаги ер майдони 36,48 кв.метр, фойдали майдони 34,07 кв.метр экани кўрсатилган.

ДҚП Фарғона вилоят бошқармаси томонидан расмийлаштирилган давлат реестридан кўчирмада савдо дўконининг давлат рўйхатидан ўтказилган ер майдони 0 кв.метр, умумий фойдаланиш майдони 20,35 кв.метр экани қайд қилинган.

ДҚП Фарғона вилояти бошқармасида расмийлаштирилган, нотурар жой тоифасидаги кўчмас мулк объектининг кадастр паспортда савдо дўконининг ҳуқуқий ҳужжатга асосан ер майдони 51,78 кв.метрни, амалда ҳам 51,78 кв.метрни, умумий фойдали майдони эса 48,52 кв.метрни ташкил қилиши қайд қилинган.

Мазкур ҳолатда, кадастр органи мансабдор шахслари томонидан, ҳуқуқий асос бўлмасда, ер майдонига нисбатан ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилган ва кадастр ҳужжатлари расмийлаштириб берилган. Ҳолат юзасидан прокуратурага хусусий ажрим чиқарилган.

Шунингдек, аризачи М.А.нинг кадастр органининг рад этиш хабарномасини беришда ифодаланган хатти-ҳаракатини қонунга хилоф деб топиш ҳақидаги аризаси юзасидан юритилган маъмурий иш доирасида ҳам ноқонуний кадастр ҳужжатлари расмийлаштирилгани ҳолати аниқланган.

Ваҳоланки, “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 44-моддасига мувофиқ, ҳужжатларни қабул қилишни рад этиш учун асослар мавжуд бўлганда, тақдим этилган ҳужжатларда қарама-қарши ёки бузиб кўрсатилган маълумотлар аниқланганда, кўчмас мулкнинг кадастр йиғма жилди тузилмаган бўлса ёки кадастр паспорти мавжуд бўлмаса ҳамда ушбу қонуннинг 11-моддасида белгиланган кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш кетма-кетлигига риоя этилмаган тақдирда ҳам кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилади.

Бинобарин, қонуннинг 11-моддасига кўра биноларга, иншоотларга, шунингдек қурилиши тугалланмаган объектларга бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш ушбу кўчмас мулк жойлашган ер участкасига бўлган ҳуқуқлар давлат рўйхатидан ўтказилмагунга қадар амалга оширилмайди.

Бир қатор ҳолларда кадастр органи ходимларининг бепарволиги тўғрисида битта ер майдони ва кўчмас мулкка нисбатан бир неча кадастр ҳужжатлари тайёрлаб давлат рўйхатидан ўтказилиш билан боғлиқ қонунбузилишлар аниқланган.

Хусусан, туман ҳокимининг қарори билан учинчи шахс Т.Т.нинг номига турар-жойга нисбатан эгалик ҳуқуқи эътироф этилган ва 800 кв.метр ер майдони доимий фойдаланиш ҳуқуқи билан бириктириб берилган. Турар-жойга нисбатан Т.Т. номига кадастр ҳужжати шакллантирилиб, аризачи У.М. ва Т.Т.лар ўртасида ҳовли-жойнинг олди-сотди шартномаси тузилган ва нотариал тартибда тасдиқланган.

Ушбу олди-сотди шартномасига асосан аризачи У.М. номига турар-жой ва 800 кв.метр ер участкасига нисбатан кадастр йиғма жилди шакллантирилиб давлат рўйхатидан ўтказилган.

Бироқ, туман ҳокимининг айнан мазкур ер майдони ва уй-жойларга нисбатан А.С.нинг номига мерос қилиб қолдирилаётган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи ва мулк ҳуқуқи эътироф этилган.

Ушбу қарорга асосан А.С.нинг номига кадастр йиғма жилди шакллантирилиб давлат рўйхатидан ўтказилган ва давлат реестридан кўчирма берилган.

Суд муҳокамаида айнан битта ҳовли-жойга нисбатан фуқаролар Т.Т., С.А. ва У.М.ларнинг номига устма-уст кадастр ҳужжати тайёрлашга ва давлат рўйхатидан ўтказишга йўл қўйилганлиги аниқланди.

Кадастр ҳужжатларини тайёрлаш ва давлат рўйхатидан ўтказишда “Кўчмас мулк объектларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом, “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонун талабларига риоя қилмаслик ҳолати аниқланган.

Юқорида келтириб ўтилган ва шунга ўхшаш аниқланган қонунбузилиш ҳолатлари юзасидан Давлат кадастрлар палатаси Фарғона вилоят бошқармасига ва прокуратура органларига хусусий ажрим ва хабарнома шаклида мунтазам муносабат билдириб келинмоқда.

Бахтиёржон ЮЛДАШЕВ,

Фарғона вилоят маъмурий суди судьяси,

Нозимахон ТОЖИЕВА,

Фарғона туманлараро маъмурий суди судьяси.

СУДЬЯЛАР ОДОБИ КОДЕКСИ – ОДОБ ПОСБОНИ

Фаросат – ярим каромат дейди доно халқимиз. Бу сўз бир қарашда қўполдек эшитилгани билан ўз елкасида кўп ва хўп маъноларни олиб юради. Яъни, ўз соҳамизнинг чуқур билимдони бўлиш, унга амал қилиш, мушкул вазиятларда тўғри ечим топиш, руҳий босим бўлганда шошиб қолмаслик ва шу кабилар юқоридаги сўзнинг маъносини очиб беради. Ҳар бир инсон ўз фаолияти давомида ана шу жиҳатларга эътибор берса ҳаёт йўлида кўплаб ўнқир-чўнқирларни четлаб ўта олади.

Судьялар одоби кодексининг Оммавий ахборот воситалари билан ўзаро муносабатлар номли 12-моддасидаги талаблар судьяларимизнинг фаолиятларида жуда ҳам зарур деб биламан.

Барчамизга маълумки, суд органлари фаолиятига доир ҳолис, ҳаққоний ахборотлар қанчалик кўп тарқатилса, жамиятнинг судга ёки судьяга нисбатан ишончи ҳамда фуқароларимизнинг ҳуқуқий саводхонлиги ортади. Суд ҳужжатларининг қонунийлиги, унинг ҳуқуқий асослари оммавий ахборот воситаларида ҳамда ижтимоий тармоқларда тушунтирилса унинг таъсир кучи янада ортиб, жамиятда турли тушунмовчиликларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Лекин, ОАВда чиқиш қилишда судьяларимиздан бирмунча эҳтиёткорлик талаб этилади.

Мазкур модданинг иккинчи хатбошисида “Судья оммавий танқидга нисбатан вазмин бўлиши кераклиги, агар оммавий ахборот воситаларида судьянинг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар тарқалиши натижасида судлар ва судьялар фаолияти ҳақида нотўғри тасаввур пайдо бўлса, оммавий ахборот воситаларининг бундай чиқишларига нисбатан қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган усулларда муносабат билдириш ҳуқуқига эгаллиги билан боғлиқ қоидалар белгиланган.

Бундай ҳолатда бир жиҳат борки, бу судьялар ўз раддияларини айнан шу раддияга сабаб бўлган материал чиққан ОАВда эмас, балки, бошқа ОАВларда беришлари амалиётда тез-тез кузатилиб туради.

Бироқ, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”-ги қонуннинг 34-моддасида назарда тутилган “Юридик ёки жисмоний шахс оммавий ахборот воситасида эълон қилинган, ҳақиқатга мос келмайдиган ҳамда ўзининг шаъни ва қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсини таҳқирловчи маълумотлар учун раддия беришни таҳририятдан талаб қилишга ҳақли” лигидан келиб чиқиб, қайси оммавий ахборот воситаси ёлғон ёки ноҳолис ахборот ва материални эълон қилган бўлса, айнан ўша оммавий ахборот воситасининг таҳририятдан раддия ёки жавобни эълон қилишни талаб этиши керак.

Бу вазиятга янада чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, қонунчилигимизга биноан, “Раддия ёки жавоб

газеталарда улар олинган кундан эътиборан бир ой ичида, бошқа даврий нашрларда навбатдаги сонда эълон қилиниши талаб этилади. Теле-радио, видео, кинохроникал дастурлар ва оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг бошқа электрон шакллари таҳририяти томонидан олинган раддия ёки жавоб айнан ўша дастур ёки туркумда, келган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай эфирга берилади”.

Бугунги кунда ижтимоий тармоқларда ўз саҳифалари бўлмаган юртдошларимиз кам бўлса керак. Ва у ўз фойдаланувчиларига бир қанча қулайликлар яратгани ҳам бор гап.

Шунинг учун ҳам ҳозирда расмий саҳифалар — муайян бир касб, соҳа, идора, вазирлик ёки ташкилотлар томонидан ташкил этилган ихтисослашган каналлардан тортиб обуначилари кўп бўлсада ихтисослашмаган, непрофессионал (оилавий, синфдошлар, курсдошлар, дўстлар ва бошқа) ижтимоий тармоқлар ҳам талайгина.

Судьяларимиз ўзининг судьялик фаолияти билан боғлиқ ахборотларни фақат ихтисослашган расмий каналларга жойлаштиришса фойдадан ҳоли бўлмайди. Ихтисослашмаган каналларда судьялик фаолияти билан боғлиқ материалларни эълон қилмаслик тавсия этилади.

Шунингдек, судья ижтимоий тармоқларда ўзининг интернет саҳифаларини олиб боришда ҳам жуда зийрак бўлиши лозим. Жумладан, ўзининг шахсий ҳаётига тааллуқли расм ва видео тасвирларни жойламаслик, бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга кескин фикрларини билдиришдан ўзини тийиши, бошқа фойдаланувчиларнинг унга нисбатан салбий фикр уйғотувчи ҳаракатларни қилмаслиги зарур.

Хулоса қилиб айтганда, ОАВ ҳамда ижтимоий тармоқлар орқали судьялик фаолиятига ва суд-ҳуқуқ тизимига оид фойдали маълумотлар ва материалларни улашиш ҳар доим жамият манфаатига ижобий хизмат қилади. Фақат бу ўринда судьяларимиз эҳтиёткор бўлишлари талаб этилади.

Шаҳиддин АҲРОРОВ,

Тошкент туманлараро иқтисодий суди судьяси.

ДОМЕН НОМИ ВА ТОВАР БЕЛГИСИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ: АҚШ ВА ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ МИСОЛИДА

АННОТАЦИЯ: айрим ҳолатларда маълум ва машҳур товар белгилари домен номлари сифатида рўйхатдан ўтказилмоқда. Хусусан, хорижда машҳур бўлган товар белгилари домен номлари сифатида муомалада бўлмоқда. Натижада ушбу товар белгилари эгаларининг Ўзбекистонда домен номи сифатида рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқи йўқолмоқда. Замонавий тушунча билан изоҳлаганда товар белгилари, домен номлари киберқароқчилик йўли билан эгаллаб олинмоқда. Мақолада ушбу масалалар миллий қонунчилигимиз, АҚШ қонунчилиги ва Европа судлари амалиёти асосида ўрганилиб тақлиф ва мулоҳазалар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: товар белгиси, домен номи, мутлақ ҳуқуқ, шахсийлаштириш, Европа Иттифоқи, АҚШ, Бренд-сквоттинг, киберқароқчилик.

Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг маълумоти-га кўра домен номлари билан боғлиқ низоларни ҳал этиш бўйича “Ягона сиёсат тўғрисида”ги қўшимча қоидаларга кўра товар белгиларидан домен номларида инсофсиз фойдаланиш билан боғлиқ низоларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш учун товар белгилари эгаларидан 3 447 та аризалар келиб тушган. Товар белгилари эгалари ўз аризаларида интернетдаги сохта веб-сайтларда қалбаки маҳсулотларни сотиш, фишинг ва бошқа йўллар билан даромад олувчилар томонидан ўзларига тегишли товар белгиларини суиистеъмол қилиш ҳолатлари ортиб бораётганлигини таъкидлаганлар. Хусусан, шундай мазмундаги аризалар АҚШ (976), Франция (553), Буюк Британия (305), Германия (244), Швейцария (193), Малта (135), Швеция (131), Италия (113), Голландия (96), Испания (68), Дания (61), Австралия (51), Хиндистон (50) ва ҳ.к. каби давлатлардан келиб тушган. Ушбу статистик маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, АҚШда товар белгиларини домен номларида киберсквоттинг йўли билан эгаллаб олиш ҳолатлари бошқа давлатларга нисбатан кўпроқдир.

Сўнгги йилларда интернет тармоғида домен номини рўйхатдан ўтказмоқчи бўлган шахслар товар белгиси сифатида машҳур сўзларга эътибор қаратишмоқда. Тадқиқотчилар мазкур ҳолатга нисбатан “бренд-сквоттинг” деб таъриф беришмоқда.

“Бренд-сквоттинг” бу – ўзгаларнинг товар белгиларини эгасининг рухсатини олмасдан кейинчалик сотиш ёки бошқа мақсадларда рўйхатдан ўтказишдир. Ушбу ҳолат “киберқароқчилик” деб ҳам аталади. “Бренд-сквоттинг” ёки “киберқароқчилик” йўли билан мутлақ ҳуқуқ эгасининг товар белгисига нисбатан ҳуқуқларини бузган ҳолда домен номи сифатида рўйхатдан ўтказиш ҳолатлари тез-тез учраб туради. Масалан, “Microsoft” (microsoft.org, microsoft.com), “Alaska Airlines” (alaskaairlines.org), “Avon” (avon.com) каби товар белгилари инсофсиз равишда домен номлари сифатида рўйхатдан ўтказилган.

АҚШ қонунчилиги тажрибасида домен номи ва товар белгисининг ўзаро ўхшашлиги ва бир хиллигини тартибга солишнинг ўзига хос амалиёти шаклланган. Унга кўра, агар домен номи товар белгиси ёки муаллифлик ҳуқуқлари бузилган ҳолда рўйхатга олинган ва бунинг оқибатида манфаатдор шахснинг ҳуқуқлари бузилаётган бўлса, қўшимча огоҳлантирилмасдан “Google” қидирув тизимидан ушбу домен номи ўчириб ташланади. Лекин, бу билан масала ҳал бўлмайди. Чунки, интернет тармоғида бошқа қидирув тизимлари ҳам борки, бу билан ҳуқуқбузарлик давом этаверади.

АҚШда товар белгиларини инсофсиз равишда домен номи сифатида эгаллашдан ҳуқуқий муҳофазалашни тартибга солиш мақсадида

1999 йил 29 ноябрда “Киберқароқчиликдан истеъмолчиларни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун (“Anticybersquatting Consumer Protection Act” (ACPA) қабул қилинади. Қонунга асосан суд товар белгисидан домен номи сифатида фойдаланаётган “инсофсиз эгалловчиларга” нисбатан 1000 АҚШ долларидан 100.000 АҚШ долларигача бўлган миқдорда жарима жазосини қўллаш бошлайди.

АҚШ, Германия, Буюк Британия ва бошқа давлатлар судлари томонидан товар белгиларини домен номида ўзлаштириб олганлик ҳолати аниқ мазмунга эга бўлган низоли иш сифатида кўриб чиқилади. Ушбу турдаги низоларнинг мазмуни давлатларнинг ўзига хослиги ва улардаги ижтимоий муносабатларнинг табиатига боғлиқ эмас. Уларнинг судлари томонидан кўриладиган низо хусусияти ўзгармаган ҳолда Ўзбекистонда ҳам шу мазмундаги низоли иш сифатида кўрилади. Демак, тегишли миллий қонунчиликни АҚШ, Германия, Буюк Британия давлатлари қонунчилиги ва суд амалиёти тажрибасидан келиб чиқиб такомиллаштириш ва амалиётга қўллаш мақсадга мувофиқ.

Европа Иттифоқи мамлакатларида домен номида товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқлар бузилганлигини аниқлаш учун қуйидаги мезонлар белгиланган:

биринчидан, домен номи товар белгисига адаштириш даражасида ўхшаш ёки айнан бир хил бўлиши керак;

иккинчидан, домен номи товар белгиси билан бир хил тадбиркорлик фаолиятида фойдаланилиши керак;

учинчидан, иккала воситадан Интернетда фойдаланилиши керак; тўртинчидан, истеъмолчиларни адаштириш хавфи бўлиши лозим.

Мазкур мезонлар Ўзбекистон судлари томонидан қўлланиладиган мезонларга нисбатан ўхшашдир, аммо улар ўзида баъзи тушунарсиз ҳолатларни ҳам ўз ичига олади. Хусусан, учинчи мезон мазкур турдаги низоларни кўришда кераксиз бўлиб, домен номлари маъмуриятига нисбатан асоссиз инсофсиз ҳолатларни келтириб чиқаради. Чунки, товар белгиси домен номидан фарқли ўлароқ интернет етиб бормаган жойларга ҳам етиб бориши мумкин. Ушбу мезон рақамли муҳитга кирмасдан ўз фаолиятини олиб бораётган товар белгиси остидаги тадбиркорларни ҳимоя қилиш имкониятларида катта бўшлиқ яратади. Агар юқорида кўрсатилган мезонлардан бири мавжуд бўлмаса, ҳуқуқ эгасининг домен номига бўлган ҳуқуқи ҳимоя қилинади. “A.M. Zegers Beveiligingsystemen ва Zegers B.V.” низоли иши бўйича Роттердам судининг қайд этишича “товар белгиси билан адаштирадиган даражада ўхшаш домен номидан фойдаланишнинг ўзи мутлақ ҳуқуқни бузиш эмаслигини кўрсатди. Чунки, домен номига бўлган ҳуқуқ тижорат мақсадларида амалга оширилиши мумкин

бўлиб, домен номи остида таклиф этилаётган товарлар ва Интернетда жойлаштирилган ахборот ресурсидан домен номи маъмурининг товар белгиси эгасига мутлақ ҳуқуқни амалга оширишда тўсқинлик қилмаслик мажбуриятини бузганлиги аниқ бўлмагунча, bona fides (яъни виждонан ишлатилган) принципи ҳимоясидан фойдаланади".

Домен номи маъмурининг мақсадига келадиган бўлсак, у Европа Иттифоқи суд амалиётига кўра, домен номига бўлган ҳуқуқни киберквотинг деб ҳисоблаш ва товар белгиси эгаси домен номига бўлган ҳуқуқни тан олишни талаб қилиш учун зарурдир. Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон судлари ва Европа Иттифоқи судлари киберквотинг деб номланган фаолиятни бир хил (яъни, UDRP бўйича ишлаб чиқилган) мезонлар асосида аниқлайдилар.

Роттердам судининг қарори қуйидаги ҳолатлар бўйича шубҳа туғдирмаслигини таъкидлайди:

1. Товар белгиси ва домен номлари адаштириш даражасига ҳама ўхшаш;

2. Домен номлари жавобгар томонидан даъвогар билан ҳуқуқий муносабатларга кирганлиги сабабли фойдаланилган;

3. Жавобгарнинг лицензия шартномасига кўра домен номи рўйхатдан ўтказиш учун қонуний ҳуқуқи бўлмаган;

4. Жавобгарнинг домен номидан фойдаланишида қонуний манфаатлари бўлмаган. Суднинг қарорига кўра, жавобгар бундай домен номларини рўйхатдан ўтказишга рухсат берилмаганлигини билган ва домен номларини даъвогарга сотиш учун инсофсиз ҳаракат қилмаган. Аслида, жавобгар, даъвогарнинг фаолиятини шахсийлаштиришга қаратилган мол-мулкка эга бўлиб, даъвогарни бундай мол-мулкни тўлов асосида сотиб олишга мажбурлаш ниятида бўлган. Шу муносабат билан, домен номи товар белгисини ўз ичига олганлиги тан олинади ва шунинг учун жавобгарнинг хатти-ҳаракатлари ўзга шахснинг шахсийлаштириш воситасини ўз ичига олган фуқаролик ҳуқуқи объектига ноқонуний эгалик қилишни англатади ва домен номига бўлган ҳуқуқ товар белгиси ҳуқуқи эгасидан ташқари ҳеч кимга ўтказилиши мумкин эмас. Бугунги кунда Европа Иттифоқида домен номларини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш амалдаги товар белгилари қонунчилиги ва мулкни тасарруф этиш тўғрисидаги қонунчилик асосида амалга оширилади. Бунда домен номлари манзиллаш усуллари сифатида баҳоланмайди. "thisbesorgen.nl" домени бўйича низоли ишда кўрсатилганидек, домен номи аслида фарқлаш қобилиятига эга. У интеллектуал фаолият натижасига тенглаштирилган шахсийлаштириш воситаси сифатида тан олинмаслиги инкор этилмайди. Чунки, бу товар белгисини ҳимоя қилишда ҳеч қандай ижобий натижа бермайди. Асосий масала эса, товар белгисини ҳимоя қилиш билан домен номи ҳимоя қилиш ўртасидаги муносабатдадир.

Юқорида келтирилган Европа Иттифоқининг суд қарорларидан кўриниб турибдики, товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқ ва домен номига бўлган ҳуқуқ ўртасидаги мувозанатни товар белгиси тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ёрдамида тартибга солиш кўп жиҳатдан Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилигига ҳамоҳанг. Бироқ, Европа Иттифоқида домен номига бўлган ҳуқуқни товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқ билан таққослаш мумкин деган нуқтаи назар мавжуд. Шундай қилиб, ҳуқуқ эгаси билан судда низолашганда, маъмур домен номи ҳимоя қилиш учун талаб қилиши мумкин, агар у домен номидан товар белгиси ҳуқуқ эгасига зарар етказмасдан фойдаланаётганлиги ёки товар белгиси устуворлиги санасидан анча олдин домен номидан фойдаланишни бошлаганлиги аниқланса. Бошқача қилиб айтганда, домен номи бошқариш ҳуқуқи товар белгиси ҳуқуқ эгасига қарама-қарши бўлиши мумкин. Чунки, чекланган

ҳуқуқ учинчи шахсларнинг ҳуқуқ эгасига зарар етказадиган ҳаракатлардан (агар товар белгисини ноқонуний ишлатиш ёки киберквотинг бўлса) ўзини тийиш мажбуриятига ўхшайди, домен номи бошқариш ҳуқуқи ҳам учинчи шахсларнинг домен номига бўлган ҳуқуқ эгасига уни амалга оширишда тўсқинлик қилмаслик мажбуриятига ўхшайди.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, қонунчиликда қуйидаги масалалар ўзининг қонуний ечимини топиши лозим деган тўхтамга келдик:

биринчидан, миллий қонунчилигимизда товар белгиларидан домен номларида инсофли ва инсофсиз фойдаланиш мезонлари аниқ белгилаб қўйилиши лозим. Шунингдек, товар белгисини домен номида ўзлаштириш хатти-ҳаракатларини ўзида акс эттирган ва кенг тарқалиб бораётган киберквотинг тушунчаси, унга қарши курашиш тартиби билан боғлиқ махсус қоидаларни миллий қонунчиликда белгилаш;

иккинчидан, Европа Иттифоқи суд амалиёти ва АҚШ қонунчилигида товар белгиларини домен номи сифатида ўзлаштириш билан боғлиқ низоли масалалар бир хиллик хусусиятига эга эмаслиги маълум бўлди. Шу сабабли ҳам товар белгиларини домен номи сифатида ўзлаштириш ёки товар белгиларига қарши ҳар қандай қонунга зид фаолиятнинг олдини олишга қаратилган давлатлар аро икки ёки кўп томонлама шартномалар тузиш орқали халқаро ҳамкорликни кенг йўлга қўйиш лозим. Мазкур келишув ҳар икки давлат суд қарорларини ўзаро тан олиш ва ижро этишни тартибга солувчи қоидаларни ўз ичига олиши;

учинчидан, халқаро амалиётдан келиб чиқиб, домен номлари билан боғлиқ низоли арбитраж судларида муқобил ҳал этишнинг усуллари сақлаган ҳолда қўлланиладиган стандартларни бир хиллаштириш лозим. Бундан ташқари, домен номига қонуний асосда эгалик қилишга йўл қўювчи ягона стандартларни ишлаб чиқиш талаб этилади. Бу борада АҚШнинг "Киберквотингдан истеъмолчиларни ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонуни (ACPA)дан миллий қонунчиликни ривожлантиришда намуна сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Хожибой АДАШОВ,
мустақил изланувчи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. A.M. Zegers Beveiligingssystemen v. Zegers B.V [2008] ECLI:NL:RBROT:2008:BC5696 (Rechtbank Rotterdam) The American Heritage(R) Dictionary of the English Language // <https://www.jurion.de> URL: https://www.jurion.de/urteile/olgmuenchen/1999-08-12/6-u-4484_98/
2. Галифанов Р. Особенности правовых взаимоотношений доменных имен и товарных знаков // Интеллектуальная собственность. Промышленная собственность. – 2017. – №8. – С.38.
3. Дмитриев С., Рузакова О., Доменные имена: проблемы российского и зарубежного законодательства // ИС. Авторское право и смежные право. – 2001. – №6. – С.15-24.
4. Kelly D.M. and Hieber C.J. "Taking aim at Cybersquatters. A new weapon for US trademark owners", - Trademark world, # 125, 2000, – P.14-15.
5. LIFESTYLE CASE [2004] Arrest nr. 2002/AR/1848 (Hof van Beroep, Gent).
6. Lopez v. Visel Ce, Case No. D2008-0671 (WIPO July 21, 2008). // URL: <https://www.wipo.int/amc/en/domains/decisions/html/2008/d2008-0671.html>
7. nope is dope b.v. [2012] ecl:nl:rbrot:2012:bx2445 (rechtbank Rotterdam).
8. Paefgen GmbH (I-IV) v. Germany [N 25379/04, 21688/05, 21722/05, 21770/05]/http://www.echr.ru URL: http://www.echr.ru/documents/doc/2465894/2465894_008.htm#14021
9. Second life-Brand Promotion and Unauthorized Trademark Use in Virtual Words. WIPO Magazine. – Geneva, 2007. – №6. – P.11-13.
10. Ешич А.С. Правовое регулирование отношений по использованию товарного знака и иных средств индивидуализации в доменном имени // дисс. канд. юрид. наук. – Москва. 2007. – С.38.
11. https://www.wipo.int/export/sites/www/pressroom/en/documents/pr_2019_829_annex.pdf#annex5

ОЛДИ-СОТДИ ШАРТНОМАСИ: ТАВСИФИ, ТУРЛАРИ ВА АЛОҲИДА ШАРТЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада Ислом таълимотида олди-сотди шартномаси, унинг турлари ва тавсифи, шунингдек шартномаларга қўйиладиган талаб (шарт)лар ҳақида маълумот берилади. Исломда турли хил эҳтиёжларини қондириш учун мол-мулкларини сотиш ва сотиб олиш, бойлик-лари ва молларини бир-бирлари билан алмаштириш эркинлиги берилган бўлиб, айнан эътиборга олинадиган фикҳий талаблар тўғрисидаги маълумотлар кенг ёритилган.

Калит сўзлар: ал-байъ, ботил, фосид шартномалар, бозор, савдо.

Одамлар ўзларининг товарлар ва озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун қонуний савдога муҳтож ва бу эҳтиёжни савдодан бошқа йўл билан ҳал қилиб бўлмайди. Сотиб олиш ва сотиш Қуръон, суннат ва ақлий далиллар (ақл) билан қонунийлаштирилган. Қуръонда "Аллоҳ савдони ҳалол қилди", – дейилади.

Араб тилида савдо "ал-байъ" деб аталади. Бу икки маъноли сўз бўлиб, бири иккинчи маънога бутунлай қарама-қарши маънони англатади. Шундай қилиб, бу сўзнинг бир маъноси "сотиб олиш" ва бу сўзнинг бошқа маъноси "сотиш", шунингдек у шариатда "қимматбаҳо нарсани ўзаро розилик билан бошқа қимматбаҳо нарса билан алмаштириш", деб ҳам таърифланади.

Олди-сотди – бу мулкни бошқасига алмаштириш, ҳақ ёки тоовон эвазига мулкка эғалик қилиш сифатида белгиланиши мумкин.

Молиявий муаммолар тартибга солинмаса, уларнинг қоидалари бўлмаса, кишилар орасида келишмовчиликлар кўпайиши аниқ. Бу эса шартнома (битим)лар орқали тартибга солинади ва буни куйида ўрганамиз.

Байъ (олди-сотди) шартномаси сотилган мулкка эғалик ҳуқуқини сотувчидан харидорга, нархга эғалик ҳуқуқини эса харидордан сотувчига ўтказилади. Мазкур шартноманинг аҳамиятини бошқа шартномалардан фарқли ўлароқ шундан англаш мумкинки, Қуръон унга алоҳида ишора қилади. Мисол учун, "Бир-бирингизнинг молингизни ҳаром йўллар билан еманг, фақат ўзаро келишув асосидаги савдо орқали (алмашинг)" (Нисо, 29).

Олди-сотди бозорларда кенг тарқалган ва тез-тез ишлатиладиган шартномадир. Чунки, у жуда кенг доирага эга, яъни асосий эҳтиёжлар учун кундалик олди-сотди фаолиятдан тортиб, турли мамлакатлар ўртасидаги халқаро савдогача бўлган кенг жараёнини ўз ичига олади.

Шунинг учун Исломда олди-сотди фаолияти нима эканлигини, бундай фаолият йўналишлари ва ўзаро фарқларини билиш муҳим.

Умумий маънода олди-сотди – ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган аниқ объектни эквивалент эвазига бериш. У (савдо) баъзида оғзаки, баъзида эса бирор ҳаракатлар билан амалга оширилади.

Оғзаки савдонинг асосий элементи таклиф ва қабул қилишдир. Масалан: Бир тараф сотганини, бошқа томон сотиб олганлигини айтади. Сотиб олиш-сотиш шартномаси таклиф ва келишувни кўрсатадиган ҳар қандай иборалар билан ҳам тузилиши мумкин, масалан: "Мен буни сизга жуда кўп миқдорда бердим", "буни жуда кўпга олинг", "мен унга бўлган ҳуқуқларимни шунча пулга топширдим". Шундан сўнг, бошқа томон жавоб беради: "қабул қилинди", "қабул қилдим" ёки "розиман".

Ҳаракат орқали сотишда асосий элементлар бериш ва олишдир. Масалан: Сабзавот сотувчиси сабзавотлардан боғламлар ясади ва уларни сотиладиган жойга қўяди ва ҳар бир тўпламнинг нархини белгилайди. Харидор келади, ўша қийматдаги пулни беради, бир дастан олиб, икки томондан бир оғиз сўз айтмай кетади. Бу ерда иккала томоннинг ҳаракати бир томоннинг кўрсатилган товарларни сотиш бўйича таклифи ва бошқа томоннинг кўрсатилган нархни қабул қилишига тенг.

Олди-сотди бозорлардаги энг кенг тарқалган ва тез-тез ишлатиладиган шартнома туридир. Чунки, у барчанинг асосий эҳтиёжлари учун кундалик сотиш ва сотиб олиш фаолиятимиздан тортиб, турли мамлакатлар ўртасида фонд бозорларида ва халқаро савдода компаниялар акцияларини сотишдан иборат катта қамровга эга.

Ҳанафий мазҳаби таълимотига кўра, шартнома (битим) бу икки ва ундан ортиқ кишиларнинг ўзаро келишувига айтилади. Мазкур шартнома муайян манфаат эвазига ёки ҳеч бир ҳақ талаб қилинмасдан тузилади.

Фақиҳлар ва уламолар олди-сотди шартномаларини амал қилиш нуқтаи назаридан уч тоифага бўлишган:

Саҳиҳ шартнома. Бундай шартноманинг таклиф ва аксепти, предмети ва шартнома тузувчи томонлари каби барча элементлари ўринли бўлади ва сотиш ҳақиқий ҳисобланади. Ҳар бир элемент учун шартлар бажарилади ва у барча тақиқланган зарарли ҳаракатлардан холи бўлади.

Ботил шартнома. Агар таклиф ва аксепт, предмет, шартнома тарафлари, предметга эғалик қилиш ва етказиб бериш каби шартноманинг элементларига тааллуқли асосий шартлар бажарилмаса, сотиш

ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Масалан, шартнома тузувчи томон ақли норасо ва балоғатга етмаган ёки ноқонуний нарсаларни айирбошлаш ёки номаълум баҳо билан сотиш ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Фосид (яроқсиз) **шартнома**. Ушбу туркумдаги шартнома ўз моҳиятига кўра қонунийдир. Бироқ, йўқ қилиниши ёки тузатилиши мумкин бўлган баъзи қоидабузарликлар топилади. Шундай қилиб у нуқсон ёки мос келмайдиган атрибут туфайли бекор бўлади. Аммо, нуқсон бартараф этилса, шартнома кучга киради. Савдони бекор қилиш (фосид) тўғрисидаги ҳукм шундан иборатки, харидорга объектга эғалик қилиши мумкин эмас. Шартномадаги қоидабузарлик ва нуқсонларни бартараф этиш учун уни сотувчига қайтариши керак. Кундалик тадбиркорлик фаолиятимизда бу тоифанинг юзлаб мисолларини топишимиз мумкин. Биз эҳтиёт бўлишимиз ва бундай савдодан қочишимиз керак.

Фосид (яроқсиз) олди-сотди шартномаларининг муҳим элементлари:

- олди-сотди битимида маълумотларнинг етишмаслиги. Масалан, сотиш объекти ёки унинг нархи ёки тўлов вақти номаълум ва аниқланмаган.

- олди-сотди шартномаси ноаниқ ҳодисага боғлиқ бўлади. Масалан, бир шахс ўз мулкни унга сотса, у ўз улушини сотади.

- келажакда сотиш ҳам бекор қилинадиган сотув шакли бўлиб, агар олди-сотди шартномаси ҳозир тузилган бўлсада ва келгуси кундан бошлаб кучга кирса, у бекор ва фосиддир. Чунки шартнома тузилганидан кейин дарҳол кучга кириши керак.

Тўловни тўлаш вақти ёки сотиш нархига кўра олди-сотди шартномалари қуйидаги турларга бўлинади:

1. Тҳаман ҳал шартномаси – бунда маҳсулот нақд пулда сотилади. Бу тўғри тартиб бўлиб, шартноманинг энг асосий талаби нарх ёки тўловнинг дарҳол тўланишидир.

“Шамга ўхшагин, токи ҳаммага равишанлик бағишла, ўзинг эса қоронғуда бўл”.

**Баҳоуддин
НАҚШБАНД
ҳикматларидан**

2. Тҳаман муажжал – сотувчи томонидан харидорга товарни зудлик билан етказиб берадиган шартнома тури бўлиб, харидор ўзаро келишилган келажакдаги маълум бир сана, вақт ва жойда маҳсулот қийматини тўлайди. Тўлов муддати аниқ ва маълум бўлади.

Олди-сотди шартномасининг тузилиши, ҳақиқийлиги, бажарилиши ва мажбурий бўлиши учун кўплаб шартлар мавжуд.

Улар ташкил этиш тартибига кўра тўрттадир:

1. Аҳдлашувчи томонларда мавжуд бўлиши керак бўлган шартлар: у ақли расо бўлиши керак (ақлдан озган, ақли расо бўлмаган ёки балоғатга етмаган шахсининг савдоси ҳақиқий эмас) ва аҳдлашувчи томонлар кўпчиликни ташкил этади (бир киши ўзи билан шартнома туза олмайди, камида икки киши бўлиши керак);

2. Шартномада бўлиши керак бўлган шарт шуки - аксепт таклифга мувофиқ бўлиши лозим. Бу шуни англатадики, сотувчи ўз товарини сотувга таклиф қилган бўлса, харидор уни худди шу тўловни тўлаш орқали қабул қилади. Агар бирон-бир қоидабузарлик бўлса, сотув ёки сифат номуносивиблиги туфайли бекор бўлади.

3. Шартнома жойида мавжуд бўлиши керак бўлган шарт, у мажмуавий бўлиши керак;

4. Сотиладиган объектда мавжуд бўлиши керак бўлган шарт (мавжуд бўлиши, қийматга эга бўлиши, эғалик қилишга ва етказиб беришга лойиқ бўлиши, сотувчига тегишли эканлиги). Сотувчидан бошқа ҳеч ким сотиладиган товарда ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаслиги талаб этилади.

Олди-сотди шартномаси томонлар ўртасидаги битим бўлиб, у орқали мулкни битим предметиға нисбатан мулк ҳуқуқини чекланмаган муддатга ўтказиш билан алмаштирилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, олди-сотди шартномалари бўйича юзага келадиган муносабатларининг қонунийлигига Қуръон, суннат ва Ислом ҳуқуқшуносларининг яқдил фикри асос ҳамда далил ҳисобланади. Одамлар доимо ўзлари эғалик қилмайдиган нарсаларга муҳтож бўлишади, мусулмон ҳуқуқи эса бировнинг мол-мулкни ҳақсиз равишда ўзлаштиришни тақиқлайди ва одамлар ўртасида адолатли алмашинувни рағбатлантиради.

Шунингдек, Ислом олди-сотди шартномаларининг тузилиши ҳамда ижро этилиш тартибига катта эътибор қаратади, шартнома билан боғлиқ ҳуқуқий талаблар қатъий бўлиб, унга риоя этмаслик унинг ҳуқуқий жиҳатдан ҳақиқий эмаслигига (бекор бўлишига) олиб келади.

Абдураим ҚИЛИЧЕВ,

Ўзбекистон Республикаси ФА Давлат ва ҳуқуқ институти мустақил тадқиқотчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Анвар Аҳмад Қодирий. “Фатҳ ал-қодир” китоби 31 б.
2. А.Раҳманов, А.Норбеков “Диншунослик. Ислом ҳуқуқи” Тошкент 2019 й. 226-б.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад юсуф “Бозор ва унга боғлиқ масалалар” -Т.“Хилол нашр”, 2020 3-б.
4. Қуръони карим, Бақара сураси, 275-оят.
5. <https://islam-today.ru>.

МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада муаллифлик ҳуқуқининг инсон ҳуқуқлари тизимида тутган ўрни, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда илмий асослари ўрнатилганлиги ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясида унга оид норманинг ўрнатилганлиги илмий ва назарий жиҳатдан асослаб берилган.

Калит сўзлар: Конституция, муаллифлик ҳуқуқи, инсон ҳуқуқлари, декларация, халқаро стандартлар.

XX-асрнинг ўрталарига келиб интеллектуал мулк ҳуқуқларининг таркибий қисми саналган муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга эътибор ошди.

Урушлардан чарчаган инсоният башариёт ривожининг кафолати сифатида муаллифлар ва улар яратган асарларнинг ўрнини муҳим деб ҳисоблади. Хусусан, БМТ томонидан қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” (1948 йил 10 декабрь)нинг 27-моддасида “ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этишга, санъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга”, деб мустаҳкамлаб қўйилди.

Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) мутахассислари мазкур ҳужжат белгиланган нормани интеллектуал мулк ҳуқуқи учун халқаро-ҳуқуқий асос деб ҳисоблашади. Уларнинг таъкидлашича, ушбу модда интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро стандартлар учун бошланғич нуқта вазифасини бажаради.

Муаллифлик ҳуқуқининг қонунчилик асосларини кучайтириш ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамиятини янада эътироф этиш, инсониятнинг маданий соҳа ва илмий тараққиётдаги ўрнини белгилаш мақсадида БМТ томонидан қабул қилинган “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида”ги Халқаро пакт (1966 йил 19 декабрь) қабул қилинди. Унинг 15-моддасида қуйидаги муҳим қоидалар белгилаб қўйилган.

1. Мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлар ҳар бир инсоннинг қуйидаги ҳуқуқларини эътироф этади:

а) маданий ҳаётда иштирок этиш;
б) илмий тараққиёт ва уни амалда қўллаш натижаларидан фойдаланиш;

с) ўзи муаллиф бўлган ҳар қандай илмий, адабий ёки бадиий меҳнат билан боғлиқ ҳолда юзага келувчи моддий ва маънавий манфаатлар ҳимоясидан фойдаланиш.

2. Ушбу ҳуқуқларни тўла амалга ошириш учун мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлар қабул қилиши керак бўлган тадбирлар фан ва маданият ютуқларини ҳимоялаш, ривожлантириш ва ёйиш учун зарур бўлганларини қамраб олади.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар илмий-тадқиқот ва ижодий фаолият учун сўзсиз зарур бўлган эркинликни ҳурмат қилиш мажбуриятини олади.

4. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар илмий ва маданий соҳаларда халқаро алоқаларни рағбатлантириш ва ривожлантириш орқасидан келадиغان нафни тан олади.

“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”, “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида”ги ва “Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги Халқаро пактлар умумжаҳон инсон ҳуқуқларининг умуминсоний халқаро конституциявий асосларини ташкил этувчи ҳужжатлар ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича етакчи олимлар Чапман ва Эдсаллнинг фикрига кўра, ҳуқуқшунослар орасида интеллектуал мулк ҳуқуқини инсон ҳуқуқлари ва конституциявий ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида ўрганиш амалиёти кам учрашини, ҳатто демократик давлатлар ва жамиятларда инсон ҳуқуқлари эътироф этилса-да, интеллектуал мулк ҳуқуқи, хусусан муаллифлик ҳуқуқлари соҳаси фақатгина амалиёт билан боғлиқ ҳолда ёки “баъзи устувор шахслар”нинг манфаатларига хизмат қилиш доирасида ўрганилишини, фақатгина инсон ҳуқуқларининг кам сонли мутахассислари илм-фан ва технологиялар ёки интеллектуал мулк масалалари билан шуғулланишини таъкидлашади. Лекин, бу халқаро ҳужжатларда муаллифлик ҳуқуқининг муҳофазасига оид бундай муҳим нормаларнинг белгиланиши келгусида қатор давлатларнинг Асосий қонунларида ҳам ўз аксини топишига туртки бўлди.

Муаллифлик ҳуқуқи асосларининг Конституцияда ўрнатилиши нафақат жамиятда ижодий муҳитни шакллантиришга қаратилган саъй-ҳаракатлар бўлмасдан, балки халқаро ташкилотларнинг ҳам талабидир. Чунки, муаллифлик ҳуқуқи ўз хусусиятига кўра нафақат фуқаролик ҳуқуқи соҳаси, балки инсоннинг энг асосий ажралмас ҳуқуқи сифатида олий қадрият ҳисобланган инсон ҳуқуқлари ҳамдир.

Муаллифлик ҳуқуқига оид норма ва қоидалар жаҳоннинг кўплаб ривожланган давлатлари Конституцияларида ўз аксини топан. Масалан, Россия Федерацияси Конституциясининг 44-моддасига кўра ҳар бир инсонга адабий, бадиий, илмий-техникавий ва бошқа ижодкорлик ва ўқитиш шакллари эркинлиги кафолатланган, шунингдек, интеллектуал мулк қонун билан ҳимояланганлиги кўрсатилган. Бундан кўриниб турибдики, ҳар бир шахс ўз қобилияти натижасида муаллиф сифатида асар яратиб, ушбу асарларга нисбатан мутлақ ҳуқуқларга эга бўлиши Конституция даражасида кафолатланади ва муҳофазаланади.

Россиялик олим Ю.Мишиннинг фикрига кўра, муаллифлик ҳуқуқларининг 60 йилдан ортиқ давр мобайнида фақатгина давлат манфаатларига мутаносиб равишда қабул қилинган қонун ҳужжатлари асосида муҳофаза қилиниши ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган энг долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. Хусусан, ҳозирги Россия Конституцияси иқтисодий, мулк ва меҳнатга оид янги қарашлар яратишга имкон берганини, айниқса Конституциянинг 44-моддасида интеллектуал мулк тан олиниб, уни қонун ҳимоясига қўйганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу интеллектуал мулкни фақат махсус ҳуқуқ соҳаси эмас, балки конституциявий ҳуқуқнинг марказига кўтарди. Бугун интеллектуал мулкнинг махсус ҳуқуқий асослари ҳақида гапиришнинг ўзи етарли эмас, балки унинг конституциявий-ҳуқуқий асослари ва конституциявий-ҳуқуқий режими, айниқса, муаллифлик ҳуқуқи муҳофама қилиниши зарур.

АҚШда муаллифлик ҳуқуқи “Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисида”-ги қонун (1976 йил) билан тартибга солинади. Ушбу қонунга асос

сифатида АҚШ Конституциясининг Конгрессга муаллифлик ҳуқуқи банди деб номланувчи 1-моддаси 8-бўлимининг 8-банди асосида муаллифлик ҳуқуқи қонунини яратиш ваколатини бериши сабаб бўлган. АҚШ Конституциясининг 8-бандига мувофиқ, Конгресс қуйидаги ҳуқуқларга эга: “Муаллифлар ва ихтирочиларнинг ўз асарлари ва кашфиётларидаги мулк ҳуқуқларини маълум муддатга ҳимоя қилиш орқали фан ва фойдали санъатнинг ривожланишини рағбатлантиради”.

Дунёдаги энг кўна Қомуслардан бири бўлган АҚШ Конституциясининг 8-бўлими 8-хатбошида АҚШ Конгрессининг илм-фан ва фойдали ҳунарларнинг ривожланишига ёрдам бериши муаллифлар ва ихтирочиларга уларнинг ёзган асарлари ва кашфиётлари учун мутлақ ҳуқуқларни бириктириши белгилаб қўйилган.

К.Муррайнинг таъкидлашича, “Интеллектуал мулкни, хусусан муаллифлик ҳуқуқи ва патент ҳуқуқининг муҳофазасини таъминлашнинг энг асл ва илқ намунаси сифатида АҚШ Конституциясини кўрсатиш мумкин. Чунки, интеллектуал мулк ҳали қонунларда акс этмасидан, яъни ушбу тушунчага эътибор берилмасидан олдин уни муҳофаза қилишнинг конституциявий-ҳуқуқий асослари АҚШ Конституциясида ўрнатилган эди”.

Республикамизда сўнгги йилларда амалга оширилаётган ислохотлар бевосита интеллектуал мулк, хусусан, муаллифлик ҳуқуқини ҳар томонлама ҳуқуқий ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилмоқда. Лекин, юзага келаётган асосий муаммолардан бири – муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган конституциявий-ҳуқуқий асосларнинг давлатимиз Конституциясида етарлича ўз аксини топмаганлигидир.

Ўзбекистон Конституциясининг 53-моддасида бевосита муаллифларнинг ҳуқуқлари, шунингдек интеллектуал мулк объектлари давлат муҳофазасида эканлигини белгиловчи норма ўрнатилди. Хусусан, ҳар қимга илмий, техникавий ва бадий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Интеллектуал мулк қонун билан муҳофаза қилинади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланиши ҳақида ғамхўрлик қилади.

Ушбу норманинг Асосий қонунда ўрнатилиши муаллифларнинг ҳуқуқлари конституциявий ҳуқуқ доирасида муҳофаза этилишини таъминлашга қаратилган конституциявий-сиёсий қадамгина бўлмай, балки муаллифлик ҳуқуқлари инсон ҳуқуқлари доирасида замонавий талаблардан келиб чиққан ҳолда ҳимоя қилиниши керак эканлиги, бунда бутун жамият ва давлат ушбу соҳа учун маъсул эканлиги белгилаб берилди.

Профессор О.Оқюловга кўра ушбу конституциявий норма Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 27-моддаси, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пактнинг 15-моддаси мазмунига тўлиқ мувофиқдир. Конституциянинг олдинги таҳририда бадий ижод эркинлиги назарда тутилмаган эди. Айни пайтда интеллектуал мулк қонун билан муҳофаза қилиниши тўғрисидаги банд ҳам янгидан киритилди. Бунга зарурат шундан иборатки, бадий ижод эркинлиги халқаро ҳужжатларда ўз ифодасини топган бўлиб, янги таҳрир ушбу соҳада Асосий Қонунимизни халқаро стандартлар даражасига мослигини тўлиқ таъминлайди. Интеллектуал мулк эса бугунги кунда барча мамлакатлар иқтисодиётида муҳим сегмент ҳисобланади.

Бундан ташқари, янги таҳрирдаги Конституциямизнинг 15, 19, 21, 55 ва бошқа моддаларидаги нормалар муаллифлик ҳуқуқларини Конституциявий ҳуқуқ доирасида ҳимоя қилишга қаратилган зарурий қадам бўлди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг назарий асослари, ривожланиш тенденциялари ва унга ҳам конституциявий ҳуқуқнинг соҳаси сифатида қарашнинг муҳим жиҳатлари тўғрисида қуйидаги хулосаларни келтириш мумкин:

– муаллифлик ҳуқуқини конституциявий-ҳуқуқий ҳимоя қилиш интеллектуал мулкни ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш ва мустаҳкамлашга, давлатнинг халқаро мажбуриятларини бажаришга, халқаро доирада имиджини мустаҳкамлашга, маданият, фан ва иқтисодиёт ривожига ҳисса қўшишда асосий ўрин тутди;

– муаллифлик ҳуқуқлари инсоннинг олий қадриятларидан бири сифатида эътироф этилганда давлат иқтисодий барқарорликка эришади, ташқи ҳар қандай сиёсий-иқтисодий ҳуружларга қарши кучли иммунитетга эга бўлади, фуқароларнинг фаровон ҳаёт кечиришлари учун асос бўлиб хизмат қилади;

– ривожланган давлатлар тажрибаси асосида муаллифлар ҳуқуқларини бошқариш ва ҳимоя қилишнинг янги механизмлари таклиф этилмоқда. Ижодкорларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш орқали уларни мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг кенг тарғиботчиларига айлантиришга ҳаракат қилинапти. Айниқса, ижодкорларнинг муаллифлик ҳуқуқларини рақамли муҳитда ҳимоя қилишнинг таъсирчан тизимини яратиш, пандемияга ўхшаш даврларда ижодкорларни моддий жиҳатдан таъминлаш йўллари ҳам қидирилмоқда.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш керакки, муаллифлик ҳуқуқлари инсоннинг ўтмиши, бугуни ва келажагини ўзида акс эттирувчи, давлат ва жамиятни ривожлантирувчи ҳуқуқ тармоғидир. Ўзбекистон Республикасида ушбу турдаги ҳуқуқларга бундан сўнг Конституциявий ҳуқуқнинг тармоғи сифатида қаралмас экан, муаллифлик ҳуқуқини етарлича муҳофаза қилишнинг имкони бўлмайди.

Инсоннинг Конституцияда белгиланган муаллифлик ҳуқуқларини таъминлаш бу – фуқаролик, жиноят, маъмурий, иқтисодий ҳуқуқдир ва бу энг олий қадрият саналмиш инсон ҳуқуқларидир. Муаллифлик ҳуқуқи амал қиладиган барча соҳалардаги низоларнинг ва ҳуқуқбузарликларнинг ечими айнан Конституциявий меъёрларга амал қилинса ва муаллифларнинг ҳуқуқларига конституциявий ҳуқуқ сифатида қаралсагина ўз ечимини топиши мумкин.

Зафар ТОШЕВ,

Судьялар олий мактаби таянч докторанти.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Инсон ҳуқуқлари: Парламент аъзолари учун қўлланма. - Тошкент: Baktia press, 2019. - 284 б.
2. Конституционно-правовой режим авторского права в Российской Федерации тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.02, кандидат юридических наук Мишин, Юрий Данилович. 2002. Москва. 168-с.
3. У.А.Ляпкина., А.А.Киринова., В.С.Кружилис. журнал Научный лидер. Выпуск 1 (151) январь 2024. (14.01.2024) Конституционные основы и свобода творчества.
4. Сборник материалов международной научно-практической конференции на тему: “Проблемы правового регулирования интеллектуальной собственности”. – Т.: ТГЮУ, 2024 – 327 стр.
5. <http://www.constitution.ru/>
6. <https://constitution.uz/uz/pages/humanRights>
7. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2807&context=nlr>
8. <https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/> конституции-стран-мира.
9. <https://lex.uz/docs/-6445145>
10. <https://www.hist.msu.ru/ER/EText/cnstUS.htm>
11. <https://lex.uz/docs/2686000>
12. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_unhchr_ip_pnl_98/wipo_unhchr_ip_pnl_98_5.pdf/
13. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/ru/wipo_grtkf_ic_47/wipo_grtkf_ic_47_inf_7.pdf

ОИЛАВИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР СОҲАСИДА ҚОНУНЧИЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

АННОТАЦИЯ: ҳар бир давлат ўзининг миллий қонунчилиги доирасида чет эл элементи билан бойитилган оилавий - ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қонун-қоидалар ўрнатган ҳамда фуқароларининг оилавий-ҳуқуқий муносабатларидаги ҳуқуқларини халқаро доирада ҳам миллий доирада ҳам ҳимоя қилувчи функцияларни амалга оширади. Лекин, амалиётда оилавий-ҳуқуқий муносабатлар ҳамда ушбу муносабатлар миллий доирадан ошиши билан шахснинг ҳуқуқларини таъминлаш борасида самарали механизм мавжуд эмас.

Калит сўзлар: оилавий низолар, низоларни ҳал этишнинг муқобил усуллари, медиация ва маслаҳат хизматлари, халқаро стандартлар, тенг ҳуқуқлилиқ, гендер зўравонликка қарши кураш, никоҳдан олдинги маслаҳат ва таълим, ихтисослаштирилган судлар, махфий ва очиқ платформа.

Ижтимоий меъёрларнинг ўзгариши, иқтисодий омилар ва маданий ўзгаришлар таъсирида оилавий ҳаётнинг динамикаси вақт ўтиши билан сезиларли даражада ривожланади. Шу боис қонунчилик замонавий оилалар эҳтиёжларига жавоб берадиган даражага такомиллаштирилиб борилиши зарур. Аммо, амалиётда кўп бора тарғиб қилинишига қарамасдан оилавий низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари етарлича аҳамият қаратилмаяпти.

Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари оилавий низо томонларига расмий суд жараёнидан ташқари ўз келишмовчиликларини ўзаро ҳал қилиш имкониятини беради. Музокаралар, воситачилик ва ҳакамлик каби усуллар анъанавий суд жараёнларига қараганда самаралироқ, мослашувчан ва тезкор бўлиши мумкин ва бу уларни оилавий низоларни ҳал қилиш учун жозибадор вариантларга айлантиради.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси оилавий низоларни ҳал қилишда томонларни расмий суд жараёнига мурожаат қилишдан олдин медиация ва бошқа тортишувсиз ёндашувларни кўриб чиқишга ундайди. Воситачилик марказлари ва бошқа низоларни ҳал қилишнинг муқобил хизматлари баъзи ҳудудларда мавжуд бўлиб, томонларга ўзаро мақбул ечимларга эришиш учун осонлаштирилган муҳокамаларда қатнашиш имкониятини таклиф қилади.

Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари амалга ошириш ва самарадорлиги оширилишида қийинчиликлар мавжуд. Низоларни ҳал қилишнинг муқобил жараёнларини билиш ва тушунишнинг чекланганлиги, яъни оилавий низоларни бартараф этиш билан боғлиқ қатор маҳаллий тузилмалар фаолиятига қарамасдан томонлар ушбу маслаҳат ва тавсияларга риоя этишни хоҳламайди, шунингдек, расмий суд жараёнларини қўллаб-қувватловчи маданий меъёрлар ушбу муқобил ёндашувларни қўллашга тўсқинлик қилиши мумкин. Бундан ташқари, низоларни ҳал қилиш муқобил хизматларининг сифати ва фойдаланиш имконияти географик жойлашуви ҳамда ресурслар мавжудлигига қараб фарқ қилиши мумкин.

Оилавий низоларни ҳал қилишда турли усуллардан фойдаланишни рағбатлантириш учун медиаторлар ва бошқа низоларни ҳал қилувчи амалиётчилар учун тренинг дастурларининг ташкил этилишига, низоларни ҳал қилишнинг муқобил хизматларини ривожлантиришга сармоя киритилиши керак. Низоларни ҳал этиш маданиятини рағбатлантириш орқали оилаларга ўз можароларини конструктив ва ҳамкорликда ҳал қилиш, расмий суд тизимлар юқини

камайтириш ва оилаларда узоқ муддатли барқарорликни қўллаб-қувватлаш имкониятларини кенгайтириш мумкин.

Оилавий низоларни ҳал қилишда медиация ва маслаҳат хизматларининг аралашувини кучайтириш лозим. Воситачилик ва маслаҳат хизматлари мулоқотни осонлаштириш, тушунишни рағбатлантириш ва оилалардаги низоларни ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистонда медиация ва маслаҳат хизматлари турли каналлар, жумладан, давлат идоралари, нодавлат ташкилотлар ва хусусий амалиёт орқали амалга оширилади.

Медиация хизматлари одатда оилавий низода томонлар ўртасида мунозаралар олиб боришга ёрдам берувчи нейтрал учинчи томонни ўз ичига олади ва низолашувчи томонларга умумий асосларни аниқлашга, вариантларни ўрганишга ҳамда ўзаро мақбул келишувларга эришишга ёрдам беради. Маслаҳат хизматлари асосий муаммоларни ҳал қилишга, мулоқот кўникмаларини яхшилашга ва оилаларда соғлом муносабатларни ривожлантиришга қаратилган бўлиши мумкин.

Медиация ва маслаҳат хизматлари оилавий низоларни ҳал қилишда самарали бўлиши мумкин бўлсада, Ўзбекистондаги барча оилалар учун уларнинг мавжудлиги ва самарадорлигини таъминлашда муаммолар мавжуд. Аммо, чекланган ресурслар, оилавий муаммолар бўйича ёрдам сўраш ва шарқона истиҳола ҳисси одамларнинг ушбу хизматлардан фойдаланишига ҳалақит бериши мумкин.

Ҳуқуқшунос олимлар Ўзбекистоннинг оила ҳуқуқи қоидаларини халқаро стандартлар билан солиштириш орқали миллий қонунчиликни такомиллаштириш ва жаҳон меъёрлари ва тамойилларига мослаштириш йўналишларини тавсия этадилар. Ушбу масала иккита асосий йўналиш бўйича халқаро стандартлар билан қиёсий таҳлил қилинади: оилавий ҳуқуқ соҳасидаги илғор тажрибалар ва халқаро шартнома ва конвенцияларни ратификация қилиш.

Оила ҳуқуқининг илғор тажрибалари шахс ва оилалар фаровонлигини ошириш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, низоларни адолатли ва холис ҳал этишга қаратилган кенг кўламли тамойил ва ёндашувларни ўз ичига олади. Оила ҳуқуқи илғор тажрибаларининг асосий элементларига болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, гендер тенглиги, одил судловдан фойдаланиш ва низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари илгари суриш каби тадбирлар киради.

Халқаро стандартлар билан таққослаганда, Ўзбекистоннинг оилавий қонунчилик базаси никоҳда тенг ҳуқуқлилиқ

қоидалари, болаларни ҳимоя қилиш бўйича қонунлар ва гендер зўравонлигига қарши кураш чоралари каби бир қатор кучли томонларини намоён қилади. Шундай бўлса-да, ушбу қонунларнинг самарали амалга оширилиши ва бажарилишини таъминлаш йўлида бир қатор муаммолар ҳам йўқ эмас.

Ўзбекистонда оила ҳуқуқи соҳасидаги илғор халқаро тажрибага мослашиш учун амалдаги қонунлар ижросини кучайтириш, гендер тенглигини рағбатлантириш, барча шахслар ва оилалар учун одил судловдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш ва низоларни ҳал қилишнинг муқобил механизмларига сармоя киритишга устувор аҳамият берилиши керак. Оила ҳуқуқини ислоҳ қилишда яхлит ва ҳуқуққа асосланган ёндашувни қўллаш орқали мамлакатимизда халқаро стандартлар ва тамойилларга мувофиқ фуқароларнинг ҳимояси ва фаровонлигини ошириш мумкин.

Халқаро шартнома ва конвенцияларни ратификация қилиш оила ҳуқуқига халқаро стандартлар ва нормаларга риоя этилишини таъминлашнинг муҳим механизми ҳисобланади. Тегишли шартнома ва конвенцияларни ратификация қилиш орқали давлатлар ушбу ҳужжатларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва тамойилларни қўллаб-қувватлаш мажбуриятини оладилар ҳамда халқаро мажбуриятларга мос келадиган ички қонунчилик ва сиёсатни амалга оширишга мажбур бўладилар.

Ўзбекистонда оилавий ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенция, "Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида"ги конвенция ва "Истанбул конвенцияси" каби бир қанча халқаро шартнома ва конвенциялар ратификация қилинган. Ушбу ҳужжатлар бошқа тамойиллар қатори болалар ҳуқуқлари, гендер тенглиги ва аёлларга нисбатан зўравонликнинг олдини олиш учун асос яратади.

Халқаро шартнома ва конвенцияларни ратификация қилиш ички қонунчиликни халқаро стандартларга мослаштириш йўлидаги ижобий қадам бўлсада, шартнома мажбуриятларининг самарали бажарилиши ва амалга оширилишини таъминлашда муаммолар пайдо бўлиши мумкин.

Оила ҳуқуқи соҳасида халқаро шартнома ва конвенцияларга риоя қилишни кучайтириш учун тегишли давлат органлари, фуқаролик жамияти ташкилотлари ва халқаро ҳамкорлар ўртасида мувофиқлаштириш ва ҳамкорликни кучайтиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга устувор аҳамият берилиши керак. Бундан ташқари, халқаро мажбуриятларни бажаришда ҳисобдорлик ва ошқораликни таъминлаш учун шартноманинг бажарилишини мониторинг қилиш ва ҳисобот бериш механизмлари йўлга қўйилиши лозим.

Бу борада бир қатор тақлифларни илгари суриш мумкин. Хусусан, никоҳ ва ажралиш тўғрисидаги қонунларга ўзгартиришлар киритиш орқали самарали механизмни йўлга қўйиш. Бунда никоҳдан олдин маслаҳат ва таълимни тарғиб қилиш самарадорлигини ошириш: эр-хотинларни соғлом ва мустаҳкам муносабатларни ўрнатиш учун зарур бўлган кўникмалар, билим ва ресурслар билан жиҳозлаш учун никоҳдан олдин мажбурий маслаҳат ва таълим дастурларини самарали жорий этиш. Ушбу йўналишда қатор чора-тадбирлар амалга оширилган, илмий-амалий тадқиқот органлари ташкил этилган бўлса-да, улар етарли самара берди, деб бўлмайди. Буни сўнгги пайтларда йилдан-йилга кўпайиб бораётган ажримлар орқали таҳлил қилиш ҳам мумкин.

Никоҳ ва ажралиш билан боғлиқ суд қарорлари ижросини таъминлаш механизмларини кучайтириш орқали болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва мулкни тақсимлашга риоя этилиши ва жавобгарлигини таъминлаш мумкин. Болалар ҳуқуқлари ва фаровонлигини ҳимоя қилиш, уларни ҳар қандай зўравонлик, қаровсизлик ва эксплуатациядан ҳимоя қилишни таъминлаш учун эса болаларни ҳимоя қилишнинг қонунчилик асосларини мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу йўналишда болалар билан боғлиқ ишларни болаларга хос дўстона ва яқин тарзда кўриб чиқиш учун зарур тажриба ва ресурслар билан жиҳозланган ихтисослаштирилган судларни ташкил этиш ҳам фойдадан холи эмас. Шу боис яқин келажакда оилавий судлар тармоғининг ўзида болалар билан боғлиқ ишларни ихтисослаштириш лозим бўлади.

Оилавий низоларнинг олдини олишда юқоридагилардан ташқари хавф омилларини бартараф этиш ва ота-оналарнинг ижобий амалиётларини тарғиб қилиш учун кенг қамровли профилактик ва эрта аралашув стратегияларини, жумладан, жамоатчиликнинг ҳуқуқий билимларини ва саводхонлигини ошириш, ота-оналарни тарбиялаш бўйича таълим дастурларини ва жамоатчилик асосидаги ёрдам хизматларини йўлга қўйиш ҳамда болаларга суиистеъмоллик ҳақида хабар бериш, ёрдам сўраш ва маълумот ва ресурслардан фойдаланиш учун махфий ва очик платформа билан таъминлаш учун болалар ишонч телефонини яратиш каби тақлифларни илгари суриш мумкин.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, Ўзбекистонда оилавий-ҳуқуқий муносабатларни такомиллаштириш жамият ҳамжиҳатлигига кўмаклашиш, шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, оила ва болалар фаровонлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Тақлиф этилаётган ислохотлар никоҳ ва ажралиш тўғрисидаги қонунлар, болаларни ҳимоя қилиш чоралари, ҳуқуқий ёрдам хизматлари ва низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари каби кенг қўламли соҳаларни ўз ичига олади. Ушбу ислохотлар айни пайтда ички қонунчиликни халқаро стандартлар ва илғор тажрибалар билан уйғунлаштиришдан иборат.

Бироқ, бу ислохотларни амалга ошириш қийинчиликлардан холи бўлмайди. Маданий ва ижтимоий тўсиқлар, ҳуқуқшунослар салоҳиятининг чекланганлиги, аҳоли хабардорлиги даражасининг пастлиги энгиб ўтилиши керак бўлган асосий тўсиқлардандир.

Рисолат АБДУЛЛАЕВА,

Судьялар олий мактаби мустақил изланувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституцияси (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 08.11.2022 й., 03/22/801/0998-сон).
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 08.11.2022 й., 03/22/801/0998-сон).
3. Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 27.04.2023 й., 03/23/833/0236-сон).
4. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича суд ишларини юритиш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг айрим масалалари тўғрисида"ги 2012 йил 25 майдаги 06-сон қарори.
5. Зыков С.В. Основания лишения родительских прав: правоприменение и зарубежное правовое регулирование // Семейное и жилищное право. – 2020. – № 6. – С. 10-13.
6. <https://lex.uz/docs/2595909>
7. <https://lex.ru/docs/2685528>
8. <https://assembly.coe.int/LifeRay/EGA/WomenFFViolence/2019/2019-HandbookistanbulConvention-RU.pdf>

КОРРУПЦИЯВИЙ ХУЛҚ-АТВОР — ИЛМИЙ МУАММО СИФАТИДА

АННОТАЦИЯ: мақолада коррупциявий хулқ-атвор тушунчаси ва уни ўрганиш бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқотлар, коррупциявий хулқ-атворни тартибга солиш, коррупциявий хулқ-атворни девиант хулқ-атвор сифатида ўрганиш масалалари таҳлил қилинган.

Коррупциявий хулқ-атвор ўзининг йўналганлиги ва амалга ошириш механизмлари жиҳатидан ижтимоий хулқ-атворнинг бир тури бўлиб мансабдор шахс, ижтимоий гуруҳлар, умуман жамият ҳаракатларининг йиғиндисидир. Айнан шу хулқ-атворда шахснинг индивидуал психологик ва ижтимоий фазилатлари, характери, тарбияси, маданияти, эҳтиёжлари, эътиқодлари ва қадриятларининг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлади.

Ижтимоий хулқ-атвор бўйича фалсафа, социология ва психология фанлари доирасида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган.

Жумладан, фалсафада ижтимоий хулқ-атвор мавжуд ижтимоий борлиқ, ижтимоий жараёнлар доирасидаги ижтимоий давр билан белгиланади.

Социология нуктаи назаридан, инсоннинг ижтимоий хулқ-атвори жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий омиллар ва устувор меъёрларга боғлиқ ҳолда индивид ёки гуруҳ ҳаракатларининг йиғиндиси сифатида ифодаланади.

Ижтимоий хулқ-атвор инсоннинг ҳар қандай ҳаракати каби ўзининг детерминантларига эга бўлади. Субъект ижтимоий хулқ-атворининг детерминантларини аниқлаш муаммоси социология ва ижтимоий психологиянинг асосий ва энг мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ижтимоий хулқ-атворнинг бир тури сифатида коррупциявий хулқ-атворни тартибга солишнинг қуйидаги хусусиятларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- тизимли боғлиқлик (ташқи ва ички манбалар бўйича шартлилик);
- коррупциявий хулқ-атворни психологик жиҳатдан тартибга солишчи ҳисобланган шахснинг устувор роли;
- коррупциявий босим самарадорлиги субъектнинг ушбу таъсирларни идрок этишга тайёрглиги билан боғлиқлиги;
- ички регуляторларнинг ташқиларига боғлиқлиги;
- субъектнинг ҳаётий фаолияти давомида ички регуляторларнинг шаклланиши ва ривожланиш динамикаси;
- коррупциявий хулқ-атворнинг ички регуляторларини шакллантириш жараёнида қайта алоқа ва коррекциянинг мавжудлиги;
- коррупциявий хулқ-атворни тартибга солиш тизимида иерархик тузилманинг мавжудлиги.

Коррупцион хулқ-атворнинг ташқи регуляторлари ўз ичига жисмоний ёки ижтимоий кўринишдаги атроф-муҳит таъсирини (коррупциявий босимнинг турли омиллари) олса, психологик ҳарактердаги регуляторларга мотив, установка, субъектнинг тажрибаси киради.

Ҳозирги вақтда коррупциявий хулқ-атворнинг ташқи детерминантлари социология, иқтисодиёт ва ҳуқуқшунослик доирасида етарлича ўрганилган бўлса, ички детерминантлари коррупциявий хулқ-атвор психологик тадқиқот объекти сифатида деярли тадқиқ этилмаганлиги сабабли етарли даражада ўрганилмаган.

Уни ижтимоий меъёрларга мос келиши ёки мос келмаслиги нуктаи назаридан девиант хулқ-атвор турларидан бири сифатида ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Бирок, девиант хатти-ҳаракатни аниқлаш мезонлари бўйича кўплаб баҳс-мунозаралар юзага келмоқда.

Меъёр ва ундан оғиш ўртасидаги чегара маълум бир хулқ-атворни баҳоловчининг нуктаи назарига, шунингдек, ушбу баҳолаш қандай ижтимоий меъёрлар доирасида ўтказилаётганлигига боғлиқ ҳолда жуда мавҳумдир.

Бундан ташқари, эълон қилинган ахлоқий меъёрлар ва таъмоиллар ҳамда шахс ҳаракатларининг ҳақиқий мотивацияси ўртасида доимий номувофиқлик мавжуд бўлиб, бу коррупциявий хулқ-атворни аниқлашда қийинчиликни юзага келтиради.

Шу нуктаи назардан қаралганда, коррупциявий хулқ-атворни ҳар доим ҳам девиант деб аниқ белгилашнинг имкони бўлмайди. Агар коррупция маълум маънода ижтимоий муносабатларда "меъёр" га айланган бўлса, ахлоқ ва ҳуқуқ жиҳатидан бузилган бўлсада, коррупциявий хулқ-атвор ҳам "меъёр" ҳисобланади.

Бу маънода коррупция - бу умумэтироф этилган ижтимоий нормаларни бузиш ва кейинчалик маълум бир жамиятда уларни ёйишдир. Шунинг учун коррупциявий хулқ-атворлар "шахс - ижтимоий гуруҳ - давлат - жамият" тизимидаги алоқалар сифатини акс эттиради.

Агар жамиятда ва давлатда бир томондан коррупцияга қарши курашиш норма сифатида намоён бўлса-да, бошқа томондан, кундалик муносабатларда "маиший коррупция"га деярли ҳамма дуч келиб, доимий равишда такрорланса, расмий эълон қилинган ва амалда мавжуд бўлган хулқ-атвор нормалари ўртасидаги зиддият юзага келиши билан бир вақтда давлат хизматчилари ва фуқароларда манфаатлар тўқнашуви юзага келади.

Айнан мансабдор шахс ва давлат манфаатлари ўртасидаги алоқаларнинг бузилиши ҳокимият ва фуқаро ўртасидаги коррупцион муносабатлар юзага келишига хизмат қилади.

В.Л.Васильев таъкидлаганидек "коррупция ва яширин иқтисодиёт юзага келишига имкон берувчи омил "икки хил стандарт" деб номланувчи хулқ-атвор психологиясининг натижасидир".

Бошқача қилиб айтганда, давлат хизматчилари жамоавий фаолиятининг субъектив жиҳатдан қулай услуби вужудга келмоқда. Шу билан бирга, жамоатчилик муносабатларининг ҳар икки томон иштирокчиси (давлат хизматчилари ва фуқаролар) "коррупция босимини" ҳис этадилар ва унинг интенсивлиги ҳам пора берувчининг, ҳам пора олувчининг хулқ-атворини белгилайди.

Коррупциявий хулқ-атворнинг ташқи детерминантлари сифатида қуйидаги коррупциявий босим омилларини келтириш мумкин:

- қонунчиликнинг ривожланмаганлиги ва мукамал эмаслиги;
- сиёсий ва иқтисодий беқарорлик;
- суд тизимининг кучсизлиги;
- мансабдор шахс қиёфасининг маданий ва тарихий стереотиплари;

- давлат хизматчилари фаолиятига нисбатан жамоатчилик фикрини шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг салбий роли;

- фуқаролар ва ижро ҳокимияти вакиллари ўртасидаги алоқанинг салбий таъриби;

- давлат хизматчилари маъмурий ахлоқининг яширин нормалари.

Коррупциявий босим омилларини ташқи ва ички турларга ажратиб кўрсатиш мумкин. Ташқи босимларга қонунчилик, ижтимоий-сиёсий, корпоратив ва вазиятли омиллар киради.

Қонунчилик даражасида коррупцияни қўзғатувчи омиллар, биринчи навбатда, мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатларига чек қўйишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилмаганлиги ва номувофиқлигидир. Коррупцияга чек қўйишда аниқ қонунчилик базасининг йўқлиги, қонунлар ва нормаларнинг ноаниқлиги коррупциявий ҳаракатлар содир этган шахсларнинг жазоланмай қолишига имкон яратади.

Ижтимоий-сиёсий даражада коррупция босимининг салбий омиллари давлат тузилмаларида коррупциянинг кўлами, сабаблари ва оқибатлари ҳақида оммавий ахборот воситалари томонидан тарқатилаётган тартибсиз маълумотлардир. Аксарият оммавий ахборот воситалари ўзларининг жамоатчилик фикрини шакллантириш ва аҳолини ҳуқуқий ижтимоийлаштиришдаги ролини тўлиқ англамайдилар, уларда коррупция ва унга қарши курашиш борасидаги янгиланган ёритишда ягона ахборот концепцияси мавжуд эмас, бу эса ўз навбатида фуқароларнинг ҳулқ-атворида салбий таъсир кўрсатади.

Корпоратив даражада давлат хизматчилари учун одоб-ахлоқнинг аниқ стандартлари ва уларга риоя этилишини назорат қилиш механизми йўқлиги сабабли коррупция кучаймоқда. Бундай ҳолларда коррупция ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари корпоратив маданиятининг одатий элементи сифатида қабул қилинади.

Вазият даражасида коррупцияга қарши босим иқтисодий жиноятлар гувоҳлар иштирокисиз содир этилганлиги ва ноқонуний ҳаракат изларини яшириш мумкин бўлган шароитларда содир этилаётганлигидир. Бундан ташқари, истеъмолчи жамият ғояларининг кенг тарғиб қилиниши мансабдор шахсларнинг ҳаётий вазиятлар туфайли катта миқдорда пул олиш заруратини туғдирмоқда. Коррупция босимининг вазиятли омилларини таҳлил қилиш уларнинг ўзгарувчанлиги сабабли жуда мураккабдир.

Коррупция босимининг ташқи омиллари билан бир қаторда мансабдор шахсга таъсир этувчи, жиноий ва қонун доирасидаги ҳаракатлар ўртасида танловга олиб келадиغان ички омилларни келтириш мумкин. Ички омилларнинг мансабдор шахсга салбий таъсири борасида қуйидагиларни санаб ўтиш жоиз:

- шахсларнинг ҳуқуқий онги;
- қадрият йўналишлари ва ҳаётий идеаллар;
- ўзига бўлган муносабат ва Мен-концепцияси;
- шахсларнинг ҳиссий хусусиятлари;
- шахсларнинг иродавий хусусиятлари.

Шахсларнинг ҳуқуқий онги унинг қонун билан ҳимояланган ижтимоий қадриятларга умумий йўналтирилганлиги, ҳуқуқий нормаларга риоя қилиш ёки уларга риоя қилмаслик зарурлигига ишончи билан белгиланади. Шахсларнинг ҳуқуқий онг ҳуқуқий негативизм (қонун қадрини баҳолаш олмаслик), ҳуқуқий инфантилизм (қонун талабларига бефарқ, бепарво муносабат) ёки ҳуқуқий нигилизм (қонун нормаларини фаол рад этиш) шаклида ифодаланиши мумкин.

Қадрият йўналишлари ва ҳаётий идеаллар шахс йўналганлигининг муҳим жиҳатини ташкил қилиб, воқеликка муносабатининг ички асосини ифода қилади. Шахсдаги маънавий ёки моддий қадриятларнинг устуңлиги шахсий ва ижтимоий аҳамиятга эга манфаатлар ўртасидаги зиддият шароитида унинг танловини олдиндан белгилаб беради.

Ўзига бўлган муносабат субъектнинг ўзига нисбатан умумлаштирилган ва барқарор муносабати сифатида Мен-концепцияси элементларини бирлаштиради. “Мен”нинг ижобий образи, ўзини ўзи қабул қилиш ва ижобий баҳолаш қийин танлов шароитида шахсларнинг конструктив ҳулқ-атвори учун қулай замин яратади ва унинг мослашувчан потенциалини оширади.

Шахсларнинг ҳиссий хусусиятлари субъект учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган ва зарур эҳтиёжларни қондириш қобилияти билан боғлиқ бўлган ҳодисалар ва вазиятларга муносабатни акс эттиради. Ҳисслар инсон ҳулқ-атворини тартибга солувчи вазифасини бажарганлиги сабабли, шахсларнинг умумий ҳиссий аҳволи танлов шароитида қарор қабул қилишга таъсир кўрсатади. Хавотирли ҳиссларнинг кучайиши юқори стресс ва ҳиссий зўриқиш билан боғлиқ вазиятларда импульсив ҳаракатлар ва тахмин қилиб бўлмайдиган реакцияларга мойилликни олдиндан белгилайди. Пора олиш билан боғлиқ вазият шахсларнинг ҳиссий зўриқиши ва экстремал омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ўз тақдирини ўзи белгилаш ва фаолиятини ўзи тартибга солишнинг асоси сифатида шахсларнинг иродавий хусусиятлари инсоннинг онгли равишда қўйилган мақсадларга эришиш қобилиятида намоён бўлади. Коррупциявий босим шароитида шахсларнинг иродавий хусусиятлари, биринчи навбатда, жиноий ёки ҳуқуқий ҳулқ-атворни танлаш тўғрисида қарор қабул қилиш механизмида намоён бўлади. Шахсда иродавий тартибга солинишнинг кучсизланиши, асоциал ва антисоциал унсурлар ва одатларнинг етарли назорат қилинмаслиги натижасида улар ўз навбатида ҳулқ-атворининг мақсад ҳосил қилувчи механизмлари айланади.

Шундай қилиб, коррупция даражасини пасайтириш нафақат кўрилаётган чора-тадбирларга, балки фуқаролар онгида коррупцияга қарши барқарорлик каби қадриятлар ижтимоий нормага айланишига ҳам боғлиқ. Айнан мамлакат фуқароларининг онги, уларнинг идеаллари мамлакат қиёфасини ва айниқса, коррупция даражасини белгилайди.

Акмал БЕКМУРОДОВ,

муштақил изланувчи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Социологический энциклопедический словарь / ред.-координатор Г. В. Осипов. — М., 1998.
2. Сорокин П. А. Общая социология // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 115.
3. Социологическая энциклопедия: в 2 т. — М., 2003. — Т. 2. — С. 197—199.
4. Андреева Г. М. Социальная психология. — М.: Наука, 1994. — С. 256—257.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / под ред. Б. М. Величковского; пер. с нем. — М.: Педагогика, 1986. — Т. 1. — С. 28.
6. Узнадзе Д. Н. Установка у человека. Проблема объективации // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб.: Питер, 2000. — С. 87—91.
7. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. — М., 1976.
8. Змановская Е. В. Психология девиантного поведения: структурно-динамический подход: автореф. дис.... д-ра психол. наук. — СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2006.
9. Васильев В. Л. Юридическая психология. — 5-е изд., доп. и перераб. — СПб.: Питер, 2002. — С. 358.
10. Ванновская О. В. Психология коррупционного поведения государственных служащих: монография. — М. Юрайт, 2018. — 251 с.

ХОЛИСЛИК ИНСТИТУТИ БЎЙИЧА ЮЗАГА КЕЛАЁТГАН МУАММОЛАР: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

Жиноят процесси давомиди фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига алоқадор масалаларнинг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, уларга нисбатан тазйиқ ўтказилиш ҳамда қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг олдини олиш мақсадида 14.05.2020 йилда “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига жиноят процессида иштирок этувчи фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишни кучайтиришга қаратилган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги”ги ЎРҚ-617-сон Қонуни кучга кирган эди.

Мазкур қонун билан муайян процессуал ҳаракатларни амалга ошириш жараёни видеоёзув орқали қайд этилиши мажбурий этиб белгиланди. Бунинг натижасида жараён иштирокчиларининг процессуал ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг таъминланишига риоя этилиши янада мустаҳкамланди.

Жиноят-процессуал кодексига муайян процессуал ҳаракатларни амалга оширишда ҳолислар иштироки мажбурий эканлиги белгиланган. Жумладан, ушбу Кодексда ҳолислар жиноят процессида иштирок этувчи бошқа шахслар сифатида кўрсатилиб, унинг 73-моддасига кўра, ҳолислар суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан тергов ёки бошқа ҳаракатлар ўтказилганини, уни ўтказиш жараёни ва натижаларини тасдиқлаш учун ушбу Кодексда назарда тутилган ҳолларда чақирилади. Шунингдек, тергов ҳаракатларини юритишда иштирок этиш учун ишнинг оқибатидан манфаатдор бўлмаган, камида икки нафар вояга етган фуқаро ҳолис сифатида чақирилиши лозимлиги, тергов ҳаракатини бошлашдан олдин суриштирувчи, терговчи ёки прокурор уларга ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши шарт.

Жиноят-процессуал кодексининг 91-моддасида назарда тутилган видеоёзувга қайд этилиши лозим бўлган баъзи процессуал ҳаракатлар, жумладан ўта оғир жиноятлар бўйича ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш, тинтув, кўрсатувларни ҳодиса содир бўлган жойда текшириш, тергов эксперименти, шахсни ушлаш ва шахсни ушлаш жараёнида ўтказиладиган шахсий тинтув ва олиб қўйишларда тасвирга олиш белгиланган. Амалдаги жиноят процессуал қонунчилиги талабларига кўра, ушбу тергов ва бошқа ҳаракатлар бўйича видеоёзувга олиниши ва уларда ҳолисларнинг иштирок этишлари мажбурий этиб белгиланган.

Бироқ, бугунги кунда жиноят процессига ахборот технологиялари кенг тадбиқ этилаётган шароитда терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки тергов жараёнида ҳолислар институтини мақбуллаштиришга зарурият мавжудлигини кўриш мумкин.

Жиноят-процессуал кодексининг 73-моддасига кўра, ҳолисларнинг жиноят процессидаги иштирокидан асосий мақсад – суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан тергов ёки бошқа ҳаракатлар ўтказилганини ва ўтказиш жараёни ҳамда натижаларини бевосита тасдиқлашдир.

Бугунги кунда аксар хорижий давлатларда тергов ҳаракатлари ўтказилганлиги, уни ўтказиш жараёни ва натижаларини тасдиқлашда замонавий ахборот технологиялари воситаларидан самарали фойдаланиб келинмоқда.

ЖПКнинг 318-моддасида (“Прецедентал-чиқимлар”) белгилаб қўйилганидек, ҳолисларнинг процессуал ҳаракатлар ўтказиладиган жойга келиб кетиши ва уни доимий ишдан вақтинчалик озод қилганлиги учун маблағлар суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарори ёки суднинг ахиримига мувофиқ бюджет маблағлари ҳисобидан тўланиши кўрсатилган. Бироқ, ҳолисларга давлат бюджетидан катта миқдордаги пул маблағлари тўланиб келинаётганлиги бўйича статистик кўрсаткичларни ҳеч қайси давлат органи юритмайди.

ЖПКда муайян процессуал ҳаракатларнинг мажбурий видеоёзувга олиниши белгиланганлиги ҳамда суриштирувчи, терговчи, суд исталган процессуал ҳаракатларни қайд этилишининг ёрдамчи усули сифатида видеоёзувдан фойдаланиши қонун билан белгилаб қўйилган бўлса, юқорида келтириб ўтилган муаммоларнинг ечими сифатида жиноят процессуал қонунчилигида ҳолислик институтини мақбуллаштиришга эҳтиёж сезилмоқда. Балки, мажбурий видеоёзувга олиниши лозим бўлган барча процессуал ҳаракатлар (тинтув ёки

шахсни ушлаш жараёнида ўтказиладиган шахсий тинтув ва олиб қўйиш ҳаракатлари) бўйича ҳолислик институтидан воз кечиб бўлмас, лекин уларнинг баъзилари бўйича ёки муайян вазиятларни инобатга олган ҳолда процессуал ҳаракатни видеоасвирга олиб ушбу масалани ижобий ҳал этиш мумкин.

Мисол учун, Республикаимизнинг аксарият чегара олди ҳудудларида чегара қўшинларининг ҳарбий хизматчилари туну-кун хизмат ўтаб келишмоқда. Уларнинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимизга ноқонуний равишда фуқаролар ва улар томонидан товар моддий бойликлари олиб кирилишининг олдини олиш ҳамда чек қўйишдан иборат. Чегарачиларимиз томонидан аҳоли яшаш пунктидан 100-150 км узоқликда жойлашган давлат чегарасини бузиб ўтишга уринган фуқарони ушлаб, ҳодиса жойини кўздан кечириш каби тергов ҳаракатини ўтказишга ҳолисларнинг жалб қилиниши мураккаблигича қолмоқда.

Хусусан, чегара бузғунчиси тун ярмида давлат чегарасини бузиб ўтишга уринган вақтида ушланса, 2-3 соатга қадар воқеа жойига ҳолисларни жалб қилиш орқали тегишли тергов ҳаракатларини ўтказишга киришилади. Бироқ, ушбу муддат оралиғида ёмғир ёки қор ёғиши чегара ҳудудига кириб келган бузғунчининг ердаги излари ёки бошқа далилларнинг йўқолиб кетиши хафани оширади. Аммо, бундай ҳолатларда аксарият хорижий давлатларда тезкор-тергов гуруҳи томонидан видео тасвирга олиш орқали ҳодиса жойини кўздан кечириш тергов ҳаракатлари ҳолисларсиз ўтказилиб келинмоқда.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг қўшни вилоятларга қараган бўлган масофаси 350-400 километрни ташкил этади. Ушбу чегара унга энг яқин аҳоли яшаш пункти бўлган жойгача 260 километр узоқликда жойлашган. Энди, ўлим билан боғлиқ йўл транспорт ҳодисаси содир бўлган ва бу жой аҳоли яшаш жойидан 100 километр узоқликда бўлиб, ҳолат бўйича воқеа жойига тергов-тезкор гуруҳи чиққан ҳолда, ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш учун ҳолисларни жалб этиш лозимлигини кўз олдимизга келтириб кўрайлик.

Тергов амалиётидаги асосий муаммо: туннинг ярмида қайси фуқарони ҳолис сифатида жалб эта оламиз? Бундан ташқари, 100-150 километрга ҳодимлар билан бирга олиб борилган фуқаронинг ҳолислигини қай даражада баҳолаш мумкин? Чунки, ЖПКга кўра процессуал ҳаракатни амалга оширишда ҳолис иштироки мажбурий бўлганлиги учун баъзи ҳолларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ҳодимлари ўзларига олдиндан таниш шахсларни ҳолис сифатида жалб этадилар. Бунинг оқибатида тергов ўтказишда ҳолислик амалда таъминланмайд.

Юқорида келтирилган омилларни инобатга олган ҳолда, жиноят процессини юритиш чоғида бугунги кунда ривожланиб бораётган рақамли технологиялар имкониятларини кенг жалб этиш жиноятни иссиқ изда фош этиш ҳамда фуқароларнинг ортиқча сарсон бўлишларининг олдини олишга хизмат қилади.

Хасан ТУГАЕВ,

мустақил изланувчи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Тошкент – 2023й.
2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодекс.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда” мавзусидаги нутқи. Тошкент – 2021й.

ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ЖАРАЁНИДА САНКЦИЯ АСОСИДА ТАДБИРЛАР ЎТКАЗИШНИНГ АҲАМИЯТИ

АННОТАЦИЯ: мақолада шахснинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинлигини чеклаш билан боғлиқ тезкор-қидирув тадбирларининг мазмуни, уларни ўтказишга тергов судьясининг санкция бериш тартиби ҳақида фикрлар билдирилган бўлиб, қонунчилик нормаларига тегишли ўзгартиришлар киритиш таклиф этилган.

Калит сўзлар: инсон ҳуқуқлари, тезкор-қидирув тадбирлари, санкция, тергов судьяси.

Шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ тезкор-қидирув тадбирлар (кейинги ўринларда ТҚТ)ини ўтказишда санкция олиниши талаб этилади. Авваламбор, санкция асосида ўтказиладиган тезкор-қидирув тадбирлари нималарни қамраб олиши ҳақида. Мазкур турдаги тадбирларга турар жойларни текшириш; телефон сўзлашувларни эшитиш; почта, курьерлик, телеграф хабарларини назорат қилиш; абонентлар ва абонент қурилмалари ўртасида боғланишлар ҳақида ахборот олиш; банк сири маълумотларини олиш кабилар киради. Аммо, амалиётда тезкор қидирув тадбирларини ўтказишда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини бузиш ҳолатлари ҳамон учраб турибди. Турар жойлар бевосита ёки билвосита (техник воситалардан фойдаланган ҳолда) текширилади. Тезкор ходим ушбу тадбирни амалга оширишда турар жойи дахлсизлигига риоя этилишини таъминлаши лозим. Бунинг учун ходим турар жой ва бошқа жойларнинг фарқини, чегарасини билиши, амалга оширилган ҳаракатлар кетма-кетлиги бўйича ҳужжатларни тузиши лозим. Ушбу тадбирнинг самарали ўтказилиши, махсус техник воситалардан моҳирона фойдаланишга боғлиқ. Мазкур тадбирнинг тинтув–тергов ҳаракатидан фарқи, биринчидан, тадбирни ўтказувчи субъектида ва иккинчидан, тезкор-қидирув тадбирида қўлланиладиган махсус воситалар ва тузиладиган ҳужжатларнинг расмийлаштириш шаклида. Санкция асосида ТҚТларини ўтказишда амалиётда учраётган муаммолар юзасидан респондентларнинг фикрлари ўрганилганда 22 % баъзида турар жойларни текширишда қарор нусхаси фуқароларга тақдим этилмаслигини, 54 % махсус техник тадбирларни ўтказишда вақт чўзилиши ва тезкор ҳаракатланишнинг имкони йўқлигини, 24% кечиктириб бўлмайдиган вазиятларда санкция берувчи органга вақтида хабар бермаслик, санкция қарорини тасдиқламаслик каби фикрларни билдиришди. Демак, турар жойларни тезкор текширишда тезкор ходимлар текширилаётган объектда яшовчи ёки ишловчи фуқароларга тадбир ўтказишнинг қонуний асоси бўлган қарор мазмунини таништириб кўрсатиши ва бир нусхасини тақдим этиши шарт. Қарордан норози бўлганида прокурор, судга шикоят қилишини тушунтириш шахс ҳуқуқларини таъминлашга имкон беради. Банк сирига оид маълумотларни олиш прокурор рухсати (санкцияси) асосида ўтказилади. Маъмурий ҳудудда жойлашган давлат ва хусусий банк раиси номига сўровнома-

лар ва санкция берилган қарор нусхаси тақдим этилиб, банк мижозининг тегишли банк операциялари ҳақидаги маълумотлари олиниб, тезкор ходим шу асосда бошқа ТҚТларни ўтказиб, қонуний қарор қабул қилади. Бу борада амалиётда учраётган муаммо банк сирини ташкил этувчи фуқароларнинг шахсий маблағлари, жамғармаси ҳақида маълумотни олиш прокурорнинг рухсати билан амалга оширилишидир. Аслида эса фақат суднинг санкцияси асосида ушбу ҳаракатлар амалга оширилиши керак.

Почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш тадбирини ўтказишда суднинг санкцияси талаб этилади. Ушбу тадбирни ўтказишда почта жўнатмалари, телеграф ва бошқа хабарларни яширин кўздан кечириш орқали гумонланувчининг жиноий фаолияти ҳақида ахборот олишга алоҳида эътибор қаратилади.

Телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиш, улар орқали узатиладиган ахборотни олишда тезкор қидирув тадбирлари махсус техник воситалардан фойдаланган ҳолда олиб бориладиган сўзлашувларни, шу жумладан узатиладиган матнли, график ва мултимедиа ахборотини ноошкора эшитиб туриш, тутиб қолиш ва қайд этишдан иборат бўлиб, тадбир махсус ваколатли давлат органининг кучлари ва воситалари томонидан ижро этилади.

Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш тадбири абонентлар ёки абонент қурилмалари (фойдаланиладиган асбоб-ускуна) ўртасидаги боғланишлар санаси, вақти, давомийлиги тўғрисида ахборот ва бошқа маълумотларни яширин олишдан иборат бўлиб бу ҳам махсус ваколатли давлат органининг кучлари ва воситалари томонидан ижро этилади.

2004–2020 йиллар давомида уяли алоқа компанияларининг имконияти асосида мобил телефонлар орқали амалга оширилган кириш ва чиқиш кўнғироклари, СМС (қисқа мактуб) хабарлари ва телефон апаратининг IMEI код рақамлари ҳақида маълумотларни тўплаш бўйича тезкор тадбирлар ўтказилиб, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқишда қонун бузилиш ҳолатлари кузатилган. Масалан, телефон ўғирлиги эҳтиётсизлик оқибатида йўқотилган деб расмийлаштирилган, шу асосда жиноят иши қўзғатишдан рад этиш ҳақида қарор қабул қилинган. Ушбу иш амалиёти инсон ҳуқуқлари ва

эркинликларини бузилишига олиб келганлиги учун 2020 йилда Махсус ваколатли давлат органи (кейинги ўринларда - МВДО) ташкил этилди. Ушбу марказ билан тадбирни ўтказишда айрим муаммолар бор. Масалан, МВДО техник ходимлари штат бирлиги шаҳар-туманларда йўқлиги боис тадбир ижросини таъминлашда кўп вақтнинг сарфланиши ҳамда ТҚФда инсон ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини таъминлашга таъсир кўрсатмоқда. Бундан ташқари, амалиётда ТҚТларини ўтказишда тезкор ходимлар айрим қийинчиликларга дуч келишмоқда. Масалан, ҳолисларни тадбирга жалб этишда тезкор ходим ўз ойлик иш ҳақидан маблағ ажратиш пул бериши ёки тадбир ўтказилганидан сўнг рухсат, хабар беришда вақтнинг етишмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз мумкин. Шу масалада **“Амалиётда санкция асосида ТҚТларини ўтказишда қандай ташкилий муаммолар мавжуд?”**, деган савол орқали амалиёт ходимларининг фикрлари ўрганилганда, респондентларнинг 90 % ҳолисларнинг тадбирга жалб этилишида давлат томонидан маблағ ажратилмагани боис тезкор ходимлар уларга ўз ҳисобидан пул бериши; 100 фоиз респондентлар ушбу махсус тадбирларни ўтказиш бўйича ўқув-амалий қўлланмаларнинг йўқлиги; 42,0 фоизи ҳар бир тадбир бўйича ҳужжатларни тузиш тартиби ҳақида тезкор ходимларда етарли даражада билим, кўникма шалланмагани; 10,0 фоизи ТҚФга кўмаклашувчи шахсни терговга жалб этишнинг хавфсиз ва мақбул механизми йўқ, деб жавоб берган. **“Санкция асосида ўтказиладиган ТҚТларни расмийлаштиришда амалиётда қандай хато, камчиликлар кузатилмоқда?”** мазмунидаги саволга респондентларнинг 74,0 фоизи суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлардан келиб чиққан ҳолда, амалиётда тезкор-хизмат ҳужжатларининг намунаси йўқлиги; 22,0 фоизи ёш ходимга тажрибали ходим томонидан ҳужжатларни тузиш ўргатилмаслиги; 4,0 фоизи ҳужжатлар ўз вақтида тузилмаслиги; **“Кечиктириб бўлмайдиган вазиятда ТҚФни амалга оширувчи орган раҳбарининг қарори билан тадбир ўтказилгандан сўнг санкция олиш учун 24 соат етарли деб ҳисоблайсизми?”** мазмунидаги саволга респондентларнинг 66,0 фоизи фақат хабар беришга етарли, умумий муддат 48 соат бўлиши керак; 10,0 фоизи етарли деб ҳисоблайман; 14,0 фоизи тадбирлар дам олиш ва байрам кунлари амалга оширилганида 24 соат муддат етарли эмас; 10,0 фоизи тадбирлар олис ҳудудларда амалга оширилганида 24 соат муддат етарли эмас деган жавоб вариантини белгилашди. Ушбу муаммоларнинг вақтида ижобий ҳал этилиши шахс ҳуқуқлари поймол бўлишининг олдини олади.

Тезкор қидирув фаолиятни амалга оширувчи ваколатли давлат органлари фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ (банк сирига оид маълумотларни тўплаш; турар жойларни текшириш; почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш; телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурил-

малари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш; абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш) тадбирларини ўтказишда ваколатли судьядан санкция олишда қандай ҳужжатлар тузилиши ва қанча муддатда ҳужжатлар тақдим этилиши, кечиктириб бўлмайдиган вазиятларда тадбирни ўтказишга ким рухсат беришини ТҚФни амалга оширувчи органларнинг идоравий ҳужжатларида конкрет белгилаш талаб этилади.

Шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинлигини чеклаш билан боғлиқ тезкор-қидирув тадбирини ўтказиш учун тергов судьясига илтимоснома киритиш ҳақидаги қарорда ТҚФни амалга оширувчи органнинг номланиши, унинг раҳбари (мансабдор шахс) фамилияси, исми ва отасининг исми, шахсий имзоси, муҳр ва сана, шахснинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликлари чекланиши билан боғлиқ ўтказилиши лозим бўлган тезкор-қидирув тадбирининг номи, ТҚТларини ўтказиш асослари яъни, жисмоний ва юридик шахснинг мурожаати, жиноят иши доирасида суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг ёзма топшириғи ва бошқалар қайд этилиши, ушбу асосларнинг тафсилоти, содир этилган ёки содир этилиши қўллаётган ноқонуний фаолият тафсилотлари, “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонунда кўрсатилган ТҚТларини ўтказиш асослари, шартлари, тадбирни ўтказишдан кўзланган асосий мақсад каби кўплаб жиҳатлар акс этиши зарур деб ҳисоблаймиз. Мазкур амалиётни амалга ошириш учун биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексининг 29-моддаси матнини: *“Телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш, абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборотлар олишга оид тергов ҳаракатларини ўтказиш ҳақидаги, почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш, телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш, абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборотлар олишга қаратилган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш тўғрисидаги илтимосномаларни кўриб чиқиш”*; 36 ва 38¹-моддаларининг матнини: *“почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш, телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш, абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасида боғланишлар тўғрисида ахборотлар олиш ҳақида илтимосномалар бериш”* мазмунидаги қоидалар билан тўлдириш. Шунингдек, *“21¹-боб. Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар бўйича ахборот олиш”* номли институт билан тўлдириб, унинг

таркибида “Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар бўйича ахборот олиш учун асослар”; “Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар бўйича ахборот олиш тўғрисида илтимосномани кўриб чиқиш”; “Судья ажрими”; “Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар бўйича ахборот олиш тартиби” номли нормаларни белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонунининг 16-моддаси матни: “Турар жой дахлсизлигига, ёзишмалар, телефон орқали сўзлашувлар ва бошқа сўзлашувлар, алоқа тармоқлари орқали узатиладиган почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларининг сир сақланишига бўлган ҳуқуқларни чекловчи, шунингдек абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисидаги ахборотни олиш, банк сирини ташиқил этувчи маълумотларни олиш агар шахс, жамият ва давлат манфаатларини жиноий тажовузлардан ҳимоя қилишни таъминлаш учун ҳақиқий маълумотларни бошқа йўл билан олиш имкони бўлмаса, истисно чоралар сифатида тергов судьясининг санкцияси асосида йўл қўйилади. Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда, фуқароларнинг ҳаётига, соғлиғига, жисмоний ва юридик шахсларнинг мол-мулкига, худди шунингдек, уларнинг қариндошлари ва яқинларига нисбатан таҳдид юзага келган тақдирда, уларнинг телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларини эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олишга мазкур шахсларнинг аризасига ёки ёзма розилигига кўра, қонунчиликка мувофиқ тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари тасдиқлаган қарор асосида рухсат этилади, бу ҳақида тергов судьясига йигирма тўрт соат ичида хабар берилиб, қирқ саккиз соат ичида санкция олинishi ёхуд тадбир ўтказиш тугатилиши шарт” мазмунидаги қоида билан тўлдириш ҳамда 21-моддасини қуйидаги: “21-модда. Тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш тўғрисидаги қарорларнинг тергов судьяси томонидан кўриб чиқиш тартиби

Турар жой дахлсизлиги, ёзишмалар, банк сирига оид маълумотларни олиш, телефон орқали сўзлашувлар ва бошқа сўзлашувлар, алоқа тармоқлари орқали узатиладиган почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарлари сир сақланиши ҳуқуқларини чекловчи, шунингдек абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот ҳамда банк сирини ташиқил этувчи маълумотларни олишга қаратилган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш тўғрисидаги материалларни кўриб чиқиш тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи ва бундай тадбирларни ўтказиш ҳақида илтимоснома билан мурожаат қилган орган жойлашган ердаги тергов судьяси томонидан амалга оширилади. Алоҳида ҳолларда, бундай тадбирларни ўтказиш ҳақидаги материалларнинг тадбирлар ўтказилаётган жойдаги суд томонидан кўриб чиқишига йўл қўйилади.

Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари томонидан тезкор-қидирув тадбирини ўтказиш ҳақида тасдиқланган қарор ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш зарурлиги асослантирилган ҳолда судга тақдим этилади. Тергов судьяси тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш (узайтириш) учун асос бўлиб хизмат қилган бошқа материалларни ҳам талаб қилишга ҳақли. Уюшган жиноий гуруҳ, жиноий уюшма орасига уларни фош қилиш мақсадида киритилган ходимлар ёки фуқаролар, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи штатдаги ошкор этилмайдиган ходимлари тўғрисидаги маълумотлар бундан мустасно.

Тергов судьяси тақдим этилган материалларни кўриб чиқиш натижалари бўйича тегишли тезкор-қидирув тадбирини ўтказишга санкция беради ёки узайтириш ҳақида ажрим чиқаради ёхуд уни ўтказишни асослантирилган ҳолда рад этиб, қарорда бу ҳақда кўрсатиб ўтади. Тергов судьяси тезкор-қидирув тадбири ўтказилишига санкция беришни ёки узайтиришни рад этган тақдирда, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган юқори турувчи судга бундай қарор устидан шикоят қилишга ҳақли” мазмунида баён этиш лозим деб ҳисоблаймиз. Қонунчиликка бундай ўзгартиришларнинг киритилиши келгусида тезкор-қидирув тадбирларини инсон ҳуқуқ ва эркинликларига дахл қилмасдан ўтказишга олиб келади ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилишининг олдини олади.

Фарход БОБОМУРОДОВ,

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси, ю.ф.ф.д.(PhD).

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Агеев А.А., Ефанов С.И., Симоненко Д.А. Проведение осмотра жилища оперативными подразделениями органов внутренних дел: проблемы практики и пути их решения // Общество и право. 2020. №1 (71). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/проведение-осмотра-жильца-оперативными-подразделениями-органов-внутренних-дел-проблемы-практики-и-пути-их-решения> (дата обращения: 20.09.2024).
2. Антонович Е.К. Использование в доказывании результатов прослушивания телефонных переговоров в условиях развития информационных технологий (сравнительно-правовой анализ законодательства Российской Федерации и законодательства некоторых иностранных государств) // Lex Russica. 2019. №7 (152). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-v-dokazyvanii-rezultatov-proslushivaniya-telefonnyh-peregovorov-v-usloviyah-razvitiya-informatsionnyh-tehnologiy> (дата обращения: 21.09.2024).
3. Евгений В.Г. Прослушивание телефонных переговоров. Способ реализации результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном процессе // Закон и право. 2020. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proslushivanie-telefonnyh-peregovorov-sposob-realizatsii-rezultatov-operativno-rozysknoy-deyatelnosti-v-ugolovnom-protsesse> (дата обращения: 01.05.2024).
4. Стельмах В.Ю. Предмет контроля и записи переговоров как следственного действия // Актуальные проблемы российского права. 2016. №2 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predmet-kontrolya-i-zapisi-peregovorov-kak-sledstvennogo-deystviya> (дата обращения: 05.02.2024).
5. Шагин Д.Г. Оперативный осмотр в теории и практике оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел // Научный портал МВД России. 2017. №4 (40). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/operativnyy-osmotr-v-teorii-i-praktike-operativno-rozysknoy-deyatelnosti-organov-vnutrennih-del> (дата обращения: 26.01.2024).

ИНСОННИНГ МЕҲНАТГА ОИД КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚЛАРИ ТУШУНЧАСИ

АННОТАЦИЯ: мақолада инсоннинг меҳнатга оид конституциявий ҳуқуқлари тушунчаси ва турлари, мазмуни, уни амалга ошириш механизмлари, бу борадаги муаммолар ва уларнинг ечимларига оид илмий назарий ва амалий таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: меҳнат, ҳуқуқ, иш ҳақи, кафолатли тўлов, муносиб меҳнат қилиш, касб ва фаолият тури, хавфсизлик ва гигиена талаблари, қулай меҳнат шароитлари, камситиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, энг кам миқдор, адолатли ҳақ олиш.

Инсоннинг меҳнатга оид ҳуқуқлари ижтимоий ҳуқуқлар орасида энг кенг қамровлиси саналиб, у бевосита меҳнат қилиш ва таълим олиш, қайта тайёрлаш жараёнларини ҳам қамраб олади. Шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, конституциямизнинг “Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар” деб номланган IX-бобининг бешта моддасида меҳнат муносабатларига оид, тўртта моддасида таълим олиш билан боғлиқ ҳуқуқларнинг акс этганлиги фикримизнинг исботидир.

Айтиб ўтиш лозимки, янги тахрирдаги конституциямизга мувофиқ инсоннинг меҳнатга оид конституциявий ҳуқуқлари шахснинг ўз меҳнати, меҳнат шароитлари ва меҳнат муносабатларидаги ҳуқуқий ғимоясини таъминлашга қаратилган қонуний кафолатлар мажмуасини ўз ичига олади. Бу ҳуқуқлар, асосан, конституция ва меҳнат қонунчилиги орқали мустаҳкамланади ва ҳар бир фуқарога ўз меҳнат фаолиятини амалга ошириш, унинг шароитларини белгилаш ва меҳнат орқали адолатли ҳақ олиш имкониятини тақдим этади.

Л.А.Чиканованинг фикрича меҳнат эркинлигига оид конституциявий ҳуқуқлар, яъни шахснинг ўз меҳнат қобилиятларини эркин тасарруф этиш, фаолият турини ва касбни танлаш имконияти конституцияда белгиланган бўлсада, ходимга тўлиқ даражада таъбиқ этилмайди, қачонки ходим меҳнат шартномасини тузган (меҳнат ҳуқуқий муносабатига кирган) ҳолдагина у ўз конституциявий ҳуқуқини амалга ошириши мумкин. Шунингдек, меҳнат ҳуқуқий муносабатлари доирасида ходим ўзи мустақил равишда қайси касбда ишлашини ва қайси фаолият тури билан шуғулланишини белгилай олмайди, чунки бу шартлар улар томонидан ихтиёрий равишда меҳнат шартномасини тузишда белгиланган бўлади ва ходим уларни ўз хоҳишига кўра ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас.

Бизнингча ҳам бу ўринда Л.А.Чиканованинг фикрлари ўринли саналади, ҳар қандай ҳолда ходим меҳнатга оид конституциявий ҳуқуқлардан чекланмаган даражада фойдаланиши мумкин эмас ва бу меҳнат муносабатларида тарафларнинг тенглиги принципи ҳамда иш берувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бузилишига олиб келиши мумкин.

Амалдаги конституциямизнинг 42-моддасида мамлакатимизда инсоннинг меҳнатга оид ҳуқуқларининг умумий мазмуни белгиланган бўлиб, булар қуйидагилардан иборат; ҳар ким муносиб меҳнат қилиш, касб ва фаолият турини эркин танлаш, хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган қулай меҳнат шароитларида ишлаш, меҳнати учун ҳеч қандай камситишларсиз ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашнинг белгиланган энг кам миқдоридан кам бўлмаган тарзда адолатли ҳақ олиш, шунингдек ишчиликдан қонунда белгиланган тартибда ғимояланиш ҳуқуқига эга.

Меҳнат қилиш ҳуқуқининг мазмуни шундаки, ҳар бир шахс меҳнат қилиш ва фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ шахсга мустақил равишда меҳнат турини танлаш, шу билан бирга, меҳнат қилиш шароитларини ўз хоҳишига кўра белгиловчи меҳнат муносабатларига киришиш ҳуқуқини беради. Мазкур ҳуқуқ ҳам ўз ўрнида бир қанча таркибий қисмлардан иборат.

Жумладан, ҳар бир шахс касб ва фаолият турини эркин танлаш ҳуқуқига эга.

Ҳар бир инсоннинг ўз касби ва фаолият соҳасини эркин танлаш ҳуқуқига эга бўлиши инсон ҳуқуқларининг асосий таркибий қисмидир. Бундай ҳуқуқ инсоннинг шахсий эркинлиги, ўз иқтисодии ва қизиқишларини ривожлантириш, ҳамда жамиятда муносиб ўринга эга бўлишини таъминлайди. Касбни танлашда жинси, ирқи, дини ёки ижтимоий келиб чиқишига қараб камситишга йўл қўйилмайди. Мазкур ҳуқуқ орқали инсон касбий салоҳиятини ошириш ва ўзини ривожлантириш имкониятига эга бўлиши керак, бу унинг шахсий ва касбий ўсишига хизмат қилади. Бу ҳуқуқ жамият ривожини учун ҳам муҳим бўлиб, ҳар бир шахснинг иқтисодидан самарали фойдаланиш имконини беради.

Е.М.Рузаева мазкур ҳуқуқни амалда қўллаш мажбуриятлар билан боғлиқлигини, агар ходим касб ва фаолият турига оид белгиланган талабларга мувофиқ келмаса у бу ҳуқуқдан фойдаланиши чекланиши сабабли ҳам мажбурият орқали бажариловчи ҳуқуқ сифатида эътироф этган.

Юқоридаги фикрни инкор этмаган ҳолда айтиш мумкинки, мазкур ҳуқуқнинг амалга оширилишини давлат кафолатлашини инобатга олиш лозим, чунки, айрим тоифадаги ходимларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш давлат кафолатларидан саналади.

Тенглик ва камситишларга йўл қўймаслик ҳуқуқи: бунда ҳар бир шахснинг меҳнат ҳуқуқи, жинс, ирқ, миллат, эътиқод ёки сиёсий қарашларидан қатъи назар, кафолатланган. Ишга қабул қилишда, иш ҳақида, лавозимларда тенглик таъминланиши керак. Меҳнат муносабатларида тенглик ва камситишларга йўл қўймаслик ҳуқуқи ҳар бир шахснинг ўзини эркин ва тенг ҳуқуқли меҳнат муҳитида ҳис этишини таъминлашга қаратилган муҳим тамойиллардан биридир. Бу ҳуқуқлар инсоннинг камситилмаслиги, ҳар қандай турдаги табақалаштиришга ёки адолатсиз муомалага дуч келмаслиги учун кафолат беради ва инсоннинг шахсий қадр-қиммати, қобилияти ва ижтимоий мақомидан қатъи назар тенг имкониятларга эга бўлишини таъминлайди.

Шунингдек, агар инсон ўзини камситилган деб ҳисобласа, у шикоят қилиш ва ўз ҳуқуқларини ғимоя қилиш учун ваколатли органларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Камситишга қарши қонунлар ва муассасалар буни амалга оширишга ёрдам беради.

Хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган қулай меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқи: инсон хавфсиз, соғлом ва адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқнинг мақсади шахснинг соғлиғи ва ҳаётини ғимоя қилишдир. Иш жойида хавфсизлик стандартларига риоя қилиниши, қулай иш шароити ва зарур меҳнат муҳофазаси таъминланиши талаб этилади.

Адолатли иш ҳақи олиш ҳуқуқи: ҳар бир шахс ўз меҳнати учун адолатли ҳақ олиш ҳуқуқига эга. Бу ҳақ минимал иш ҳақи кафолати, белгиланган иш соатларига мос тўловларнинг адолатлилиги, шунингдек, тенг иш учун тенг ҳақ олиш тамойилини қамраб олади.

Адолатли иш ҳақи олиш ҳуқуқи ишчиларнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва уларнинг ижтимоий фаровонлигини яхшилаш учун муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳуқуқ ишчиларнинг меҳнатга бўлган му-

носабатини, ишчанликни оширишга ва иш жойидаги муносабатларни яхшилашга ёрдам беради. Иш ҳақини адолатли тақсимлаш ижтимоий барқарорликка ва иқтисодий ривожланишга ҳисса қўшади.

Ўзбекистон қонунчилигида кўра, иш берувчи ишчиларга белгиланган энг кам иш ҳақидан кам тўлов қилмаслиги шарт. Бу давлат томонидан тасдиқланган энг кам иш ҳақи меъёри иш берувчилар ва ишчилар учун мажбурий ҳисобланади ва меҳнат фаолияти учун энг кам ҳақни белгилайди.

Меҳнат кодексига мувофиқ, иш берувчи ортиқча иш, дам олиш ва байрам кунларида ишлаш учун қўшимча тўловлар жорий қилиш мажбуриятини олади. Иш ҳақи ўз вақтида тўланиши керак. Меҳнат кодекси иш ҳақи миқдорини қисқартириш ёки уни кечиктириб тўлашга йўл қўймаслигини талаб қилади. Шунингдек, иш берувчилар махсус меҳнат шaroитларида, жумладан, оғир ёки зарарли шaroитларда ишловчи ишчиларга қўшимча тўловлар, компенсациялар ёки имтиёзлар бериши лозим. Бу ишчиларнинг меҳнат шaroитига мос адолатли тўловлар билан таъминланишига ёрдам беради.

Гарчи, адолатли иш ҳақини белгилаш бозор конъюктурасига зид бўлса-да аҳоли эҳтиёжманд қисмини ижтимоий ҳимоялашга қаратилганлигини ҳам инобатга олиш лозим. Бу иш ҳақларини нақд пулсиз электрон тизимлар орқали ёки конверт усулида маош тўлаш каби ҳолатларни ўз вақтида бартараф қилади ва хусусий сектор томонидан мазкур ҳуқуқ бузилишининг олдини олишга хизмат қилади.

Дам олиш ва таътил ҳуқуқи: мазкур ҳуқуқ конституциямизнинг 45-моддасига мувофиқ ёлланиб ишловчиларга иш вақтининг давомийлигини, дам олиш ва ишланмайдиган байрам кунларини, ҳақ тўланадиган ҳар йилги меҳнат таътилин белгилашни таъминлайди. Фуқаролар белгиланган иш соатлари ва меҳнат қонунчилигида кўзда тутилган таътиллاردан фойдаланиш ҳуқуқига эгалар. Бу дам олиш кунлари, ҳафталик дам олиш ва ҳар йилги таътиллари ўз ичига олади.

Ўзбекистонда дам олиш ва таътил ҳуқуқи ҳар бир ишчининг соғлом ва самарали меҳнат қилишини таъминлаш, шунингдек, уларнинг дам олиш ва шахсий эҳтиёжлари учун вақт ажратишни кафолатлайди. Бу ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Меҳнат кодексига мустақамланган ва ҳар бир иш берувчи ушбу ҳуқуқларни таъминлаш мажбуриятини олади.

Меҳнат кодексига мувофиқ, ҳар бир ишчига ҳар йили тўлиқ ҳақ тўланадиган таътил берилади. Таътилни умуий давомийлиги ишчи меҳнат тажрибаси, лавозими ва корхона шaroитларига боғлиқ. Ўзбекистонда одатий таътилни энг оз муддати 21 календар кундан иборат бўлиб, алоҳида меҳнат шaroитлари ёки меҳнат вазифаларига кўра қўшимча таътиллار берилган ҳолатлар мавжуд. Масалан, оғир ёки зарарли иш шaroитларида ишловчи ишчиларга қўшимча дам олиш кунлари таътил сифатида берилган бўлиши мумкин. Шунингдек, махсус хизматлар, ўқув машғулоти ёки маълум вазифалар бўйича ҳам қўшимча таътиллари белгиланиши мумкин. Қонунчиликда қайд этилган ижтимоий таътилларга бола парвариши, туғишга тайёргарлик кўриш ва бошқа турдаги ижтимоий эҳтиёжлар учун таътиллари киради. Масалан, аёлларга туғриққа қадар ва туғишдан кейинги даврда тўлиқ ҳақ тўланадиган таътил берилади.

Касаба уюшмаларига бирлашиш ҳуқуқи: Конституциямизнинг 73-моддасига мувофиқ касаба уюшмалари ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар.

Бу ҳуқуқ шунингдек, "Касаба уюшмалари тўғрисида"ги қонун билан мустақамланган бўлиб, касаба уюшмалари ишчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг меҳнат шaroитларини яхшилаш ва иш жойида адолатли меҳнат муносабатларини таъминлаш мақсадида ташкил этилади.

Касаба уюшмалари ишчиларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилади, иш берувчилар билан музокаралар олиб боради, иш ҳақи, меҳнат шaroитлари, дам олиш ва таътиллари каби масалаларни ҳал қилишда иштирок этади. Касаба уюшмалари меҳнат кодекси ва қонунларга мувофиқ ишчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга қўмаклашади.

Ишсизликдан ҳимоя қилиш ҳуқуқи: мазкур ҳуқуқ мазмунан конституциямизнинг 43-моддасида белгиланган давлат фуқароларнинг бандлигини таъминлаш, уларни ишсизликдан ҳимоя қилиш, шунингдек, камбағалликни қисқартириш чораларини кўради. Давлат фуқароларнинг касбий тайёргарлигини ва қайта тайёрланишини ташкил этади ҳамда рағбатлантиради, деган кафолатларнинг амалга оширилишини талаб қилиш ҳуқуқи орқали амалга оширилади.

Ишсизликдан ҳимоя қилиш ҳуқуқининг аҳамияти шундаки, фуқароларнинг иқтисодий фаровонлигини таъминлаш, уларнинг ижтимоий аҳолини яхшилаш ва ишсизлик туфайли юзага келиши мумкин бўлган салбий ҳолатларни камайтиришга ёрдам беради. Бу ҳуқуқ ишсиз қолган шахсларга давлатнинг қўллаб-қувватлашини кафолатлаб, уларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш имкониятини беради.

Ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва меҳнат низоларини ҳал қилиш имконияти: шахс ўз меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун суд ёки бошқа қонуний институтларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Меҳнат низоларини ҳал қилиш жараёнида ишчи ва иш берувчининг ҳуқуқлари тенг тарзда кафолатланиши лозим.

Мазкур ҳуқуқнинг амалда таъминланиши конституциямизнинг 55-моддасида белгиланган ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда ман этилмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли эканлиги билан чамбарчас боғланган. Шунингдек, ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда ҳолис суд томонидан кўриб чиқирилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Бу ҳуқуқ иш берувчи ва ишчи ўртасидаги меҳнат муносабатларида адолатлиликни таъминлаш, низоларни ҳал қилиш ва меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларини ўз ичига олади. Мазкур механизмлар эса, касаба уюшмаларига мурожаат қилиш, суд орқали ҳимояланиш, меҳнат инспекциясига мурожаат қилиш ҳамда меҳнат низоларини ҳал қилиш комиссиялари орқали амалга оширилади.

Ушбу конституциявий ҳуқуқлар ҳар бир инсоннинг иш жойидаги адолат, хавфсизлик ва тенгликка бўлган талабларини ҳимоя қилишга хизмат қилади.

Бунёдҷон ЭШОНҚУЛОВ,

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси мустақил изланувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Киященко Л.Т. Справедливая оплата труда: проблемы и направления совершенствования в современной России // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2023. – № 6 (часть 1) – С. 55-60
2. Рузаева Е.М. Принцип свободы труда: понятие и соотношение с категориями «право на труд» и «труд как обязанность» // Социально-политические науки. 1'2016. -С. 51-59.
3. Чиканова Л.А. Право на труд: конституционный и международный аспекты // Журнал российского права № 5 – 2018.
4. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.12.2019 й., 03/19/588/4115-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 18.05.2022 й., 03/22/770/0424-сон; 29.11.2023 й., 03/23/880/0905-сон; 14.08.2024 й., 03/24/942/0612-сон

ОХРАНА ТРАДИЦИОННЫХ ЗНАНИЙ В СИСТЕМЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И РЕКОМЕНДАЦИИ ВОИС

АННОТАЦИЯ:

данная статья рассматривает проблему охраны традиционных знаний в контексте системы интеллектуальной собственности. Анализируется международный опыт и рекомендации Всемирной организации интеллектуальной собственности (ВОИС) по данному вопросу. В работе исследуются различные подходы к защите традиционных знаний, обсуждаются преимущества и недостатки существующих механизмов, а также предлагаются возможные пути совершенствования международной системы охраны традиционных знаний.

Ключевые слова: традиционные знания, интеллектуальная собственность, ВОИС, ЮНЕСКО.

Традиционные знания (ТЗ) представляют собой уникальное культурное наследие, передаваемое из поколения в поколение в рамках определенных общин или групп. Они включают в себя практические навыки, инновации, методы и знания, связанные с различными аспектами жизни, такими как сельское хозяйство, медицина, искусство и ремесла (WIPO, 2020). В условиях глобализации и коммерциализации знаний вопрос о защите ТЗ становится все более актуальным.

Однако охрана ТЗ в рамках существующей системы интеллектуальной собственности (ИС) сопряжена с рядом проблем. Традиционные механизмы защиты ИС, такие как патенты и авторское право, часто не подходят для охраны ТЗ из-за их коллективной природы, отсутствия фиксированной формы и долгосрочного характера развития (Oguamanam, 2019). Это создает риск незаконного присвоения и коммерческой эксплуатации ТЗ без надлежащего признания и компенсации их истинным владельцам.

Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС) играет ключевую роль в разработке и реализации международных стандартов для защиты традиционных знаний (ТЗ) и традиционных культурных выражений (ТКЭ). В условиях глобализации и активного обмена информацией, охрана традиционных знаний становится все более важной задачей. ВОИС активно работает над созданием механизмов, направленных на обеспечение правовой защиты и продвижение традиционных знаний на международном уровне. ВОИС разрабатывает и продвигает международные правовые нормы и стандарты для защиты традиционных знаний.

ВОИС инициировала разработку Соглашения по правам интеллектуальной собственности, касающегося традиционных знаний и культурных выражений. Переговоры проводятся в рамках Межправительственного комитета ВОИС по интеллектуальной собственности, генетическим ресурсам, традиционным знаниям и фольклору (далее – МКГР).

Комитет разработал следующие стандарты и рекомендации, которые формально не отражены в существующих стандартах международного патентного права, но имеют, тем не менее, важное значение для защитной охраны: - Комитет утвердил стандарты документирования традиционных знаний, отражающие необходимость фиксации и

соблюдения условий доступа к документированным традиционным знаниям и их использования; - Комитет подготовил рекомендации по вопросам экспертизы патентов, связанных с ТЗ, применение которых существенно повысит вероятность недопущения выдачи незаконных патентов на традиционные знания.

Начиная с середины двадцатого века, международное сообщество постепенно стало признавать необходимость устойчивого развития и осознавать важность традиционных знаний (ТЗ), которыми обладают коренные народы и местные сообщества (КНМС), для достижения этой важной политической цели. Ранние обсуждения этой политики, начавшиеся в Экономическом и Социальном Совете ООН, Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) и Международном союзе охраны природы, способствовали глобальному признанию этих вопросов. Оно расширилось после первой Конференции ООН по проблемам окружающей среды человека, состоявшейся в Стокгольме в 1972 году, и получило более широкое признание в политической терминологии благодаря докладу Всемирной комиссии по охране окружающей среды и развитию (WCED) 1987 года под названием «Наше общее будущее».

На своей 12-й сессии, проходившей в Женеве 25–29 февраля 2008 года, Межправительственный комитет ВОИС по интеллектуальной собственности, генетическим ресурсам, традиционным знаниям и фольклору принял важное решение. Секретариат ВОИС был поручен подготовить рабочий документ для следующей, 13-й сессии комитета. Этот документ должен был охарактеризовать существующие международные обязательства и возможности для охраны традиционных знаний, выявить существующие проблемы, а также предложить меры для их устранения. Особое внимание уделялось правовым и другим мерам на международном, региональном и национальном уровнях.

Стоит добавить, что ВОИС определяет традиционные знания как создаваемые, поддерживаемые и развиваемые коренными народами и местными сообществами, которые тесно связаны с их культурным наследием, социальной или национальной идентичностью. Эти знания, являющиеся важной частью культурного наследия, передаются из поколения в поколение, как в устной, так и в письменной или

иной форме, и могут быть изменчивыми, развивающимися с течением времени. Они могут включать в себя ноу-хау, навыки, инновации, практики и учения, отражающие динамичный характер культуры.

Предоставление прав интеллектуальной собственности (ПИС) на традиционные знания (ТЗ) коренным народам и местным сообществам (КНМС) было предложено как чрезмерное препятствие для инноваций, которое, ограничивая потоки информации, создает экономические неэффективности и ослабляет стимулы для создания, в конечном итоге подрывая устойчивое развитие в этом процессе. Карьяла утверждает, что основной стимул для предоставления прав интеллектуальной собственности (таких как авторские права и патенты) заключается в поощрении создания «социально желательных изобретений и произведений», а не в вознаграждении «социальных творческих вкладов».

Международный опыт охраны традиционных знаний

Многие страны и региональные организации разработали свои подходы к охране ТЗ. Например, Индия создала Цифровую библиотеку традиционных знаний (TKDL) для предотвращения ошибочной выдачи патентов на изобретения, основанные на традиционных знаниях (Gupta, 2011). Перу приняло закон, требующий получения предварительного информированного согласия от коренных общин перед использованием их ТЗ в коммерческих целях (Tobin, 2013).

Африканская региональная организация интеллектуальной собственности (ARIPO) разработала Свакопмундский протокол об охране традиционных знаний и выражений фольклора, который предусматривает “sui generis” защиту ТЗ (Nkomo, 2013). Этот подход отличается от традиционных механизмов ИС и учитывает специфику ТЗ.

Однако эти национальные и региональные инициативы имеют ограниченный эффект в глобальном масштабе. Отсутствие международно-правового инструмента по охране ТЗ создает пробелы в защите и затрудняет трансграничное сотрудничество в этой области.

Рекомендации ВОИС и их критический анализ

Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС) играет ключевую роль в разработке международных стандартов охраны ТЗ. Межправительственный комитет ВОИС по интеллектуальной собственности, генетическим ресурсам, традиционным знаниям и фольклору (МКГР) работает над созданием международно-правового инструмента для эффективной охраны ТЗ (WIPO, 2019).

ВОИС рекомендует комплексный подход к охране ТЗ, который включает:

1. Разработку sui generis систем защиты ТЗ, учитывающих их уникальные характеристики.
2. Адаптацию существующих механизмов ИС для лучшей защиты ТЗ.
3. Создание баз данных и реестров ТЗ для предотвращения ошибочной выдачи патентов.
4. Внедрение требований о раскрытии происхождения ТЗ в патентных заявках.
5. Разработку механизмов совместного пользования выгодами от коммерческого использования ТЗ.

Однако эти рекомендации вызывают ряд дискуссий и критики. Некоторые исследователи утверждают, что создание специальных систем защиты ТЗ может привести к фрагментации международной системы ИС и усложнению правоприменения (Drahos, 2014). Другие отмечают, что базы данных ТЗ, хотя и полезны для предотвращения ошибочной выдачи патентов, могут облегчить незаконный доступ к ТЗ и их присвоение (Okediji, 2018).

Согласно Конвенции о биологическом разнообразии, государства-участники обязаны уважать, сохранять и поддерживать традиционные знания, нововведения и практики коренных и местных общин, которые важны для сохранения и устойчивого использования биологического разнообразия. Эти знания должны использоваться с одобрения и при участии их носителей, а также обеспечиваться справедливым распределением выгод, возникающих в результате их применения.

Нагойский протокол устанавливает, что каждая сторона обязана принимать меры для обеспечения доступа к традиционным знаниям, связанным с генетическими ресурсами, с предварительного согласия или одобрения коренных и местных общин, являющихся их носителями, а также с их участием (статья 7). Кроме того, в статье 5.5 говорится о необходимости принятия мер для справедливого и равного распределения выгод от использования таких знаний с коренными и местными общинами на основе взаимосогласованных условий.

Охрана традиционных знаний в системе интеллектуальной собственности представляет собой сложную и многогранную проблему, требующую комплексного подхода. Международный опыт и рекомендации ВОИС предоставляют ценную основу для разработки эффективных механизмов защиты ТЗ. Однако необходимо критически оценивать предлагаемые решения и учитывать их потенциальные последствия.

Шохрухбек ТИЛЛАБОВЕВ,

преподаватель кафедры Международного права и прав человека Ташкентского государственного юридического университета.

Список использованной литературы:

1. Antons, C. (2012). Traditional knowledge, traditional cultural expressions and intellectual property law in the Asia-Pacific region. Kluwer Law International.
2. Тиллабоева, Ш. (2024). Роль ВОИС в охране и продвижении традиционных знаний в области интеллектуальной собственности. В Проблемы правового регулирования интеллектуальной собственности (с. 312). Сборник материалов международной научно-практической конференции. Ташкент: Ташкентский государственный юридический университет.
3. См. документ WIPO/GTRKF/IC/4/14, доступен на: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_grtkf_ic_4/wipo_grtkf_ic_4_14.pdf
4. WIPO. The Protection of Traditional Knowledge: Draft Articles. October 3, 2016. Annex. P. 6. URL: https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=353556 (accessed date: 07.06.2019).
5. Dennis Karjala, ‘Sustainability and Intellectual Property Rights in Traditional Knowledge’ (2012) 53 Jurimetrics 57, 62–64
6. Нагойский протокол регулирования доступа к генетическим ресурсам и совместного использования выгод
7. Конвенция о биологическом разнообразии
8. Correa, C. M. (2017). Intellectual property rights and the use of compulsory licenses: Options for developing countries. South Centre.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО КУЛЬТУРНОГО ПРАВА

АННОТАЦИЯ: в настоящей статье раскрыта сущность и правовая составляющая имплементации международных договоров в системе международного культурного права. В статье охарактеризованы основные формы имплементации международных договоров в сфере международного культурного права в национальное законодательство государств, в том числе, Республики Узбекистан; охарактеризованы методы и формы такой имплементации. С точки зрения объективного анализа раскрыто содержание процесса имплементации международных договоров в сфере международного культурного права в национальное законодательство государств, в том числе, Республики Узбекистан; обращено особое внимание на границы их возможного применения. Проведенный анализ позволил выделить ряд теоретических выводов и прикладных рекомендаций.

Ключевые слова: международное культурное право, имплементация, трансформация, гармонизация, международный договор, конвенция, соглашение, протокол, дополнительный протокол, национальное законодательство, ООН, ЮНЕСКО, УНИДРУА, Узбекистан.

Современное развитие общественных и международных отношений приводит к расширению круга регулируемых международным правом отношений. Международное культурное право регламентирует широкий круг вопросов, начиная собственно культурных отношений, заканчивая смежными – отношениями в сфере науки, музейного дела, археологии др.

В этой связи, международным сообществом, в первую очередь благодаря ряду международных организаций, таким как, ООН, ЮНЕСКО и УНИДРУА приняты ряд международных договоров, соглашений и конвенций, направленных на развитие договорных основ международного культурного права.

Так, например, Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предотвращение незаконного вывоза и передачи прав собственности на культурные ценности от 14 ноября 1970 г. «обязывает государств-участников установить правила, регулирующие перемещение объектов культурного наследия, нарушение которых является прямым нарушением норм международного права».

Согласно ст. 5 Конвенции, государства учреждают уполномоченные органы в сфере охраны культурного наследия от незаконного перемещения, а также устанавливают свидетельства, разрешающие вывоз культурных ценностей с их территории. Данные меры, призванные стать практическими средствами борьбы с незаконным оборотом культурных ценностей, рассчитаны на имплементацию в национальном законодательстве.

Конвенция УНИДРУА по похищенным и незаконно вывезенным культурным ценностям от 24 июня 1995 г. предусматривает решение вопросов о возврате незаконно вывезенных культурных ценностей в государствах-участниках компетентными органами, рассматривающими поручения, направленные государствами, с территории которых тот или иной объект неправомерно вывезен. При этом Конвенцией закреплён перечень деяний, которые подпадают под категорию незаконного вывоза культурных ценностей.

Это является нормативной основой для государств для закрепления в национальном законодательстве состава правонарушения против объектов культурного наследия.

Эти и ряд других международных договорных актов, направлены на защиту культурных ценностей от преступных посягательств, которые были в той или иной форме имплементированы в национальное законодательство целого ряда государств. Кроме того, как следует из приведенных выше международно-правовых актов, механизм контроля за перемещением культурных ценностей и противодействия незаконному их вывозу государства должны разрабатывать самостоятельно, закрепляя его в национальном законодательстве.

Как показывает практика обобщения и анализа законодательства государств-членов, проводимая ЮНЕСКО, в разных государствах правовое регулирование вопросов охраны культурных ценностей имеет различный нормативный уровень: как законодательных актов, так и подзаконных актов. В частности, вопросы, урегулированные конвенциями и многосторонними договорами имплементированы в законодательные акты, а декларации и рекомендации в основе своем, в подзаконные акты.

Многие из ныне действующих нормативных актов зарубежных государств, направленные на предотвращение незаконного оборота культурных ценностей были приняты еще до вступления в силу Конвенции 1970 г. Вместе с тем, законодательство многих государств, принятое уже после Конвенции 1970 г. исходит из необходимости соответствия ее основным положениям:

1. Законодательство Австрийской Республики. Вопросы защиты культурных ценностей регулируются Законом об экспорте объектов, имеющих историческое, художественное и культурное значение 1985 г. В соответствии с Законом, объектом перемещения за пределы государства могут являться предметы исторического, художественного и культурного значения, за исключением тех, перемещение которых может нарушать «публичный интерес», а также ра-

боты ныне живущих деятелей культуры и искусства, либо умерших менее 20 лет назад.

Как можно видеть, такая формулировка дает достаточно широкие полномочия государственным органам по осуществлению надзора в сфере защиты культурного наследия и позволяет включать в перечень предметов, запрещенных к вывозу, многое, а то и любые культурные ценности.

Функция государственному надзору за экспортом и перемещением объектов культурного наследия, согласно Закону, состоит в лицензировании права на их перемещение. За нарушение требований законодательства устанавливается ответственность в виде лишения свободы на различные сроки, в зависимости от тяжести совершенного деяния, а также штраф.

2. Законодательство Королевства Испания. В Королевстве Испания вопросы охраны культурного наследия урегулированы Законом № 13/1985 об испанском культурном наследии 1985 г. И Королевским декретом № 111/1986 о порядке применения указанного выше закона 1986 г.

Механизм контроля за перемещением культурных ценностей и противодействия незаконному их вывозу может осуществляться всеми законными способами, одним из которых, как показывает практика, является налогообложение деятельности по ввозу и вывозу культурных ценностей.

В соответствии со ст. 30 Закона, экспорт культурных ценностей является предметом налогообложения, размер которого может составлять до 30 % от стоимости соответствующего объекта культурного наследия. Помимо налогообложения государство также выдает разрешения на вывоз объектов культурного наследия, что служит задаче упорядочения ввоза-вывоза, а также государственного контроля за перемещением данных объектов.

Также исследователи отмечают, что в Испании, посягательство на культурные ценности является квалифицированным составом уголовного преступления.

3. Законодательство Республики Италия. Согласно закону Италии об охране культурного наследия 1999 г. действует полный запрет на вывоз определенных категорий культурных ценностей, в частности, античных произведений искусства, владельцы которых обязаны не только информировать власти о месте их нахождения, но и об их изменении.

В том случае, если объект культурного наследия принадлежит государству, он не подлежит отчуждению.

Гражданским кодексом Италии предусмотрено положение, согласно которому культурные ценности, находящиеся в собственности корпораций или религиозных объединений, также не могут быть отчуждены. В стране ведется реестр культурных ценностей, не подлежащих отчуждению.

4. Законодательство Федеративной Республики Германия. Вопросы защиты культурных ценностей регулируются Законом ФРГ «О защите культурной ценности Германии от экспроприации» 1955 г. В соответствии с Законом не подлежат вывозу за пределы страны объекты культурной собственности, включая библиотечные материалы, перемещение которых может повлечь за собой невосполнимый

ущерб для германского культурного наследия. Уполномоченный орган государственной власти ФРГ ведет перечень таких объектов культурного наследия.

Также отмечается, что в Германии, посягательство на культурные ценности является квалифицированным составом уголовного преступления.

5. Законодательство Королевства Нидерланды. В Королевстве Нидерланды вопросы охраны культурного наследия урегулированы Актом об охране культурного наследия 1984 г.

Отметим, что значительный интерес представляет собой такая форма противодействия незаконному обороту культурных ценностей, как законодательный запрет на совершение всех юридических действий с объектом, имеющим правовой статус особо охраняемого государством.

Согласно Акту об охране культурного наследия от 1 февраля 1984 г., запрещается совершать какие-либо юридические действия с объектом культурного наследия, находящимся под охраной государства, без предварительного уведомления уполномоченного надзирающего должностного лица.

6. Законодательство Швейцарской Конфедерации. Отметим, что ряд государств закрепили в своем законодательстве жесткие меры, направленные на сохранение национального культурного наследия, включая полный запрет на вывоз культурных ценностей. Например, в Швейцарской Конфедерации государственным министром может быть установлен полный запрет на вывоз объектов культурного наследия в соответствии со ст. 52 Закона о Национальной трастовой комиссии 1972 г.

7. Законодательство Федеративной Республики Индии. Согласно Закону Индии № 24 о древних памятниках, археологических памятниках и руинах 1958 г., с поправками, внесенными Законом о древностях и художественных сокровищах 1972 г., вывоз культурных ценностей из нее запрещен.

8. Законодательство Федеративной Республики Бразилии. В соответствии с Законом Бразилии № 4845 запрещающий вывоз произведений искусства, созданных до окончания монархического периода от 1965 г., объекты культурного наследия, созданные до окончания периода монархии, не подлежат вывозу с территории Бразилии ни при каких обстоятельствах.

9. Законодательство Соединенного королевства Великобритании и Северной Ирландии. В Великобритании вывоз объектов культурного наследия допускается в том случае, если возраст данного объекта не превышает 50 лет, либо его стоимость не превышает 16.000 фунтов стерлингов, что установлено Актом об импортных, экспортных и таможенных полномочиях (обороне) 1939 г., введенный в действие Актом об экспорте товаров (контроле) 1985 г. с поправками.

10. Законодательство Исламской Республики Иран. Одним из направлений государственного контроля за оборотом культурных ценностей является лицензирование деятельности разного рода специалистов и экспертов, осуществляющих оценку объектов, имеющих историко-культурное значение, а равно лицензирование деятельности по торговле такими объектами. Согласно закону Ирана о

сохранении древностей Персии 1930 г., все лица, на профессиональной основе осуществляющие торговлю объектами культуры, должны иметь лицензию установленного государственного образца.

11. Законодательство Республики Ганы. Весьма эффективным средством предотвращения незаконного перемещения культурных ценностей является криминализация данных деяний и установление суровых санкций за их совершение. В соответствии с законом Ганы о национальных музеях 1969 г., за нарушение требований к охране культурного наследия с лица взыскивается штраф в размере до 150 000 долларов США, или лишения свободы на срок до одного года.

12. Законодательство Соединенных Штатов Америки. В США согласно Кодексу Федеральных Правил США, максимальные санкции, предусмотренные за правонарушения в сфере оборота объектов культурного наследия, составляют до 100 000 долларов США, или лишения свободы на срок до пяти лет.

Обобщение материалов законодательной практики зарубежных государств свидетельствуют о том, что многие нормативно-правовые акты были изменены или отменены с принятием Конвенции о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности 1970 г.

Таким образом, анализ законодательства зарубежных стран показывает, что в большинстве государств действует полный или частичный запрет на вывоз культурных ценностей. В случае же если такой вывоз и разрешен, то он осуществляется, лишь по разрешению уполномоченного государственного органа, а в некоторых ситуациях и высшего должностного лица данного государства. Сама же процедура получения разрешения на вывоз культурных ценностей является многоступенчатой и сложной, что делается специально в целях сохранения национального культурного достояния именно на территории государства законного правообладателя и недопущения утечки культурных ценностей за границу.

В то же время, следуя нормам Конвенции 1970 г., государства-участники устанавливают такие механизмы контроля, которые способствовали бы повышению эффективности международного сотрудничества в сфере розыска и возвращения законным владельцам похищенных и незаконно вывезенных культурных ценностей.

Проведенный анализ зарубежного законодательства показал, что правонарушения против культурных ценностей рассматриваются, как правило, в качестве уголовного преступления или административного правонарушения (чаще всего административного правонарушения). Между тем, остается неразрешенным как в международных договорно-правовых актах, так и в национальном законодательстве государств вопрос о методах и формах проведения экспертизы в целях установления культурной ценности того или иного объекта. Хотя именно экспертиза с целью признания объекта имеющим культурную ценность является ключевым моментом не только при определении его охранного статуса, но и при выдаче разрешения на вывоз.

Несмотря на определенные успехи в противодействии незаконному вывозу культурных ценностей, необходимо

в то же время подчеркнуть, что действующая на сегодня система пока еще далека от совершенства. Повышение ее эффективности в современных условиях требует дальнейшего совершенствования как международной договорной и национально-правовой нормативной базы, так и организационно-институциональных основ.

Нигорахон ФАЙЗУЛЛАЕВА,

старший преподаватель кафедры «Международное публичное право и государственно-правовые дисциплины» Университета мировой экономики и дипломатии, доктор философии по юридическим наукам (PhD).

List of used literature

1. См.: Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предотвращение незаконного ввоза, вывоза и передачи прав собственности на культурные ценности от 14 ноября 1970 г. // Правовая система «Гарант Максимум»
2. См.: Конвенция УНИДРУА по похищенным и незаконно вывезенным культурным ценностям от 24 июня 1995 г. // Правовая система «Гарант Максимум»
3. См.: Бернская Конвенция по охране литературных и художественных произведений от 9 сентября 1886 г. (ред. от 28 сентября 1979 г.); Конвенция УНИДРУА о похищенных или незаконно вывезенных культурных ценностях (Рим, 24 июня 1995 г.); Конвенция ЮНЕСКО об охране всемирного культурного и природного наследия 1972 г.; Конвенция ЮНЕСКО об охране и поощрении разнообразия форм культурного самовыражения 2005 г.; Конвенция ЮНЕСКО об охране подводного культурного наследия 2001 г.; Конвенция ЮНЕСКО о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 г.; Конвенция ЮНЕСКО о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности 1970 г.
4. Status of Ratification of conventions and agreements adopted under the auspices of UNESCO (as at 1 July 2021) // https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378425_eng/PDF/378425eng.pdf.multi.page=11.
5. См.: UNESCO. The Protection of Movable Cultural Property, 2014 // <http://www.unesco.org>.
6. Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 11.
7. Ibid. – P. 197.
8. Сабитов Т.Р. Ответственность за посягательства на культурные ценности по уголовному законодательству некоторых государств. – М., 2005. – С. 112
9. Lombardi G. Die behordliche Kontrolle des grenzüberschreitenden Handels mit Kunstwerken und sonstigen Kulturgütern in Italien. Rechtsfragen des internationalen Kulturgutschutzes. – Heidelberg, 1994. – P. 169.
10. Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 86.
11. Сабитов Т.Р. Ответственность за посягательства на культурные ценности по уголовному законодательству некоторых государств. – М., 2005. – С. 112.
12. Cultural Heritage Preservation Act of 1 February 1984, Art. 7 // Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 154.
13. National Trust Commission Act 1972, Art. 52 // Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 202.
14. The Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act (№ 24 of 1958) as amended by the Antiquities and Art Treasures Act 1972 // Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 104/
15. Law № 4845 prohibiting the export of Works of Art produced before the End of the Monarchical Period, 1965// Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 27/
16. Import, Export and Customs Powers (Defence) Act 1939 as implemented by the Export of Goods (Control) Order 1985 as amended // Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 224-225
17. Law of 3 November 1930 on the preservation of the antiquities of Persia // Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 108/
18. National Museum Decree 1969, Art. 1 // Lyndel V. Prott, Patrick J.O' Keefy. Handbook of National Regulations concerning the Export of Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1988. – P. 87/
19. U.S.C. s.2315 Sale or receipt of stolen goods etc. commonly known as the National Stolen Property Act (NSPA)

THE USE OF INVESTMENT TREATIES TO PROTECT FOREIGN INVESTMENT

ABSTRACT: *an investment treaty is one of the most important instruments for fostering international investment and economic cooperation. By establishing a legal framework, foreign investors are protected from expropriation, unfair treatment, and other risks associated with investing abroad. These agreements facilitate economic growth, job creation, and technology transfer by providing a stable and predictable investment environment.*

A primary objective of investment treaties is to protect foreign investors from discriminatory or arbitrary treatment by the host government. The protection extends to measures such as nationalization, expropriation, and denial of fair and equitable treatment. In the event that investors suffer losses as a result of such actions, they have the right to seek compensation through international arbitration mechanisms.

The use of investment treaties also contributes significantly to the promotion of transparency and due process standards in host countries. Through the enshrining of these principles in legally binding agreements, treaties encourage governments to adopt clear and predictable investment regulations and procedures. As a result, a more favourable business environment is created and foreign capital is attracted, contributing to the development of the economy.

Key words: *Investment Treaty, Expropriation, Fair and Equitable Treatment, Investor-State Dispute Settlement, Transparency, Due Process, Public Interest, Sustainable Development.*

It has become increasingly clear in the modern globalized world that international investment plays a key role in fostering economic growth and development. There is a growing trend in countries to actively seek foreign capital in order to spur innovation, create jobs, and improve infrastructure. There is often uncertainty and potential risks involved when foreign investors invest in unfamiliar territories. This is where investment treaties (ITs) come into play as powerful tools for mitigating these concerns and promoting cross-border investment in both developed and developing countries.

The purpose of this article is to examine the mechanisms used by ITs in order to protect foreign investments that they receive. It is important to note that ITs fall into two main categories: bilateral investment treaties (BITs) and those that are incorporated into broader agreements like free trade agreements (FTAs). A number of key provisions are enshrined in these treaties, including guarantees against expropriation without compensation, fair and equitable treatment, and national treatment, among others. Due to the fact that these provisions establish a predictable legal framework for foreign investors, they can operate with greater confidence under these provisions.

It will also examine the dispute resolution mechanisms that are embedded in many information systems as part of this research. By utilizing these mechanisms, often involving international arbitration, foreign investors have the ability to seek redress from host governments in the event they believe that their investments have been mistreated by the host government, as a result of these mechanisms. It is a great advantage for foreign investors that they can bypass the local legal system and have access to a neutral forum over there.

There is no doubt that information technology has a far greater impact than simply protecting individual investments. As well as contributing to the development of the broader economy in host countries, ITs can also contribute to a stable and predictable environment in which foreign capital can operate. As a result of foreign investment, technology can be transferred, new jobs can be created, and essential infrastructure can be developed.

Despite this, there is no doubt that the conversation surrounding ITs is not without its complexities. In the opinion of critics, information technology can restrict a government's ability

to regulate its economy and prioritize the welfare of its own citizens in order to meet the needs of its own citizens. Further, there are concerns regarding the transparency of investor-state dispute settlement mechanisms (ISDS) as well as the potential for corporations to exploit these mechanisms to undermine the legitimate policies of governments.

In order to protect foreign investments, investment treaties (ITs) rely on a variety of mechanisms in order to protect them. A multifaceted approach will be employed to conduct our investigation, and a range of materials and research methodologies will be used in order to carry out our study.

The main focus of our research will be an analysis of the key legal instruments - the investment treaties themselves - which will form the foundation of our work. An analysis will be conducted on a representative sample of the ITs that are incorporated into free trade agreements (FTAs), as well as those that are included in bilateral investment treaties (BITs). The focus of this discussion will be on identifying and analyzing the key provisions that offer protection to foreign investors as part of the investment treaties. These include, but are not limited to, the following:

An IT's definition of expropriation is the language in which it refers to expropriation, including the question of whether "full compensation" is guaranteed, and the circumstances in which expropriation may be justified.

This presentation will discuss the interpretation and application of the Fair and Equitable Treatment (FET) standard, as well as how it is applied. Despite the fact that the provision requires host governments to treat foreign investors fairly and equitably, the precise definition of this standard can be somewhat unclear. Case studies and relevant legal scholarship will be reviewed in order to gain a better understanding of how the FET standard has been interpreted in investor-state disputes.

It is in accordance with this provision that foreign investors in similar circumstances are not treated less favorably than domestic investors. In addition to this principle, there are a number of limitations and exceptions that have to be considered.

Analyse of case law: In order to gain a better understanding of how ITs are implemented and interpreted, a case study on

investor-state disputes (ISDS) that have been resolved through an international arbitration procedure will be examined. The reasoning used by tribunals in these cases is an important tool for gaining a better understanding of how effective specific IT provisions are in protecting foreign investments by analyzing the reasoning used by the tribunals. As part of the analysis of these disputes, the legal arguments presented by both sides will also be examined in the light of scholarly analyses and commentaries.

An analysis of the existing academic literature on investment treaties will be conducted as part of the project. This database consists of scholarly articles, books, and reports published by international organizations such as UNCITRAL (the United Nations Commission on International Trade Law) and the World Bank as well as other international organizations. In this review, we hope to provide valuable context regarding the historical development of ITs, the ongoing debate surrounding their effectiveness, and current trends in IT negotiation in order to provide valuable context.

In order to present a well-rounded analysis, stakeholder perspectives will be incorporated in order to provide a balanced view of the issue. In this respect, it may be necessary to review reports and policy statements issued by government agencies, industry associations, and non-governmental organizations (NGOs) that are related to international investment, in order to gain a better understanding of their stances. It is also possible to gain valuable insights into the practical application of ITs by conducting interviews with legal experts specializing in international investment law.

As a result of our investigation into the use of investment treaties (ITs) to protect foreign investment, we have uncovered a wealth of information. Through the analysis of treaty provisions, case law, scholarly literature, and stakeholder perspectives, we were able to shed light on the key mechanisms employed by ITs, as well as ongoing debates surrounding the effectiveness of these mechanisms.

The majority of ITs have provisions that protect foreign investors from expropriation by the host government in the event of an IT failure. It is important to note, however, that the definition of expropriation and the conditions for compensation can differ. In spite of the fact that some treaties guarantee the "full compensation" in cases of expropriation, others allow exceptions based on public security or public purpose.

The Fair and Equitable Treatment (FET) principle, which is enshrined in many ITs, is a principle that requires host governments to treat foreign investors in a fair, just, and non-discriminatory way. In spite of this, the precise meaning of the term "fair and equitable" is still a matter of debate. In an analysis of the case law, it has been revealed that tribunals have interpreted Foreign Equity Treaty in a broad sense, requiring host governments not to take any actions that have a significant impact on foreign investments.

As a result of the national treatment principle, foreign investors should not be treated less favorably than domestic investors under similar circumstances. There should be noted that ITs often include exceptions that allow host governments to grant preferential treatment to domestic firms in specific sectors or for legitimate policy reasons in order to encourage the development of local companies.

One of the most important mechanisms used by many ITs for resolving disputes is Investor-State Dispute Settlement (ISDS). In the event that foreign investors believe their investments have

been mistreated, they may be able to use this process to bypass the local court system of the country they are investing in and seek compensation from an international arbitration tribunal.

As a result of several case studies, the effectiveness of ISDS in resolving disputes between foreign investors and host governments has been demonstrated in a number of cases. For instance, there have been several high-profile cases where foreign companies have challenged government policies that they deemed to violate their investments in a way that has caused them to lose their investments. It is believed that by providing ISDS to foreign investors, host governments are more likely to adhere to their treaty obligations, which facilitates a more predictable legal environment for foreign investors as a result.

The potential benefits of ITs for host countries have been explored in research. ITs facilitate foreign investment, which can contribute to economic growth in the following ways:

- **Technology Transfer:** Many foreign companies bring with them advanced technologies and expertise that can be disseminated throughout the host country.
- **Job Creation:** Foreign investment may result in the creation of new jobs, particularly in sectors where foreign companies are active.
- **Infrastructure Development:** Foreign investment can play an important role in financing the development of essential infrastructure projects, such as transportation networks and power grids.

However, it is also very important to keep in mind that, despite the potential benefits, ITs are not without their share of critics. Information technology has been criticized as being capable of interfering with the ability of a host government to regulate its economy and implement policies that are in the public interest, according to critics. In some cases, certain IT systems have been challenged as being hindering the efforts of the government to implement environmental regulations or protect the health of the public.

It is important to note that there have been significant concerns about the opacity of ISDS proceedings and the potential for corporations to exploit these mechanisms in order to challenge legitimate government policies. It is a concern that arbitrators may be able to serve as unelected "super-courts" that undermine the sovereignty of countries by abdicating their own responsibilities.

As a result of these criticisms, efforts have been made to modernize the IT system as a result of these criticisms. It has been decided to make ISDS proceedings more transparent by allowing public access to documents and hearings that take place in the proceedings. In order to facilitate the IT negotiations, governments, non-governmental organizations, and civil society organizations have been consulted.

In the new ITs that are being drafted, provisions are being incorporated that address specific security concerns, such as ensuring that ITs don't hinder the ability of governments to regulate in the interest of public health or environmental protection.

Taking a closer look at the investment treaties (ITs) reveals that they are multifaceted agreements. It is true that ITs offer mechanisms to attract foreign investment, but they also bring with them challenges for host countries. The analysis goes a little deeper, examining the effectiveness of IT provisions, the impact of investor-state dispute settlement (ISDS), and what is being done to modernize these agreements on a regular basis.

Among the core IT principles - protection from expropriation, fair and equitable treatment (FET), and national treatment - there

is no doubt that foreign investors are provided with some security. There are, however, some limitations that need to be taken into account. It is possible that the definition of "expropriation" and the conditions of compensation can be unclear, thereby hindering the effectiveness of a protection. It should be noted that the "fair and equitable treatment" standard is subjective, and the degree of protection offered by tribunals varies from case to case. As a result of national treatment exceptions, host governments are able to give preference to domestic firms in certain sectors, potentially lowering the attractiveness of the market to foreign investors.

It is true that ISDS gives foreign investors the ability to seek redress in the event of disputes, but there are potential drawbacks as well. In order for ISDS to be effective, transparency and legitimacy are crucial. It raises questions about accountability and fairness due to the opaque proceedings and concerns about corporate exploitation. Additionally, ISDS cases can have a negative impact on the policy space available to a host government. Even if the regulations are for a legitimate public purpose, governments may be dissuaded from implementing them if they are seen as disruptive to foreign investments, even if they are for a legitimate public purpose.

It is believed that IT can contribute to the development of a country by creating jobs, promoting technology transfer and facilitating the development of infrastructure by attracting foreign investment. In spite of this, there are several factors that determine the extent of these benefits. As a result of the quality of the investment climate and the presence of a skilled workforce, attracting productive foreign investment is dependent on these factors. In addition, host countries should ensure that their regulatory frameworks align with their national development goals in order to ensure foreign investment aligns with those goals.

It is evident from the analysis that a balanced approach is necessary. As important as it is to attract foreign investment to bolster economic growth, there is a need for host countries to be flexible in order to pursue policies that prioritize public welfare and address domestic challenges at the same time. In order to modernize IT systems, it is important to improve transparency within ISDS and to incorporate provisions that safeguard the right of governments to regulate, which are positive steps in this direction.

As a result of the research, it appears that ITs are only one aspect of the puzzle. The stability of the political environment, a sound infrastructure, and a skilled labor force are all equally important factors to consider. In order to foster long-term, sustainable foreign investment partnerships, host countries should focus on building a comprehensive investment climate that facilitates a comprehensive investment climate.

In the future, the IT industry is likely to be characterized by ongoing debates about the balance between investor protection and national policy flexibility. It is crucial that continued efforts will be made to modernize ITs, to encourage a greater sense of stakeholder participation in negotiations, and to ensure that key provisions are interpreted clearly and consistently. Further, exploring alternative investment promotion strategies that go beyond legal guarantees, such as focusing on building trust and fostering long-term partnerships, can further enhance the attractiveness of host countries to foreign investors by enhancing their ability to attract foreign investment.

The limitations of the research are acknowledged in this analysis. In spite of the fact that foreign investment flows can be influenced by a wide range of factors, it can be difficult to measure the effectiveness of ITs. It is important to point out that the research was primarily focused on the legal aspects of ITs. There is a need for additional research exploring the practical impact of ITs on specific sectors and host countries in order to gain a deeper understanding.

There is no doubt that investment treaties (ITs) play an important role in the globalized economy by offering a framework that protects foreign investments in the country. A key feature of the Constitution is its protection against expropriation, promotion of fair and equitable treatment, and guarantee of national treatment. As a result of investor-state dispute settlement (ISDS), foreign investors are empowered to seek redress for perceived mistreatment by their host governments. In spite of this, these protections do not come without some limitations as to their effectiveness. ISDS processes raise concerns about transparency and possible limitations on a host government's policy space, especially when it comes to the interpretation of key provisions that may be ambiguous.

It is imperative for the future of ITs to strike a balance between attracting foreign investment and ensuring that host countries retain the flexibility to pursue policies that are in the public interest at the same time. As part of the ongoing efforts to modernize IT systems, such as improving transparency and stakeholder participation, there are crucial steps that need to be taken. For a country to attract productive foreign investment that contributes meaningfully to sustainable development, it is essential to develop a broader investment climate that prioritizes trust and long-term partnerships in addition to legal guarantees.

Jaloliddin RAKHMONOV,

Tashkent State University of Law, Lecturer of the Department of International Law and Human Rights.

List of used literature

- 1) Audretsch D. B., Lehmann E. E., Wright M. Technology transfer in a global economy // *The Journal of Technology Transfer*. – 2014. – T. 39. – C. 301-312.
- 2) Bouchet M. H., Clark E., Gros Lambert B. Country risk assessment: A guide to global investment strategy. – 2003.
- 3) Beck U., Bonss W., Lau C. The theory of reflexive modernization: Problematic, hypotheses and research programme // *Theory, culture & society*. – 2003. – T. 20. – №. 2. – C. 1-33.
- 4) Carpenter D., Moss D. A. (ed.). Preventing regulatory capture: Special interest influence and how to limit it. – Cambridge University Press, 2013.
- 5) DiMascio N., Pauwelyn J. Nondiscrimination in trade and investment treaties: worlds apart or two sides of the same coin? // *American Journal of International Law*. – 2008. – T. 102. – №. 1. – C. 48-89.
- 6) Desbordes R., Vicard V. Foreign direct investment and bilateral investment treaties: An international political perspective // *Journal of Comparative Economics*. – 2009. – T. 37. – №. 3. – C. 372-386.
- 7) Forte R., Moura R. The effects of foreign direct investment on the host country's economic growth: theory and empirical evidence // *The Singapore Economic Review*. – 2013. – T. 58. – №. 03. – C. 1350017.
- 8) Kawharu A. International law's protection of foreign-owned property against uncompensated expropriation: Preserving host state regulatory freedom // *Property Rights and Sustainability*. – Brill Nijhoff, 2011. – C. 341-364.
- 9) Klager R. Fair and equitable treatment // *International investment law*. – 2011.
- 10) Lin J. Y. New structural economics: A framework for rethinking development // *The World Bank Research Observer*. – 2011. – T. 26. – №. 2. – C. 193-221.
- 11) Matveev A. Investor-state dispute settlement: The evolving balance between investor protection and state sovereignty // *UW Austl. L. Rev.* – 2015. – T. 40. – C. 348.
- 12) Shany Y. Assessing the effectiveness of international courts: a goal-based approach // *American Journal of International Law*. – 2012. – T. 106. – №. 2. – C. 225-270.

PECULIARITIES OF REGULATING THE LABOR OF REMOTE WORKERS

The 21st century is the century of qualitatively new types of information and telecommunication technologies on which the digital economy is based, although it is in the process of formation, but already today it has powerful potential, which implemented, provides the opportunity to achieve the most important socio-economic goals. In the context of a digital economy accelerating economic growth, the share of remote forms of employment will certainly increase (remote) work (hereinafter referred to as remote work, performing a labor function remotely) - the performance of a labor function specified in an employment contract outside the location of the employer, its branch, representative office, or other separate structural unit (including those located in another area), outside a stationary workplace, territory or facility, directly or indirectly under the control of the employer, provided that it is used to perform this job function and for interaction between the employer and employee on issues related to its implementation, information and telecommunication networks, including the Internet, and public communication networks).

Labor relations are developing dynamically. The emergence of a difficult situation related to the epidemiological situation only showed the need to introduce new technical solutions to carry out the work. In fact, such a need in society was already gradually emerging. The need to attract workers, especially highly qualified specialists from other regions of the country, as well as from other states, has created a request for cooperation and work performed outside the employer's location.

However, the practical implementation of such work also showed some problems associated with gaps in legal regulation. Today you can hear the point of view that such work is new for our society, and therefore unexplored. At the same time, it should be noted that its historical development occurred earlier. And if today we study and analyze such experience, then it could be applied to the formation of the current legal regulation of this issue.

In the modern world, you can work remotely, either as an employee of a company (being on the organization's staff) or without being a full-time employee, performing specific tasks or implementing certain projects. In the first case, it is correct to call such employment remote, in the second – Internet self-employment or Internet freelancing. There are significant differences between these types of remote work.

So, we should start with the main question, namely the distinctive aspects of labor relations implemented in traditional and remote formats. There are certain similarities between them, but there are also differences.

The similarity lies in the fact that the employee performs their labor functions, the employer has the opportunity to exercise control over them. The labor function is performed by the employee in accordance with the duties established by the employment contract. Remuneration is carried out in accordance with the concluded employment contract and other acts (including local acts) on remuneration. It is also possible

to provide an employee with leave in accordance with the schedule.

However, despite all of the above, one cannot help but mention the differences that remote work entails.

1. Employment contract:

- an employment contract is concluded between an employee and an employer, usually in writing. Before concluding an employment contract, the employee provides all necessary documents;

- performing work remotely, just as when performing work in the usual format, is provided for by concluding an employment contract. A distinctive element is the procedure for concluding, since it provides for the possibility of electronic exchange of documents intended for concluding such an agreement. Despite this, the law does not exempt a paper copy of the agreement. Thus, the employer, no later than 3 days from the date of conclusion of the contract, is obliged to send such a copy to the employee by registered mail with notification. It follows that the form of the employment contract for remote work in both cases, is written.

2. Place of work:

- in the usual work format, the place where work is performed (workplace) is determined by the employer;

- the remote format provides that the work is performed outside the place of the employer, structural unit, or outside a stationary location. At the same time, the legislator does not provide instructions on where this place is located. Theoretically, such a workplace can be located anywhere, but the employee must be directly or indirectly under the control of the employer.

3. Personal performance by the employee of a labor function:

A.M. Lushnikov and M.V. Lushnikova, considering the employee as a subject of the labor legal relationship, pointed out that already in the first works on the problem of interest, such characteristics of the employee were noted as a subordinate position in relation to the employer, the obligation to personally perform specific work, and not present its results, remuneration for labor.

- therefore, we also state the traditional requirement for the personal performance of a labor function, which was presented to the employee, while the employer had the opportunity to directly control its performance by the employee himself; replacement of an employee was allowed, for example, in case of illness, vacation or absence for any other reason, only by another employee of the enterprise capable of performing such a job function;

- remote work does not always clearly identify the person who performed the work. In such cases, the legislator's approach to performing such work is not entirely clear. So, when determining

The work of homeworkers has a norm that the work is performed by the worker and may even be performed with the participation of members of his family. There is no such provision in the legislation regarding remote work.

4. The employer is obliged to provide the employee with all necessary tools to perform the job:

- work performed remotely in this part has both similarities and differences compared to the standards described above. In particular, Article 459 of the Labor Code of the Republic of Uzbekistan establishes the possibility of stipulating in the employment contract as an additional condition that the employee is obliged to use equipment, software and hardware, information security tools and other means provided or recommended by the employer when performing work.

5. Means of communication between employee and employer:

- communication between the employee and the employer when performing work in the usual format, as a rule, occurs in person. Although this does not exclude other communication, including via the Internet;

- in a remote format, interaction between an employee and an employer related to the performance of a labor function is primarily carried out through the use of the public information and telecommunications network Internet.

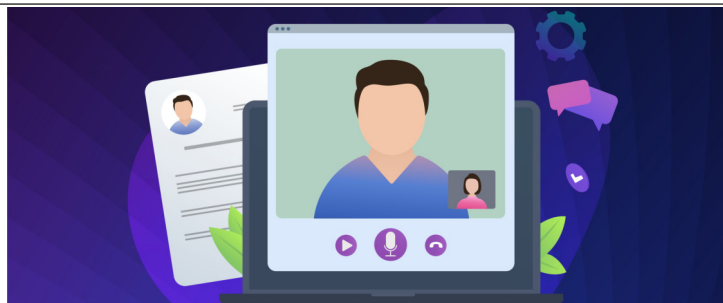
6. Working time and rest time:

- working time is an important component of the production process, since it is a segment or period of time during which the employee performs his work duties, as well as other intervals that, in accordance with the law, are counted as working time (for example, technical breaks).

The employer must keep records of the actual time worked by each employee.

In relation to the usual form of work, the responsible person keeps records by filling out a working time sheet, and the working time itself is recorded based on the employee's actual performance of the labor function and presence at the workplace.

This approach is not possible in a remote format. It is only possible to evaluate the work done by the fact of its completion, which actually indicates the result, and not the process of work itself.

7. Employment record:

- the work record book, in accordance with Article 125 of the Labor Code of the Republic of Uzbekistan, is the main document confirming the employee's length of service.

The study showed not only the demand in the market for various technical solutions for performing work, but also the need for flexibility in matters of employment, as well as the integration of information technologies into work activities. Currently, we have legislative provisions for the possibility of performing work outside the employer's location as a homeworker and as an employee performing his work remotely (temporarily or permanently). This makes it possible to involve an employee in performing work who lives not only in another city from the employer's location, but also in another country. Modern resources make it possible to perform work at a distance, while the priority becomes the employee's performance of result-oriented work.

The legislator's attempts to regulate remote work have addressed only a small portion of the issues, but many of them are still unresolved. Taking into account the experience of implementing norms on employee performance outside the employer's location, we consider it possible to apply in modern conditions such institutions as fixing the time and procedure for issuing materials, handing over completed work, and exercising control.

In addition, it is necessary to resolve the issues of passing a medical examination for remote workers, investigating accidents at work, improving their qualifications, retraining, and a number of others. To achieve this, quite a lot of work remains to be done to improve the current legislation.

Doniyor KABULOV,

independent researcher at the Supreme School of Judges under the Supreme Judicial Council of the Republic of Uzbekistan.

List of used literature

1. Актуальные проблемы трудового права / под ред. Лютова Н.Л. - М.: Проспект, 2017. - 688 с.
2. Конобевцев Ф.Д., Лаас Н.И., Гурова Е.В., Романова И.А. Удаленная работа: технологии и опыт организации // Вестник университета. - 2019. - № 7. - С. 9 - 17. DOI: 10.26425/1816-4277-2019-7-9-17
3. Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права: учеб. - М.: Проспект, 2003. - Т. I. - С.299
4. Позднякова Е.А.,Тарнавский О.А., Выполнение работником работы вне места нахождения работодателя: история и современность. образование и право № 8 • 2021
5. Трудовой кодекс Республики Узбекистан // <https://lex.uz/en/docs/6257291>

ОНА ТИЛИМ

*Дўстга дўсту дугона тилим,
Бегонага бегона тилим,
Бешигимда ягона тилим,
Она тилим.*

*“Луғатит турк”, “Қутадғу билик”,
Ўзбегимни ўстирган илик.
Одамийга одамгарчилик,
Она тилим.*

*Қизларидек иффатли тилим,
Қардошига иззатли тилим,
Тилим, тилим ва илҳақ тилим,
Она тилим.*

*Улус тилим, элат, халқ тилим,
Улуғ тилим, абад ҳақ тилим,
Навоийга зор, илҳақ тилим,
Она тилим.*

*Ота бўлиб отланган тилим,
Она бўлиб шодланган тилим,
Бола бўлиб ёдланган тилим,
Она тилим.*

*Бошимда бош бор экан, борсан,
Кўзимда ёш бор экан, борсан,
Токи қуёш бор экан, борсан,
Она тилим.*

Саъдулла ҲАКИМ